

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

इतिहास : ऐच्छिक पेपर ४ सत्र ३

भारताचा इतिहास

(History of India) (1757-1857)

इतिहास : ऐच्छिक पेपर ६ सत्र ४

स्वातंत्र्य लढ्याचा इतिहास

(History of Freedom Struggle)

(1858-1947)

(शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० पासून)

बी. ए. भाग-२

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०२०

बी. ए. (भारताचा इतिहास / स्वातंत्र्य लढ्याचा इतिहास) भाग-२ इतिहास पेपर ४ व ६ करिता
सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १,०००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर-४१६ ००४.

ISBN- 978-93-89327-76-2

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

कुलगुरु,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

प्र-कुलगुरु,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. साळुंखे

माजी कुलगुरु,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरु,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) आर. के. कामत

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एस. एस. महाजन

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्य (डॉ.) पी. आर. शेवाळे

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्या (डॉ.) श्रीमती एम. व्ही. गुळवणी

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. जी. आर. पळसे

I/c संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. एन. काशिद (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ अभ्यासमंडळ : इतिहास ■

अध्यक्ष - डॉ. अवनिश पाटील

इतिहास अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- डॉ. श्रीमती एन. डी. पारेकर
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. डी. बी. मासाळ
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. श्रीमती संघमित्रा व्ही. सरवदे
आण्णासाहेब डांगे कॉलेज, हातकणंगले,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. दिपक शंकरराव जाधव
लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज, सातारा
- डॉ. सुप्रिया चंद्रशेखर खोले
चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. एम. व्ही. जाधव
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, हलकर्णी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. निवासराव अधिकराव वरेकर
आदर्श महाविद्यालय, विटा, ता. खानापूर,
जि. सांगली
- डॉ. सुरेश मारूती चव्हाण
आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, गडहिंग्लज,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. राजश्री दिलीप निकम
कृष्णा महाविद्यालय, रेठे बु।।, शिवनगर,
ता. कराड, जि. सातारा
- डॉ. श्रीमती मंजिरी कामत
इतिहास अधिविभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
- डॉ. चंद्रकांत अभंग
सचिव, भारत इतिहास संशोधक मंडळ,
इमिनंट स्कॉलर ऑफ मराठा हिस्ट्री.
- डॉ. अरुण भोसले
निवृत्त प्राध्यापक, इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. भारतभूषण माळी
सचिव, शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद
- डॉ. अमर आडके
सल्लागार, किल्ले जतन आणि संवर्धन, कोल्हापूर

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्यामार्फत जून २००७ पासून बहिःस्थ विद्यार्थ्यांची गरज ओळखून दूरशिक्षण योजने अंतर्गत स्वयं अध्ययन साहित्य निर्मितीचा उपक्रम विद्यापीठाने हाती घेतला असून, याअंतर्गत अभ्यासक्रमावर आधारीत दर्जेदार पुस्तके विद्यापीठाच्या माध्यमातून प्रकाशित करण्यात येतात. सन २०१९-२०२० पासून बी. ए. भाग-२ इतिहास विषयाचा अभ्यासक्रम बदललेला आहे. सदरच्या योजनेअंतर्गत बी.ए.भाग-२ इतिहास पेपर क्र. ४ सत्र ३ साठी भारताचा इतिहास (१७५७ ते १८५७) व पेपर क्र. ६ सत्र ४ साठी स्वातंत्र्य लढ्याचा इतिहास (१८५८ ते १९४७) या पेपरच्या अभ्यासक्रमावर आधारीत हे स्वयं अध्ययनासाठी पुस्तक लिहिले आहे. अभ्यासक्रमातील वेगवेगळ्या घटकांचे स्पष्टीकरण सुलभ भाषेतून केल्यामुळे विद्यार्थ्यांना विषयाची माहिती होण्यास अडचण राहणार नाही असे वाटते. प्रत्येक घटकाच्या शेवटी स्वयं अध्ययन प्रश्न व त्यांची उत्तरे दिलेली आहेत. तसेच घटकाच्या शेवटी सरावासाठी स्वाध्याय, पारिभाषिक शब्द, सारांश व अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथांची यादी दिलेली आहे.

या पुस्तकामध्ये भारताचा इतिहास व स्वातंत्र्य लढ्याचा इतिहास या पेपरच्या अभ्यासक्रमावर आधारीत स्वयं अध्ययन साहित्य लिहिलेले आहे. सत्र तीन व चार साठी प्रत्येकी चार घटकांचा समावेश केलेला आहे. यामध्ये सत्र तीन साठी भारतातील कंपनीच्या राजवटीची स्थापना, ईस्ट इंडिया कंपनीचे वसाहतवादी धोरण, वसाहतकालीन अर्थव्यवस्था, कंपनी सरकारविरुद्ध उठाव तसेच सत्र चार साठी राष्ट्रवादाचा उदय, गांधी युग, स्वातंत्र्य चळवळीतील इतर प्रवाह, जमातवाद आणि फाळणी इत्यादींचा समावेश केलेला आहे.

या पुस्तकामध्ये विविध घटकांच्या विवेचनात अचूकता आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. परंतु त्यामध्ये कांही उणिवा राहिल्यास प्राध्यापक व विद्यार्थी यांनी त्या निदर्शनास आणून द्याव्यात. त्याचा उपयोग पुढील आवृत्ती अधिकाधिक सुधारित करण्यासाठी होईल. हे पुस्तक पदवी व विविध स्पर्धा परीक्षांच्यासाठी महत्वाचे ठरेल असा आम्हाला विश्वास वाटतो. तसेच सदरच्या पुस्तकाच्या लेखनाची जबाबदारी संबंधीत घटक लेखकांवर आहे.

सदर पुस्तकाच्या लिखनाचे काम शिवाजी विद्यापीठाच्या कार्यक्षेत्रातील विविध मान्यवर प्राध्यापकांनी पूर्ण केल्याबद्दल संपादक मंडळ त्यांचे आभारी आहे. या पुस्तकाच्या प्रकाशनासाठी शिवाजी विद्यापीठ आणि दूरशिक्षण विभागातील प्रशासकीय अधिकारी व कर्मचाऱ्यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल संपादक मंडळ मनापासून आभारी आहे.

■ संपादक ■

डॉ. सुरेश वसंत शिखरे
श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय,
दसरा चौक, कोल्हापूर

डॉ. अभय पाटील
सद्गुरू गाडगे महाराज कॉलेज,
कराड, जि. सातारा

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

भारताचा इतिहास / स्वातंत्र्य लढ्याचा इतिहास

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखन सहभाग	सत्र-३ घटक क्रमांक	सत्र-४ घटक क्रमांक
डॉ. व्ही. आर. माने क्रांतिअग्रणी जी. डी. बापू लाड महाविद्यालय, कुंडल	१	—
डॉ. संदिप महाजन एस. जी. एम. कॉलेज, कराड	२	—
डॉ. सुरेश वसंत शिखरे श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	३	—
डॉ. अजितकुमार दादासो जाधव आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, नागठाणे, जि. सातारा	४	—
श्री. संदिप बी. जाधव विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे	—	१
डॉ. विकास सुदाम येलमार छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	—	२
डॉ. संतोष जेठीथोर डी. आर. माने महाविद्यालय, कागल	—	३
श्री. मुफीद मुजावर दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	—	४

■ संपादक ■

डॉ. सुरेश वसंत शिखरे
श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय,
दसरा चौक, कोल्हापूर

डॉ. अभय पाटील
सद्गुरू गाडगे महाराज कॉलेज,
कराड, जि. सातारा

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
सेमिस्टर-३ : पेपर-४		
१.	भारतातील कंपनीच्या राजवटीची स्थापना	१
२.	ईस्ट इंडिया कंपनीचे वसाहतवादी धोरण	३७
३.	वसाहतकालीन अर्थव्यवस्था	७१
४.	कंपनी सरकारविरुद्ध उठाव	१०५
सेमिस्टर-४ : पेपर-६		
१.	राष्ट्रवादाचा उदय	१३७
२.	गांधी युग	१८४
३.	स्वातंत्र्य चळवळीतील इतर प्रवाह	२२२
४.	जमातवाद आणि फाळणी	२५४

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहीत होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे ‘अभ्यास साधन’ (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१९-२० पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

भारतातील कंपनीच्या राजवटीची स्थापना

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ विषय विवेचन
 - १.२.१ कंपनी राजवटीच्या स्थापनेची कारणे
 - १.२.२ एतद्देशीय सत्तांशी संघर्ष (बंगाल व म्हैसूर)
 - १.२.३ मराठी सत्तेशी संघर्ष
- १.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- १.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.५ सारांश
- १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला,

- १. १८ व्या शतकाच्या मध्याची राजकीय परिस्थिती स्पष्ट करता येईल.
- २. कंपनी राजवटीच्या स्थापनेच्या विविध कारणांची माहिती होईल.
- ३. कंपनीचा बंगाल व म्हैसूर या सत्तांशी झालेला संघर्ष स्पष्ट करता येईल.
- ४. कंपनी व मराठे यांच्यातील संघर्षाची माहिती सांगता येईल.

१.१ प्रास्ताविक

प्राचीन काळापासून भारत सधन व संपन्न राष्ट्र म्हणून ओळखले जात होते. भारताचा युरोपियन राष्ट्रांशी जमीन व समुद्रमार्गे व्यापार चालत होता. इ.स.च्या सातव्या शतकात या व्यापारी मार्गावर येणारे

आशिया व उत्तर आफ्रिकेतील बहुतेक देश अरबांनी जिंकले. प्राचीन काळापासून चालणाऱ्या या व्यापारात त्यामुळे अडथळा होवू लागला. १४५३ मध्ये तुर्कांनी पूर्व रोमन साम्राज्याची राजधानी कॉन्स्टॅन्टिनोपल जिंकून घेतल्याने खुष्कीच्या मार्गाने होणारा व्यापार बंद पडला. भारताशी यामार्गे होणारा व्यापार युरोपियन देशांना अतिशय फायदेशीर होता. पोर्तुगाल, स्पेन इत्यादी देश भारताकडे जाणाऱ्या सागरी मार्गाचा शोध घेऊ लागले. या प्रयत्नातून पोर्तुगीज खलाशी वास्को-द-गामा १४९८ मध्ये 'केप ऑफ गुड होप'ला वळसा घालून भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील कालिकत येथे पोहोचला.

वास्को-द-गामाच्या या शोधामुळे भारत-युरोप संबंधाच्या इतिहासात एका नव्या युगाला प्रारंभ झाला. हा मार्ग खुला होताच प्रथम व्यापारी म्हणून व नंतर वसाहतकार म्हणून युरोपीय भारतात आले. पोर्तुगीजांनी भारतात येवून वखारी स्थापन केल्या. १६०२ मध्ये डच ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना होवून त्यांनी भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावर वसाहती स्थापन केल्या. पूर्वेकडे पोर्तुगीज व डच यांचा चाललेला व्यापार पाहून सन १६०० मध्ये ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना झाली. सन १६६४ मध्ये फ्रेंच ईस्ट इंडिया कंपनी स्थापन झाली. या व्यापारी कंपन्यांमध्ये सत्तास्पर्धा होऊन त्यात इंग्रज विजयी झाले. ब्रिटिशांनी या संधीचा फायदा घेत संपूर्ण भारत जिंकून त्यावर आपले प्रभुत्व निर्माण केले.

□ ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी :-

पूर्वेकडील देशांशी पोर्तुगीज व डच यांच्यात चाललेल्या व्यापारावर इंग्रज व्यापारऱ्यांची नजर होती. सन १५९९ मध्ये साहसी व्यापारी या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या व्यापाऱ्यांच्या एका गटाने ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना केली. ३१ डिसेंबर १६०० रोजी एलिझाबेथ राणीने कंपनीला पूर्वेकडील देशांशी व्यापार करण्याची व व्यापारी वखारी स्थापन करण्याची सनद दिली. या सनदेनुसार कंपनीला पूर्वेकडील व्यापाराचा एकाधिकार, युद्ध पुकारणे, शांतता प्रस्थापित करणे, कायदे करणे असे अधिकार प्राप्त झाले.

सन १६०८ मध्ये कंपनीने भारतात पहिली वखार पश्चिम किनाऱ्यावरील सुरत येथे स्थापन केली. सन १६१३ मध्ये मुघल बादशहाकडून विशेष सवलती मिळवण्यासाठी कॅप्टन हॉकिन्स याला मुघल बादशहा जहांगीरच्या दरबारी पाठविण्यात आले. यावेळी वखारी स्थापन करण्याची परवानगी देणारी एक शाही सनद मुघल दरबाराकडून कंपनीला देण्यात आली. सन १६१५ मध्ये कंपनीने सर थॉमस रो याला मुघल दरबारी पाठविले. त्याने मुघल बादशहा भेट घेऊन मुघल साम्राज्याच्या भागामध्ये वखारी उघडण्याची प्राप्त केली. ब्रिटीशांनी पुढील काळात सुरत, भडोच, आग्रा, अलाहाबाद, कलकत्ता, मच्छलीपट्टणम, मद्रास, राजापूर, मुंबई इ. ठिकाणी आपल्या वखारी उघडल्या. या वखारीपैकी मुंबई, मद्रास व कलकत्ता ही शहरे ब्रिटिशांच्या प्रसाराची मुख्य केंद्रे म्हणून विकसित झाली.

सन १६६४ मध्ये फ्रान्सच्या राजाच्या आशिर्वादाने फ्रेंच ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना झाली. थोड्याच काळात ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीशी स्पर्धा करू शकेल इतकी ती प्रबळ झाली. फ्रेंचांनी सुरत, मच्छलीपट्टम, चंद्रनगर, पाँडेचरी येथे वखारी स्थापन केल्या. भारतात व्यापार व वसाहती या कारणावरून इंग्रज व फ्रेंच यांच्यात तीव्र स्पर्धा निर्माण झाली. मुघल साम्राज्याच्या विघटनाच्या काळात दोहोंच्या आकांक्षा उफाळून आल्यामुळे त्यांच्या शत्रुत्वाला धार निर्माण झाली. त्यांचे उद्दीष्ट एकच होते, प्रतिस्पर्धी कंपनीला भारतातून हाकलून लावून तेथे एकाधिकार व राजकीय प्रभाव प्रस्थापित करणे. सन १७४४ ते १७६३ या कालखंडात त्यांच्यात तीन कर्नाटक युद्धे झाली. सन १७६० मधील तिसऱ्या कर्नाटक युद्धात (वांदिवाँशच्या) युद्धात इंग्रजांनी फ्रेंचांचा पराभव केला. या युद्धाने भारतातून राजकीयदृष्ट्या फ्रेंचांचे उच्चाटन केले. डच सत्ता निष्प्रभ ठरली तर पोर्तुगीज गोवा, दिव, दमण या प्रांतांपूर्ती मर्यादित होती. इंग्रजांनी भारतातील सत्ताधिकांचा पराभव करून त्यांच्या प्रदेशावर कंपनीचे वर्चस्व निर्माण करण्यास सुरुवात केली.

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ कंपनी राजवटीच्या स्थापनेची कारणे

१) मुघल साम्राज्याचा ऱ्हास व विघटन :-

सतराव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत मुघल साम्राज्य आशियातील सर्वात वैभवशाली व सामर्थ्यसंपन्न असल्याचे मानले जात होते. सम्राट अकबराने धर्मसहिष्णूतेचे धोरण राबवून मुघल साम्राज्य दृढ केले. त्याच्यानंतर जहांगीर व शहाजहाँन या उत्तराधिकाऱ्यांनी याच धोरणाचा अवलंब केला. मात्र औरंगजेब बादशहाच्या काळात या सहिष्णू धोरणाला तिलांजली मिळाली. औरंगजेबाचे हिंदूविरोधी धोरण, त्यांच्यावर लादलेला जिझिया कर, त्यांच्यावर घातलेले मानहाणीकारक निर्बंध, हिंदूंची पवित्र मंदिरे फोडण्याचे झालेले प्रकार इत्यादी अनेक कारणामुळे मुघल सत्तेविरुद्ध उठाव होण्यास सुरुवात झाली. औरंगजेबाच्या कारकिर्दीच्या उत्तरार्धात भारताच्या निरनिराळ्या भागात बंड होवू लागले. उत्तरेत शीख, सतनामी, जाट, बुंदेले व रजपूत मुघल सत्तेविरुद्ध उठले. दक्षिणेत तर मराठ्यांनी मुघलांना जबरदस्त आव्हान दिले. हा संघर्ष औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर संपला. औरंगजेबाने त्याच्या जीवनाची अखेरची पंचवीस वर्षे त्याच्या चिवट शत्रूशी म्हणजेच मराठ्यांशी झुंजण्यात घालवली. उत्तरेतील त्याच्या अनुपस्थितीमुळे शासकीय यंत्रणा विस्कळीत व दुबळी झाली. मराठ्यांविरुद्ध युद्धात खर्ची पडलेले मनुष्यबळ व झालेली अपरिमित वित्तहानी, सततच्या युद्धामुळे माजलेले अराजक, कृषि, उद्योग व व्यापार यावर झालेला विघातक परिणाम यामुळे अर्थव्यवस्था कोलमडली. राजकीय परिस्थिती अस्थिर झाली.

औरंगजेबाच्या उत्तराधिकाऱ्यात राज्यकर्त्याला आवश्यक असलेला खंबीरपणा, कर्तबगारी किंवा राजकीय दूरदृष्टी यांचा अभाव होता. प्रारंभी मराठे व नंतर इंग्रज यांचे मुघल सत्तेला धक्के बसत मुघल साम्राज्य कोसळले.

२) भारतातील प्रांतीय सत्ताधिश व परस्परातील संघर्ष :-

औरंगजेबाच्या मृत्युमुळे निर्माण झालेली राजकीय पोकळी भारतातील कोणत्याही राजकीय सत्तेला भरून काढता आली नाही. औरंगजेबाच्या मृत्युनंतर झालेल्या वारसायुद्धात प्रांतीय सत्ताधिशांनी भाग घेतला व परस्परांत संघर्ष केला. निजाम, मराठे, टिपू आणि शीख या सत्तांच्या संघर्षात निर्माण झालेली राजकीय पोकळी इंग्रजांनी भरून काढली. भारतीय सत्ताधिशांतील अंतर्गत संघर्ष ब्रिटीश सत्ता स्थापन होण्यास कारणीभूत ठरले.

अ) हैद्राबाद व कर्नाटक संघर्ष :-

निजाम-उल-मुल्क आसफजहाँ हा औरंगजेबाच्या मृत्युनंतर मुघल दरबारातील एक प्रमुख उमराव होता. मुघल दरबारातील सय्यद बंधूंचे प्रस्थ मोडून काढण्यात त्याने महत्त्वाची भूमिका बजावली. त्याचे बक्षीस म्हणून त्याची दक्षिणेच्या सुभ्यावर सुभेदार म्हणून नेमणूक केली. दिल्ली दरबारचे वजीरपदही त्याच्याकडेच होते. परंतु तेथील दरबारी राजकारणाला कंटाळून तो दक्षिणेस आला. हैद्राबाद या ठिकाणी त्याने स्वतंत्र निजामशाहीची सन १७२४ मध्ये स्थापना केली. मुघल सम्राटाचे सार्वभौमत्व त्याने कधीच अमान्य केले नाही, मात्र व्यावहारिकदृष्ट्या तो हैद्राबादचा स्वतंत्र शासक बनला. १७४८ मध्ये निजाम-उल-मुल्कचे निधन झाले आणि तेथे अराजकाला सुरुवात झाली. हैद्राबाद राज्य नामधारी का होईना दिल्ली सरकारच्या सार्वभौमत्वाखाली होते, त्याप्रमाणे कर्नाटकचा नवाब निजामाच्या नियंत्रणाखाली होता. कर्नाटकचा नवाब सादुल्लाखान याने आपला पुतण्या दोस्त अली याला आपला वारस घोषित केले. हे करत असताना त्याने निजामाला विचारले नाही. कर्नाटकाच्या राजकारणात वारसा हक्काच्या कारणावरून अराजकाला प्रारंभ झाला. ही परिस्थिती भारतात सत्ता स्थापण्यास प्रयत्नशील असलेल्या इंग्रज व फ्रेंच या परकीय सत्तांना पूरक ठरली.

ब) म्हैसूर :-

हैद्राबादच्या खालोखाल दक्षिणेतील म्हैसूर हे एक महत्त्वाचे राज्य होते. विजयनगर साम्राज्याच्या पतनानंतर म्हैसूरचे स्वतंत्र राज्य उदयाला आले होते. १८ व्या शतकाच्या प्रारंभी राजा चिक्क कृष्णराज सत्तेवर होता. राज्याचा कारभार नंदराज हा मंत्री पाहत होता. हैदरअली हा म्हैसूरच्या लष्करात एक साधा अधिकारी होता. त्याने पाश्चात्य धर्तीचे लष्करी प्रशिक्षण आपल्या हाताखालील सैनिकांना देऊन

स्वतःच्या नेतृत्वाखाली चांगले सामर्थ्यशाली लष्कर उभारले. दिंदिंगल येथे शस्त्राचा कारखाना काढून आपल्या सैन्याला शस्त्रसज्ज केले. १७६१ मध्ये हैदर अलीने राजा चिक्क कृष्णराज याला बाजूला सारून सत्ता ताब्यात घेतली. त्याने म्हैसूरच्या आजूबाजूचे बिदनूर, कॅनरा, मलबार हे प्रदेश जिंकून राज्यविस्तार केला. भारतीय सत्ताधीशांचा खरा शत्रू इंग्रज आहे हे ओळखून त्याने ब्रिटिशांविरुद्ध सतत संघर्ष केला. १७६९ मध्ये तर त्याने तीनवेळा ब्रिटिश फौजांचा पराभव करून त्यांच्या ताब्यातील मद्रासपर्यंत धडक मारली. हैदरच्या मृत्युनंतर १७८२ मध्ये त्याचा पुत्र टिपू सुलतान म्हैसूरच्या गादीवर आला. त्याने सातत्याने इंग्रजांना विरोध केला. त्यामुळे इंग्रजांनी त्याला आपला शत्रू मानले. लाच देऊन त्याचे काही अधिकारी इंग्रजांनी फितवले. अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रांनी सुसज्ज इंग्रज लष्करापुढे टिपूचा निभाव लागला नाही. टिपूचा पराभव झाल्याने ब्रिटिशांनी दक्षिणेत आपला जम बसविला.

क) अवध :-

सन १७२२ मध्ये मुघल बादशहाने दिल्ली दरबारचा एक नामवंत उमराव सादतखान याची अवधचा सुभेदार म्हणून नेमणूक केली. तोच अवध राज्याचा संस्थापक होय. बंडखोर जमीनदारांना वठणीवर आणून त्याने सर्व अराजक मोडून काढले. त्याच्या काळात अवधची उल्लेखनीय अशी आर्थिक व सांस्कृतिक प्रगती झाली. सन १७३९ मध्ये सादतखानाच्या मृत्युनंतर त्याचा पुतण्या सफदरजंग अवधचा शासक बनला. सन १७४८ साली दिल्ली दरबारचा वजीर म्हणून त्याची बादशहाने नेमणूक केली. अफगाण सम्राट अहमदशहा अब्दालीच्या आक्रमणाविरुद्ध मराठ्यांनी मुघल साम्राज्याचे रक्षण करण्याबाबत त्याने पेशव्याशी करार केला. सादतखानापासून वाजिदअली शहापर्यंत अनेक शासक अवध येथे झाले. त्यापैकी शुजाउद्दौलाच्या काळात इंग्रजांचा अवधच्या राजकारणात प्रवेश झाला. १८५६ मध्ये लॉर्ड डलहौसीने गैरव्यवस्थापनाची सबब सांगून अवध राज्य खालसा केले.

ड) बंगाल :-

मुघल बादशहाने सन १७१७ मध्ये मुर्शीदकुली खान याची बंगालचा सुभेदार म्हणून नेमणूक केली, त्याने बंगाल दिल्लीच्या नियंत्रणापासून स्वतंत्र केले. सन १७३९ मध्ये अलीवर्दी खान बंगालच्या नवाबपदावर आला. उद्योग व व्यापार यांची चांगली भरभराट होवून बंगाल प्रांताचा आर्थिक विकास करण्यात त्याची महत्त्वाची भूमिका होती. बंगालमध्ये या काळात ईस्ट इंडिया कंपनी दिवसेंदिवस अधिक आक्रमक बनत गेली. परंतु नवाबाचे याकडे दुर्लक्ष झाले. कंपनी विस्तारवादी व वसाहतवादी राष्ट्राची प्रतिनिधी आहे हे बाह्य जगाच्या राजकारणाच्या त्याच्या अज्ञानामुळे त्याला उमगले नाही. तसेच त्याने बलशाली लष्कर उभारण्याकडे दुर्लक्ष केले. या चुकांची जबर किंमत पुढील नवाबाला चुकवावी लागली. सन १७५७ मध्ये नवाब सिराज उद्दौलाविरुद्ध युद्ध पुकारून कंपनीने प्लासीच्या लढाईत त्याचा पराभव केला. इंग्रजांनी बंगालमध्येच आपल्या सत्तेचा पाया घातला.

इ) रजपूत राज्ये :-

दिल्लीपासून नजीकच असलेली रजपूत राज्येही दिल्लीची सत्ता कमकुवत होताच स्वतंत्र झाली. मात्र फुटीर वृत्ती व गटागटाने राहणे यामुळे त्यांच्यात ऐक्य कधीच निर्माण झाले नाही. अंतर्गत यादवी, विश्वासघात, परस्परांविरुद्ध कटकारस्थाने यामुळे बरीच रजपूत राज्ये आतून पोखरली होती. अठराव्या शतकातील एक प्रमुख राज्य अंबर हे होते. त्याचा राजा सवाई जयसिंग हा अत्यंत मुत्सद्दी, कुशल व सुधारणावादी शासक होता. त्याने जयपूर हे शहर वसविले. मात्र शेवटी अनेक रजपूत राजांनी इंग्रजी वर्चस्व मान्य करण्याचे ठरविले. लॉर्ड हेस्टिंग्जच्या काळात (१८१७-१८२३) कोटा, जोधपूर, उदयपूर, बुंदी, किशनगड, बिकानेर, जयपूर, प्रतापगड, बासवाडा, जैसलमेर इत्यादी राज्यांनी इंग्रजांचे वर्चस्व मान्य केले. रजपुतांचे स्वतंत्र अस्तित्व संपले.

ई) शीख :-

अठराव्या शतकात एक राजकीय सत्ता म्हणून शिखांचा उदय झाला. मुघल काळात मुघल राज्यकर्ते व शीख यांच्यात उघड शत्रुत्व निर्माण झाले. औरंगजेबाच्या धर्मवेढ्या जुलुमी धोरणाला तोंड देण्याकरिता शिखांचे दहावे व शेवटचे गुरू गोविंदसिंग यांनी खालसा लष्कराची उभारणी केली. नादिरशहा व अहमदशहा अब्दालीच्या स्वाऱ्यांमुळे पंजाबातील मुघल सत्ता कोलमडून पडली. पंजाबातील राजकीय पोकळी भरून काढण्यास शीख पुढे सरसावले. शिखांचा राजा रणजितसिंग या कर्तृत्ववान नेत्याचा उदय झाला. त्याने मोठे शिस्तबद्ध, प्रशिक्षित व शक्तिशाली लष्कर उभारले. रणजितसिंगाच्या सामर्थ्याची कल्पना असल्यामुळे त्याच्या हयातीत ईस्ट इंडिया कंपनीने पंजाबकडे आपली वक्र दृष्टी वळवली नाही. पण रणजितसिंगाच्या मृत्युनंतर पंजाब राज्यात अराजक निर्माण झाले. त्याच्या उत्तराधिकाऱ्यात त्याचे कर्तृत्व नव्हते. शिवाय इंग्रजांनी अनेक शीख सरदारांना लालूच दाखवून फितवले. त्यामुळे अल्पावधीतच पंजाब इंग्रजांच्या ताब्यात आला.

फ) मराठे :-

ईस्ट इंडिया कंपनीला सर्वात चिवट व प्रखर आव्हान मराठ्यांनी दिले. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी निर्माण केलेले राज्य त्यांच्या मृत्युनंतर छत्रपती संभाजी, छत्रपती राजाराम व महाराणी ताराबाई यांनी राखले. औरंगजेबाशी त्यांनी प्रखर संघर्ष केला. छत्रपती शाहूंच्या कारकिर्दीत पेशवे प्रबळ झाले. पहिला बाजीराव व नानासाहेब पेशव्यांच्या काळात मराठी सत्ता अटकेपार पोहोचली. मुघल सत्तेच्या संरक्षणाची जबाबदारी मराठ्यांनी घेतली. पंजाबातून अब्दालीच्या प्रतिनिधीला मराठ्यांनी हाकलून लावल्यामुळे अब्दालीशी त्यांचा संघर्ष उद्भवला. यातूनच झालेल्या तिसऱ्या पानिपत युद्धात मराठ्यांचा पराभव

झाला. मराठ्यांचे राजकीय महत्त्व कमी झाले. ब्रिटीशांनी मराठा सरदारांतील संघर्ष, मतभेद, हेवेदावे यांचा फायदा घेतला. पेशवा माधवरावाच्या अकाली निधनानंतर मराठा राजकारणात स्वार्थ आणि दुही वाढली. पेशवेपदावरील व्यक्ती आपल्या गटाचा असावा यासाठी कटकारस्थाने सुरू झाली. नागपूरकर भोसले व पेशवे, शिंदे व होळकर, पेशवे व आंग्रे, पेशवे व दाभाडे इत्यादीमधील संघर्ष आणि पेशवे पद प्राप्त करण्याच्या लालसेने दुसऱ्या बाजीरावाने इंग्रजांशी वसईचा तह केला. मराठे सरदारांनी एकत्र येऊन इंग्रजाविरुद्ध लढा दिला असता तर ते कदाचित विजयी झाले असते. मात्र त्यांच्यातील यादवीमुळे आधुनिक शस्त्रास्त्रांनी सुसज्ज अशा इंग्रज सैन्यापुढे त्यांचा निभाव लागला नाही. मराठी सत्तेचा अस्त होऊन इंग्रजी सत्तेचा उदय झाला.

३) भारतातील सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती :-

अठराव्या शतकातील समाज एकसंघ नव्हता. धर्म, जात, भाषा व प्रदेश अशा अनेक कारणांनी तो दुभंगलेला होता. जातीव्यवस्था हे हिंदू समाजाचे विघटन होण्याचे एक प्रमुख कारण होते. जातीची बंधने कडक होती. लोकांचे व्यवसाय जातीवरून ठरत. निरनिराळ्या जातीच्या गटात रोटीबेटी व्यवहार होत नसत. मुस्लिम समाजही जात, वंश, प्रतिष्ठा इत्यादी कारणांनी फुटलेला होता. त्यांच्यात शिया व सुन्नी हे भेद तर होतेच शिवाय इराणी, अफगाणी, तुराणी व हिंदुस्थानी मुसलमान एकमेकांत मिसळत नसत. धर्मांतर करून मुस्लिम बनलेल्यांना कमी लेखले जात असे.

स्त्रीयांची परिस्थिती अतिशय दयनीय होती. घरात व समाजात त्यांना मानाचे स्थान नव्हते. पिता, पती व पुत्र यांच्या आज्ञेप्रमाणे तिने राहावे अशी अपेक्षा असे. भारतात शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होत होते. शिक्षण सर्वस्वी मागास अवस्थेत राहिले होते. पाश्चात्य जगात शैक्षणिक क्षेत्रात झपाट्याने घडून येत असलेल्या प्रगतीचा मागमूसही कोठे दिसत नव्हता. पंधराव्या शतकापासून युरोपात लागलेल्या शोधाबाबत भारतीय पूर्णपणे अनभिज्ञ राहिले. परंपरागत शिक्षणाच्या चौकटीत जखडलेली भारतीय मते पाश्चात्य विज्ञान व त्यांचे नवनवे शोध यांना तोंड देऊ शकली नाहीत.

मध्ययुगात आर्थिक क्षेत्रात संपूर्ण जगात एक संपन्न राष्ट्र म्हणून भारताची गणना होत होती. देशांतर्गत गरजा पुरवित व परदेशात मोठ्या प्रमाणात माल निर्यात करणे हे अर्थव्यवस्थेचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. भारतातून उत्कृष्ट सुती व रेशमी कापड, मसाले, तीळ, साखर, औषधे, मौल्यवान खडे व इतर वस्तूंची मोठी निर्यात होत असे. कृषिक्षेत्रात मात्र फारशी प्रगती झाली नव्हती. शेती परंपरागत पद्धतीनेच केली जात होती. रूढी व जुन्या कल्पना यामुळे कृषिउत्पादनाच्या तंत्रात सुधारणा झाली नाही. वारंवार होणाऱ्या युद्धांचाही शेती उत्पादनावर परिणाम होत होता. भारतातील ही सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती सत्ता स्थापन करण्यास इंग्रजांना पोषक ठरली.

लॉर्ड डलहौसीच्या काळात कंपनी सरकारचा विस्तार मोठ्या प्रमाणावर झाला. डलहौसीने साम्राज्य विस्तारासाठी युद्ध, पदव्या व पेन्शन समाप्ती, अव्यवस्था व अराजक, दत्तक वारस नामंजूर या मार्गांचा वापर केला. या धोरणाचा वापर करून त्याने भारतातील बरीच राज्ये खालसा केली. त्याच्या काळात रेल्वे, पोस्ट व तारायंत्र ही आधुनिक दळणवळणाची साधने सुरू झाली. त्याने साम, दाम, दंड व भेद या नीतीचा वापर करून साम्राज्यविस्तार केला. म्हणून त्याला ब्रिटिश साम्राज्याचा शिल्पकार असे म्हटले जाते.

* स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१ *

□ अ) खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे द्या.

१. ३१ डिसेंबर १६०० रोजी ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीला पूर्वेकडील देशांशी व्यापार करण्याची सनद कोणी दिली?
२. इंग्रजांनी आपली पहिली वखार कोठे स्थापन केली?
३. १७४६ ते १७६३ या कालखंडात तीन कर्नाटक युद्धे कोणाकोणात झाली?
४. प्लासीच्या युद्धात इंग्रजांना विजय कोणी मिळवून दिला?
५. आधुनिक भारताचा निर्माता असे कोणत्या गव्हर्नर जनरलला म्हणतात?

□ ब) खाली दिलेल्या पर्यायातून अचूक पर्याय निवडा व विधाने पूर्ण करा.

१. पोर्तुगीज प्रवासी वास्को-द-गामा हा सन १४९८ मध्ये भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील या बंदरात उतरला.
अ) सुरत ब) कालिकत क) कलकत्ता ड) मद्रास.
२. तैनाती फौज यांनी प्रथम स्विकारली.
अ) निजाम ब) हैदर क) मीर कासीम ड) अलीवर्दीखान.
३. पंजाब मध्ये राजाच्या मृत्यूनंतर पंजाब इंग्रजांनी आपल्या ताब्यात घेतला.
अ) राजा जयसिंग ब) राजा उदयसिंग क) गोविंद सिंग ड) राजा रणजितसिंग.
४. साली ब्रिटिश पार्लमेंटने रेग्युलेशन ऑक्ट पास केला.
अ) १७७३ ब) १७७५ क) १८७३ ड) १७८०.

५. लॉर्ड कॉर्नवॉलिस याने याचा पराभव करून त्याचे राज्य नियंत्रणात आणले.

अ) मीर कासीम ब) हैदर क) टिपू सुलतान ड) निजाम.

१.२.२ एतद्देशीय सत्तांशी संघर्ष (बंगाल व म्हैसूर)

अ) बंगाल प्रांत :-

मुघल काळात बंगाल प्रांतात सध्याच्या पश्चिम बंगाल, पूर्व बंगाल (सध्याचा बांग्लादेश) व बिहार या प्रांतांचा समावेश होत असे. त्यावेळी बंगाल प्रांताची राजधानी ढाका होती. बंगालचा महसूल खूप मोठा होता. राजकीय घडामोडीच्या दृष्टीने बंगाल प्रांत मुघल साम्राज्यातील अत्यंत श्रीमंत पण नियंत्रणासाठी कठीण असा होता. एखाद्या अधिकाऱ्याला शासन करावयाचे असल्यास त्याला बंगालच्या सुभ्यावर पाठवित असत.

सन १७०० ते १७२७ या काळात मुर्शिद कुलीखान हा बंगालचा सुभेदार होता. त्याच्या काळात बंगाल प्रांत भरभराटीस आला. त्याच्यानंतर महम्मद खान (मुर्शिद कुलीखानाचा जावई) व सरफराज खान बंगालचे सुभेदार बनले. सन १७४० मध्ये सरफराज खानाला युद्धात ठार करून बिहारचा सुभेदार अलीवर्दीखान याने सत्ता बळकावली.

□ इंग्रजांचे बंगालवर वर्चस्व :-

बंगालचा नवाब सिराजउद्दौला व इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनी यात २३ जून १७५७ रोजी बंगालमध्ये प्लासी येथे झालेल्या लढाईत विजय मिळवून ईस्ट इंडिया कंपनीने आपल्या साम्राज्याचा पाया घातला. कंपनीची त्यापूर्वीची युद्धे फ्रेंचासारख्या प्रतिस्पर्ध्यांचे भारतातून उच्चाटन करण्याकरिता झाली होती. त्यानंतरची युद्धे भारतात साम्राज्य स्थापनेकरिता झाली.

बंगाल, बिहार व ओरिसा हा संपूर्ण प्रदेश त्यावेळी बंगाल प्रांत होता. सन १७४० मध्ये बंगालचा सुभेदार सरफराज खानला युद्धात ठार करून बिहारचा वाचक अलिबर्दी खानाने सत्ता बळकावली. आपले पद सुरक्षित करण्यासाठी त्याने मुघल बादशहाला भरपूर लाच दिली. अलिबर्दी खान हा उत्कृष्ट प्रशासक होता. त्याच्या काळात बंगालची भरभराट झाली. त्याने इंग्रजांशी मित्रत्वाचे संबंध ठेवले होते. एप्रिल १७५६ मध्ये अलिबर्दीखानाचे निधन झाले. त्यानंतर त्याच्या मुलीचा मुलगा सिराजउद्दौला हा बंगालचा नवाब बनला.

□ बंगालचा नवाब सिराजउद्दौला :-

सिराजउद्दौला हा अलिबर्दी खानाची सर्वात लहान मुलगी अमिना बेगम हिचा मुलगा होता.

बंगालच्या नवाबपदी विराजमान झाला, तेव्हा सिराजचे वय २४ वर्षांचे होते. राजकारण आणि प्रशासन यांचा त्याला फारसा अनुभव नव्हता. मिळालेल्या संधीचा फायदा न घेता अनेक चुका केल्या. बंगालवर भविष्यात त्याचे दूरगामी परिणाम झाले. बंगालमध्ये इंग्रज, फ्रेंच व डच यांच्या वखारी होत्या. पण यातील सर्वात समृद्ध वखारी इंग्रजांच्या होत्या. ईस्ट इंडिया कंपनीचा तेथील व्यापार अत्यंत किफायतशीर असल्यामुळे त्यांचे आर्थिक हितसंबंध बंगालशी पक्केपणाने निगडीत झाले होते.

□ प्लासी युद्धाची कारणे :-

१. वखारीच्या तटबंदीला सिराजचा विरोध :-

इंग्रज व फ्रेंच यांनी सिराजच्या परवानगी शिवाय आपल्या वखारीला तटबंदी बांधण्यास सुरुवात केली. सिराजने अशा प्रकारे तटबंदी घालण्यास विरोध केला. त्याच्या मते, बंगालमधील जनतेचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी नवाबाची आहे. नवाबाच्या आदेशानंतर फ्रेंचांनी तटबंदीचे बांधकाम थांबविले. परंतु इंग्रजांनी नवाबाच्या आदेशाकडे दुर्लक्ष करून तटबंदीचे बांधकाम सुरूच ठेवले.

२. ब्रिटीशांचा खाजगी व्यापार :-

सन १७१७ मध्ये दिल्लीचा बादशहा फरूखसियरने बंगालसाठी ईस्ट इंडिया कंपनीला सालीना ३००० रु.च्या मोबदल्यात मुक्त व्यापाराची परवानगी दिली होती. ही परवानगी फक्त कंपनीला होती. कंपनीच्या नोकरांच्या खाजगी व्यापाराला नव्हती. कंपनीच्या मालाकरिता जकातमुक्तीचे परवाने देण्याचा कंपनीला देण्यात आलेल्या अधिकाराचा कंपनीचे अधिकारी गैरवापर करू लागले. कंपनी आपल्या नोकरांच्या खाजगी व्यापाराकरिताही हे परवाने देऊ लागली. एवढेच नव्हे तर भारतीय व्यापाऱ्यांना जकातमुक्तीचे परवाने कंपनी विकत असे. यामुळे बंगालच्या नवाबाचे उत्पन्न बुडू लागले. त्यामुळे नवाब व इंग्रज संबंध बिघडले.

३. नवाबाच्या शत्रूंना ब्रिटिशांचा आश्रय :-

सिराजच्या विरोधकांना ब्रिटीश आपल्या वखारीत आश्रय देवू लागले. उदा. नवाबाच्या सेवेत असलेल्या कृष्णदासने फार मोठ्या पैशाची अफरातफर केली व कारवाईच्या धाकाने गैरमार्गाने गोळा केलेली सर्व संपत्ती घेवून कृष्णदास कंपनीच्या आश्रयाला कलकत्त्याला पळून गेला. नवाझीशखान या अधिकाऱ्यावरही भ्रष्टाचाराचा आरोप होता. त्यानेही पळून जाऊन कंपनीचा आश्रय घेतला. या अधिकाऱ्यांना ताब्यात देण्याचा आदेश सिराजने दिला. परंतु कंपनीने तिकडे दुर्लक्ष केले.

४. कलकत्ता अंधारकोठडी घटना :-

इंग्रजांनी कलकत्ता व इतर ठिकाणच्या वखारीस बांधत असलेली तटबंदी पाडून टाकावी अशी

आज्ञा सिराजने केली. इंग्रजांनी ती आज्ञा न पाळल्यामुळे सिराजने सैन्यासह इंग्रजांवर चाल केली. नवाबाने इंग्रजांची कासीमबजार येथील वखार ताब्यात घेतली व कलकत्त्यावर हल्ला केला. नवाबाच्या अधिकाऱ्यांनी काही इंग्रजांना युद्धकैदी म्हणून पकडले. पकडलेल्या १४६ युद्धकैद्यांना १८ फूट लांब व १४.१० फूट रुंद खोलीत डांबण्यात आले. परिणामी, जून महिन्याच्या गरमीमुळे व प्राणवायूचा पुरवठा कमी पडल्याने त्यापैकी १२३ कैदी मृत्युमुखी पडले. या शोकांतिकेचा फायदा इंग्रजांनी उठविला व सिराजविरुद्ध लढाईची तयारी केली.

५. नवाबविरुद्ध इंग्रजांची कारस्थाने :-

इंग्रजांविरुद्ध सहजपणे मिळालेल्या विजयाने नवाब बेसावध राहिला. इंग्रजांच्या सामर्थ्याचा त्याला अंदाज आला नाही. सिराजच्या कारवाईला घाबरून फुल्टा बेटावर थांबून इंग्रज मद्रासहून कुमक घेण्याची वाट पाहू लागले. त्याचवेळी त्यांनी नवाबविरुद्ध विश्वासघाताचे जाळे विणण्यास सुरवात केली. कलकत्ता पडल्याची बातमी मद्रासला पोहोचताच तेथील अधिकाऱ्यांनी एका सैन्याची तुकडी रॉबर्ट क्लार्कच्या नेतृत्वाखाली समुद्रामार्गे रवाना केली. जानेवारी १७५७ मध्ये क्लार्कने सिराजउद्दौलाचा अधिकारी माणिकचंद यास लाच देऊन कलकत्ता परत मिळवले. कलकत्ता जिंकून घेतल्यावर शांत न राहता क्लार्कने नवाब सिराजला पदच्युत करण्यासाठी कायद्याने सुरू केली. नवाबाशी काहीतरी कुरापत काढण्याच्या उद्देशाने इंग्रजांनी हुगळी लुटली. त्याबरोबर सिराज त्यांच्याविरुद्ध चालून आला. दोघातील लढाई अनिर्णित राहिली. शेवटी तह होऊन नवाबाने कलकत्त्याच्या तटबंदीला मान्यता द्यावी असे ठरले. नवाबाशी तह झाल्यानंतर क्लार्कने फ्रेंचांचा बंदोबस्त करण्याचे ठरविले. फ्रेंच व नवाब यांच्या युतीची शक्यताच मुळात खुडून टाकण्याकरिता फ्रेंचाच्या चंद्रनगरवर हल्ला करून त्यांचे ठाणे मार्च १७५७ मध्ये काबीज केले. नवाबाने बंगालच्या संरक्षणासाठी काहीही केले नाही. बंगालामधून फ्रेंचांचे उच्चाटन होऊ देणे ही सिराजउद्दौलाच्या दृष्टीने एक घोडचूक ठरली.

क्लार्कचे एवढ्याने समाधान झाले नाही. सिराजऐवजी आपल्याला अनुकूल नवाब बंगालमध्ये असावा अशी त्याची इच्छा होती. स्वार्थाकरिता स्वकीयांशी द्रोह करण्याची तयारी असणाऱ्यांची त्याकाळी कमतरता नव्हती. नवाबाचा प्रमुख सेनापती मीर जाफर याने नवाबाचे पद मिळवण्याच्या प्रलोभनाला बळी पडून त्याने सिराजउद्दौलाविरुद्ध इंग्रजांशी हातमिळवणी केली. मीर जाफर याला इंग्रजांनी नवाबाच्या गादीवर बसवावे, त्या मोबदल्यात मीर जाफरने इंग्रजांशी आक्रमणात्मक व संरक्षणात्मक करार करावा. कंपनीला १ कोटी रु. द्यावेत. युरोपियनांची झालेली नुकसानभरपाई म्हणून ५० लाख रु. द्यावेत. हिंदूंची झालेली नुकसानभरपाई म्हणून २० लाख रु. द्यावेत. कलकत्त्याच्या दक्षिणेचा सर्व प्रदेश कंपनीला द्यावा. नवाबाच्या संरक्षणाकरिता म्हणून जेव्हा कंपनीच्या फौजा जातील, तेव्हा त्यांचा सर्व खर्च नवाबाने

करावा. अशा तरतुदी करारात होत्या. सिराजच्या दरबारातील रायदुर्लभ हा सेनाधिकारी व जगतशेठ सावकार यांना क्लॉईव्हने हाताशी धरले. मीरजाफर व कंपनी यांच्यात झालेल्या कारस्थानाची माहिती अमीनचंद या व्यापाऱ्याला झाली. तेव्हा त्याला क्लॉईव्हने पैशाचे आमिष दाखवून फितूर केले. अशा प्रकारे रॉबर्ट क्लॉईव्हने नवाबाविरुद्ध कारस्थान रचून प्लासीच्या युद्धाकडे वाटचाल केली.

□ प्लासीची लढाई :-

सिराजविरुद्धचे कारस्थान पूर्णत्वाला जाताच क्लॉईव्हने त्याच्यावर इंग्रजांशी झालेल्या कराराचा भंग केला आहे, असा खोटा आरोप लावला. सिराजच्या उत्तराची वाटही न पाहता क्लॉईव्ह ३००० फौजेसह चालून गेला. मुर्शिदाबाद या आपल्या राजधानीतून सिराज आपल्या प्रचंड सैन्यासह निघाला. या प्रचंड सैन्यापुढे इंग्रजांचा निभाव लागणे कठीण होते. परंतु हे सैन्य फंदफितुरीने पोखरले होते. २३ जून १७५७ रोजी प्लासी येथे हे दोन्ही सैन्य एकमेकांसमोर आले. युद्धाला सुरवात होताच मीरजाफर व रायदुर्लभ यांनी युद्धातून अंग काढून घेतले. नवाबाचे बहुतांशी सैन्य या दोघांच्या नेतृत्वाखाली होते. मीरजाफर तटस्थ राहिल्याने नवाब सिराजउद्दौलाने त्याला सल्ला विचारला. तेव्हा मीरजाफरने नवाबाला सल्ला दिला की, त्याने युद्धकार्य नवाबाकडे सोपवावे व स्वतः युद्धभूमी सोडून निघून जावे. त्याप्रमाणे नवाब मुर्शिदाबादला निघून गेला आणि प्लासीची लढाई संपली. सिराजउद्दौलाला पकडून ठार मारण्यात आले. क्लॉईव्हने मीरजाफरला बंगालचा नवाब म्हणून घोषित केले. इंग्रजांच्या मदतीबद्दल मीरजाफरने कंपनीला २४ परगणे जिल्ह्याचा प्रदेश दिला. क्लॉईव्हला २,३४,००० पौंड भेट देण्यात आली. इतर अधिकाऱ्यांना ५० लक्ष रु. बक्षीस देण्यात आले. भविष्यात इंग्रज अधिकाऱ्यांना व व्यापाऱ्यांना खाजगी व्यापारावर कोणताही कर लागणार नाही, असेही ठरविण्यात आले.

□ ‘प्लासीच्या लढाई’ युद्धाचे महत्त्व व परिणाम :-

प्लासीच्या युद्धाला लष्करीदृष्ट्या फारसे महत्त्व नसले तरी राजकीयदृष्ट्या या युद्धाला महत्त्वाचे स्थान आहे. मीरजाफरसारखा स्वार्थी अधिकारी इंग्रजांच्या ताब्यात आल्याने त्यांना यश मिळाले. के. एम. पण्णीकर म्हणतात त्याप्रमाणे हा एक सौदा होता आणि त्यात मीरजाफर आणि बंगालच्या धनिकांनी नवाबाला इंग्रजांच्या हाती विकले. या प्लासीच्या युद्धाचे महत्त्व व परिणाम पुढीलप्रमाणे :-

१. बंगाल इंग्रजांच्या नियंत्रणाखाली आला आणि कधीही स्वतंत्र होऊ शकला नाही. मीरजाफर जरी गादीवर बसला तरी राजकारणाची सर्व सूत्रे इंग्रजांच्याच हातात होती. इंग्रजांनी बंगालमध्ये अनेक सवलती मिळवल्या. बंगालच्या अंतर्गत भागात कंपनीला वखारी सुरू करण्यास परवानगी मिळाली. इंग्रजांचा तेथे आर्थिक साम्राज्यवाद सुरू झाला.

नवाबपदी बसविण्याच्या मोबदल्यात मीर कासीमने कंपनीला बरद्वान, मिदनापूर व चित्तगाव हे प्रदेश देण्याचे ठरले. त्याने कंपनीच्या अधिकाऱ्यांना २५ लक्ष रुपयांच्या भेटी देण्याचे कबूल केले. मीर कासीमशी झालेल्या करारानंतर ऑक्टोबर १७६० मध्ये इंग्रजांनी मीर जाफरला पदच्युत करून मीर कासीमला नवाबाच्या गादीवर बसविले.

मीर कासीम कंपनीच्या हातातील बाहुले बनून राहिल अशी इंग्रजांची अपेक्षा होती. परंतु ती लवकरच फोल ठरली. पूर्वीचा व रंगपूरचा शासक म्हणून काम केलेला मीर कासीम हा अतिशय कर्तृत्ववान, कुशल प्रशासक व खंबीर व्यक्तिमत्त्वाचा माणूस होता. शासकीय व्यवहारात कठारे काटकसर, भ्रष्टाचाराला आळा, काटेकोरपणे करवसुली, शेती व व्यापार यांना उत्तेजन अशा अनेक मार्गांनी थोड्याच काळात त्याने आपली आर्थिक स्थिती चांगली सुधारली. इंग्रजांचे सानिध्य टाळावे या हेतूने त्याने आपली राजधानी मोंगीर येथे हलविली. शस्त्रास्त्राकरिता परकियांवर विसंबून राहू लागू नये यादृष्टीने स्वतःचे तोफा ओतण्याचे व बंदुका तयार करण्याचे कारखाने त्याने उभारले.

इंग्रजांना हे सर्व रूचणे शक्य नव्हते. त्यामुळे कंपनीत त्याच्याविरुद्ध हालचाली सुरू झाल्या. मीर कासीमचाही इंग्रजांचा प्रभाव व हस्तक्षेप झुगारण्याचा प्रयत्न होता. व्यापाराच्या क्षेत्रात कंपनी करीत असलेल्या गैरव्यवहारांवर त्याचा विशेष रोख होता. कंपनीचे कर्मचारी जकात परवान्याचा दुरुपयोग करून जकात चुकवीत. एवढेच नव्हे तर जकातमुक्तीचे परवाने ते अन्य व्यापारांनाही विकत. बंगाल प्रांताच्या व्यापारावर या सर्व गोष्टींचा अतिशय अनिष्ट परिणाम होत होता. मीर कासीमने इंग्रजांच्या वर्चस्वाला आळा घालण्यासाठी व व्यापारात सुधारणा करण्यासाठी सर्वानाच जकातमाफीचे धोरण ठेवले. त्यामुळे इंग्रजांच्या व भारतीय व्यापाऱ्यांचा व्यापार एका पातळीवर आला.

मीर कासीमच्या या कार्यवाहीमुळे इंग्रज संतप्त झाले. भारतीय व्यापाऱ्यांवरील जकात पुन्हा सुरू न केली तर युद्दाला तोंड द्यावे लागेल अशी धमकी त्यांनी त्याला दिली. परंतु मीर कासीम दबला नाही. पाटणा शहर इंग्रजांनी ताब्यात घेतले. नवाबाच्या सैन्याने लागलीच हल्ला करून ते परत मिळवले. यावरून नवाब व इंग्रज यांच्यात युद्ध भडकले. सन १७६४ मध्ये युद्ध होऊन मीरकासीमचा पराभव झाला व तो अवधला पळून गेला.

० बक्सारचे युद्ध :-

इंग्रजांनी मीर कासीम पळून जाताच मीर जाफरला पुन्हा नवाबाच्या गादीवर बसवले. त्याबदल्यात त्याच्याकडून भरपूर द्रव्य उकळले. भारतीय व्यापाऱ्यांवरील रद्द केलेली जकात त्याच्याकडून पुन्हा सुरू करवून घेतली. अवधला जाताच मीर कासीमने तेथील नवाब शुजाउद्दौला याला इंग्रजांच्या रूपाने उभ्या ठाकलेल्या धोक्याची कल्पना दिली. दिल्ली दरबारातील अराजकामुळे परागंदा झालेला मुघल

बादशहा शहाआलम हा त्यावेळी अवध येथेच आश्रयाला होता. तो शुजाउद्दौला व मीरकासीम असे तिघेही इंग्रजांविरुद्ध एकत्र आले व त्याचे सैन्य बिहारच्या दिशेने चालून गेले. त्यांची व इंग्रज सैन्याची गाठ २२ ऑक्टोबर १७६४ रोजी बक्सारच्या रणक्षेत्रावर पडली. संयुक्त फौज ५१,००० होती तर मेजर मनोच्या नेतृत्वाखाली इंग्रज फौज ७००० होती. घनघोर युद्ध होऊन इंग्रज विजयी झाले. मुघल बादशाहा, शुजाउद्दौला व मीरकासीम या तीनही भारतीय शासकांचा निर्णायक पराभव झाला. शुजाउद्दौलाने शरण येऊन इंग्रजांशी तह केला, मोघल बादशहाने शरणागती स्विकारली तर मीर कासीम परागंदा झाला.

बंगालमधील परिस्थिती सावरण्यासाठी कंपनीच्या संचालक मंडळाने सन १७६५ साली रॉबर्ट क्लार्कहल परत भारतात पाठवले. बक्सार येथे मिळालेल्या विजयाचा फायदा घेऊन बंगालची संपूर्ण सत्ता नवाबाकडून कंपनीच्या हाती येईल अशी व्यवस्था करण्यास क्लार्कहल पुढे सरसावला. पुढील काळात त्याने द्विदल राज्यपद्धती निर्माण करून कोणत्याही प्रकारच्या जबाबदारी शिवाय बंगाल प्रांताची सर्व सत्ता कंपनीच्या हाती केंद्रित केली.

ब) म्हैसूर :-

१४ व्या शतकात विजयनगर साम्राज्य उदयास आले. म्हैसूरचा प्रदेश त्यात समाविष्ट होता. सन १५६५ मध्ये तालिकोट लढाईत पराभूत झाल्याने विजयनगर साम्राज्य नष्ट झाले. अठराव्या शतकातील भारतातील अस्थिर राजकीय परिस्थितीने अनेक साहसी वीरांना आपले भविष्य घडविण्याची संधी मिळवून दिली. ह्यावेळी म्हैसूरमध्ये ओडियार घराण्याची सत्ता होती. पण तेथील राजाची कृष्णराज विलासी असल्याने राज्याची सत्ता मुख्य सेनापती देवराज व प्रधान नंदराज या दोन भावांच्या हाती केंद्रित होती.

□ ब्रिटिशांचे म्हैसूरवर वर्चस्व :-

१८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात दक्षिणेत हैदरालीच्या रूपाने एक राजकीय सत्ता म्हणून म्हैसूर राज्य उदयाला आले. विजयनगर साम्राज्याच्या पतनानंतर ओडियार राजघराण्याच्या नेतृत्वाखाली म्हैसूर हे स्वतंत्र राज्य म्हणून अस्तित्वात आले. त्या राज्यात हैदर हा एक साधा फौजदार होता. पण अंगच्या कर्तबगारीच्या जोरावर तो लवकरच वरच्या पदापर्यंत पोहोचला. राजा चिक्क कृष्णराज याला बाजूला सारून तो सर्वाधिकारी बनला. फ्रेंच लष्कराची शिस्त, प्रशिक्षण व युद्धपद्धती यांचे चांगले अध्ययन करून त्याने आपले लष्कर मजबूत केले. फ्रेंच तज्ञांच्या देखरेखीखाली त्या लष्कराला प्रशिक्षण देऊन डिंडिगल येथे शस्त्रागार प्रस्थापित केले. लष्करी सामर्थ्याच्या बळावर त्याने म्हैसूरच्या आसपासचे बेदनूर, सुंदा, खेरा, कॅनडा, गुट्टी हे प्रदेश आपल्या साम्राज्याला जोडले. दक्षिणेतील पाळेगारांना आपल्या नियंत्रणात ठेवले.

□ इंग्रज-म्हैसूर पहिले युद्ध (१७६७ ते १७६९) :-

हैदरअलीच्या प्रादेशिक विस्तारामुळे मराठे व निजाम यांच्याशी त्याचा संघर्ष उद्भवला. हैदर एक शक्तिशाली प्रतिस्पर्धी बनल्याचे इंग्रजांनाही जाणवू लागले. दक्षिण भारतात आपले वर्चस्व स्थापन करण्यास मराठे, निजाम, हैदर व इंग्रज या चार सत्ता प्रयत्नशील होत्या. निजाम व हैदर यांचे एकाच प्रदेशावर लक्ष होते. त्यामुळे त्यांच्यात सख्य होणे कठीण होते. इंग्रजांनी निजामाला हैदरविरुद्ध मदत करावी आणि त्या मोबदल्यात निजामाने इंग्रजांना उत्तर सरकारचा प्रदेश द्यावा असा करार दोघात झाला, त्यामुळे हैदर संतप्त झाला.

हैदर व इंग्रज यांच्यातील मतभेद वाढत गेले. हैदरने मोठ्या मुत्सद्देगिरीने पैसा देऊन मराठ्यांना प्रदेशाचे आमिष दाखवून आपल्याकडे वळवून घेतले. त्यानंतर त्याने कर्नाटकवर हल्ला केल्याने इंग्रज हैदर संघर्ष सुरू झाला. सप्टेंबर १७६७ मध्ये त्याच्या फौजांनी इंग्रज सेनापती कर्नल स्मिथ याच्यावर हल्ला केला. परंतु स्मिथने विरोध करून संघर्ष चालू ठेवला. दरम्यान निजाम इंग्रजांना मिळाला. हैदरने इंग्रजांविरुद्ध जिद्दीने व शौर्याने लढा दिला. त्याने इंग्रजांचा पराभव करून मंगलोर परत मिळवले. मार्च १७६९ मध्ये अत्यंत जलदगतीने व अनपेक्षितपणे मद्रासपर्यंत धडक मारली. यामुळे भयभीत होऊन इंग्रजांनी हैदरशी तह केला. ह्या तहाप्रमाणे परस्परांचे जिकलेले प्रदेश परत करण्यात आले. तसेच संकटसमयी एकमेकांना मदतीचे आश्वासन देण्यात आले.

□ इंग्रज-म्हैसूर दुसरे युद्ध (१७८०-१७८४) :-

वॉरन हेस्टिंग्ज भारतात आला त्यावेळी इंग्रजांचे हैदरअलीशी संबंध उघडउघड शत्रुत्वाचे होते. सन १७७९ मध्ये मराठे व हैदर यांच्यात युद्ध सुरू झाले. त्यावेळी पूर्वीच्या तहाप्रमाणे हैदरने इंग्रजांकडे मदत मागितली पण इंग्रजांनी त्याला मदत केली नाही. हैदरला पराभव पत्करावा लागल्याने तो इंग्रजांवर संतप्त झाला. तोफा, बंदुका व दारूगोळा इ. साधनसामग्री हैदरला फ्रेंचांच्या ताब्यातील माले बंदरातून मिळत होती. परंतु इंग्रजांनी माहे बंदर जिंकून घेतले व हैदरला आव्हान दिले. निजामाच्या राज्यातील गुंटूरचे ठाणे जबरीने काबीज करण्याकरिता हैदरच्या राज्यातून फौजा पाठविल्या.

दरम्यान मराठे-इंग्रज संबंध बिघडून इंग्रज-मराठा युध्दाला सुरुवात झाली होती. त्या युद्धात इंग्रजांविरुद्ध हैदरचे सहकार्य मिळवून घेण्याचा मराठ्यांनी प्रयत्न केला. मद्रासच्या क्षेत्रात हैदरने इंग्रजांविरुद्ध जोरदारपणे संघर्ष चालू ठेवावा व त्या मोबदल्यात मोठा प्रदेश तयाला मराठ्यांकडून मिळावा असा करार दोघात घडून आला. याचवेळी गुंटूरचा प्रदेश इंग्रजांनी जिंकल्यामुळे निजामही त्यांच्यावर चिडून होता. तोही हैदरला सामील झाला. अशा प्रकारे इंग्रजांवर चिडलेल्या शक्ती एकत्र येऊन त्यांनी संयुक्त संघटन तयार केले. सर्वाना कामगिरी वाटून देण्यात आली. हैदरने मद्रास आघाडी सांभाळावी अशी व्यवस्था केली.

जुलै १७८० मध्ये हैदरने कर्नाटकात फौजा पाठवून मोठी धामधूम माजवली. त्यामुळे इंग्रज हबकून गेले व त्यांनी मद्रासपर्यंत माघार घेतली. कांजीवरम येथे हैदरचा पुत्र टिपू याने कर्नल वेलीच्या नेतृत्वाखालील इंग्रज फौज कापून काढली. हैदरने अर्काट काबीज करून कर्नाटकात आपले वर्चस्व सिद्ध केले. याचवेळी युद्धाची सुत्रे गव्हर्नर जनरल वॉरन हेस्टिंग्जने स्वतःकडे घेऊन संयुक्त संघटन कमकुवत करण्यावर भर दिला. त्याने गुंटूरचा प्रदेश निजामाला परत करून तसेच नागपूरच्या भोसल्यांना भरपूर लाच देऊन निष्क्रिय बनविले. सर आयरकूटच्या नेतृत्वाखाली कलकत्याहून मोठी फौज मद्रासकडे रवाना केली. त्याने ऑगस्ट १७८१ मध्ये शोलिंगपूरच्या लढाईत हैदरविरुद्ध विजय मिळवला. याचवेळी टिपूने तंजावरजवळील युद्धात इंग्रजांचा दणदणीत पराभव केला.

मराठे व इंग्रज यांच्यात सालबाईचा तह होऊन इंग्रजांनी मराठ्यांबरोबरचे युद्ध संपुष्टात आणले. हा तह करताना हैदरला विश्वासात न घेतल्यामुळे तो मराठ्यांवर चिडला. त्याने इंग्रजांशी सुरू असलेले युद्ध सुरूच ठेवले. विजयाचे माप हैदरच्या पदरी पडत असतानाच त्याचे डिसेंबर १७८२ मध्ये निधन झाले. हैदरचा पुत्र टिपू सुलतान याने युद्ध सुरूच ठेवले. त्याने मुंबईहून पाठविलेल्या ब्रिगेडियर मॅथ्यूजचा पराभव केला. परंतु सततच्या युद्धाने दोन्ही पक्ष आर्थिक व लष्करीदृष्ट्या मेटाकुटीला आले. शेवटी मार्च १७८४ मध्ये इंग्रज व टिपू यांच्यात मंगलोर येथे तह होऊन युद्ध थांबले. या तहानुसार एकमेकांचे प्रदेश व युद्धकैदी परत करण्यात आले.

□ इंग्रज-म्हैसूर तिसरे युद्ध (१७९०-१७९२) :-

तिसरे इंग्रज-म्हैसूर युद्ध लॉर्ड कॉर्नवालीस याच्या काळात झाले. मंगलोरच्या तहाने युद्ध थांबले असले तरी टिपू इंग्रज द्वेषाने जळफळत होता. इंग्रज आपला निःपात करतील या शक्यतेने तो लष्करी सामर्थ्य वाढविण्याच्या प्रयत्नात होता. मराठे व निजाम हे टिपूविरोधी आहेत ही संधी साधून लॉर्ड कॉर्नवालीसने १७९० मध्ये टिपूविरुद्ध इंग्रज, मराठे व निजाम असा संघ तयार केला. इंग्रजांना भारतातून हाकलून लावण्याकरिता फ्रेंच मदत मिळवून घेण्याचा प्रयत्न टिपूने केला. त्याकरिता आपले एक शिष्टमंडळ त्याने फ्रान्सला पाठविले. पण फ्रान्समधील अंतर्गत गोंधळामुळे फ्रेंच सरकारचा सकारात्मक प्रतिसाद टिपूला मिळाला नाही. त्याने तुर्कस्तानबरोबर सलोखा करून मदतीसाठी आपले वकील पाठविले. परंतु त्याचा काही उपयोग झाला नाही. लॉर्ड कॉर्नवालीसने गव्हर्नर जनरल पदाची सुत्रे हाती घेताच इंग्रजांचा कट्टर शत्रू म्हणून टिपूविरुद्ध युद्धाचा निर्णय घेतला. मराठे व निजाम या दोन सत्ताधिकांना टिपूबरोबर सलोखा करून द्यायचा नाही. या दोन सत्ता टिपूला मिळाल्या तर युद्ध जिंकणे अवघड होणार होते. टिपूच्या धाकाने निजाम इंग्रजाकडे वळला. नाना फडणवीसही टिपूचा द्वेष करत होता. त्यानेही इंग्रजांशी युतीची तयारी दर्शवली. अशाप्रकारे टिपूविरुद्ध इंग्रज, मराठे व निजाम या त्रिवर्गाचा करार घडून आला.

टिपू व त्रावणकोरचा राजा यांच्यातील संबंध तणावपूर्ण बनले होते. टिपूच्या राज्यातील बंडखोर त्रावणकोरच्या राज्यात आश्रय घेत होते. त्यांची टिपूने केलेली मागणी त्रावणकोरच्या राजाने धुडकावली. टिपूने त्रावणकोरवर हल्ला केला. त्रावणकोरचे राज्य हे इंग्रज संरक्षणाखाली येत असल्यामुळे लॉर्ड कॉर्नवॉलिसने टिपूबरोबर युद्धाची घोषणा केली. टिपूने मोठ्या धैर्याने व चिकाटीने दोन वर्षे इंग्रजांचा प्रतिकार केला. पहिल्या वर्षात जनरल मेदोजच्या नेतृत्वाखाली इंग्रजांची मोहीम फारशी यशस्वी ठरली नाही. म्हैसूर राज्यातील अतिशय मजबूत किल्ला अशी ओळख असलेला बंगलोर किल्ला मोठ्या शर्थीने त्याने जिंकून घेतला. याचवेळी निजामाचे १०,००० चे घोडदळ व परशुराम भाऊच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांचे १०,००० पायदळ व १०,००० घोडदळ युद्धात सामील झाले. अशा अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत टिपूची शक्ती कमी पडू लागली. टिपूची राजधानी श्रीरंगपट्टणभोवती इंग्रजांचा वेढा आवळला जात होता. शेवटी श्रीरंगपट्टणमचा तह होऊन हे युद्ध संपले.

या तहानुसार टिपू सुलतानला म्हैसूर राज्याच्या अर्ध्या प्रदेशावर पाणी सोडावे लागले. टिपूकडून मिळालेल्या प्रदेशाचे तीन भाग करण्यात आले. मराठ्यांना तुंगभद्रेच्या उत्तरेकडील प्रदेश आणि निजामाला कृष्णा व पेतार नद्यांमधील प्रदेश मिळाला. इंग्रजांना मलबाद, दिंडिगल व बारा महाल हे जिल्हे मिळाले. युद्धदंड म्हणून टिपूने ३ कोटी ३० लक्ष रुपये द्यावेत. इंग्रजांच्या पकडलेल्या युद्धकैद्यांची सुटका करावी लागली. तहाची योग्य अंमलबजावणी व्हावी म्हणून टिपूला आपली दोन मुले इंग्रजाकडे ओलीस ठेवावी लागली. या युद्धात टिपूचा पूर्ण बिमोड करणे शक्य असतानाही लॉर्ड कॉर्नवॉलिसने तसे केले नाही. याबाबत तो म्हणतो, “आपल्या मित्र सत्तांना शक्तिशाली बनू न देता शत्रूला पांगळे करण्यात आपण यशस्वी झालो.”

□ इंग्रज-म्हैसूर चौथे युद्ध (१७९९) :-

कॉर्नवॉलिसच्या काळातील इंग्रजाविरुद्धच्या युद्धात पराभव व त्याबरोबर प्रादेशिक हानी व अपमान झाल्याने टिपू संतापाने जळफळत होता. त्यांच्याविरुद्ध फ्रेंचांची मदत मिळवण्याचा तो प्रयत्न करत होता. तिसऱ्या इंग्रज म्हैसूर युद्धाने टिपू दुबळा झाला होता. पण पराभवाने खचून जाणारा तो नव्हता. युद्धात झालेली आर्थिक व लष्करी हाती त्याने अल्पावधीतच भरून काढली. अद्ययावत तोफखाना उभा करून किल्ल्यांच्या तटबंदी मजबूत केल्या. इंग्रजांविरुद्ध मदत मिळवण्यासाठी त्याने आपले दूत इराण, अरेबिया, मॉरिशस, टर्की या राष्ट्राकडे पाठवले. मॉरिशसच्या फ्रेंच गव्हर्नरने त्याला इंग्रजाविरुद्ध उत्तेजन दिले. काही फ्रेंच अधिकारी टिपूच्या लष्करात सामील झाले.

लॉर्ड वेलस्लीला टिपूच्या वरील सर्व हालचाली धोकादायक वाटू लागल्या. याच सुमारास युरोपात इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यात युद्धाचा भडका उडाला होता. नेपोलियन इजिप्तमार्गे भारतात येण्याची शक्यता इंग्रजांना वाटत होती. असे झाले तर फ्रेंचांना भारतात पाय ठेवायला जागा नसावी असे वेलस्लीला वाटत

होते. इंग्लंडमधील कंपनीच्या अधिकाऱ्यांनीही विनाविलंब टिपूवर हल्ला करावा अशी सूचना वेलस्लीला केली. वेलस्लीने मराठ्यांना टिपूविरुद्धच्या युद्धात सामील करून घेण्याचा प्रयत्न केला, परंतु मराठ्यांनी दाद दिली नाही. निजामाने तैनाती फौजेचा स्विकार केला असल्याने तो इंग्रजासोबत राहिला. टिपूच्या मांडलिक राजांनाही टिपूपासून फोडण्याचे हरप्रकारे प्रयत्न वेलस्लीने केले.

चौथ्या इंग्रज-म्हैसूर युद्धास फेब्रुवारी १७९९ मध्ये प्रारंभ झाला. इंग्रज फौजांचे नेतृत्व ऑर्थर वेलस्ली (ग.ज.लॉर्ड वेलस्ली याचा धाकटा बंधू) व जनरल हॅरीस यांच्याकडे होते. स्वतः वेलस्ली मद्रासहून मोहिमांचे संचालन करत होता. यावेळी टिपूकडे सुमारे ४६,००० हजार फौज होती, तर मुंबई, मद्रास, कलकत्ता येथील इंग्रज फौज मिळून तेवढीच फौज टिपूविरुद्ध रणक्षेत्रात इंग्रजांनी उतरवली. टिपूवर पूर्व व पश्चिम अशा दोन्ही बाजूंनी हल्ले करून इंग्रजांनी त्याला कात्रीत पकडले. पश्चिमेकडून हल्ला करून जनरल स्टुअर्टने सेदासीद येथे मार्च १७९९ मध्ये टिपूचा पराभव केला. मलवल्ली येथे जनरल हॅरीसकडून टिपू सुलतानचा पराभव झाला. मलवल्लीहून टिपू आपली राजधानी श्रीरंगपट्टणम येथे आश्रयास आला. इंग्रजांनी त्या किल्ल्याला वेढा घातला. अखेर पराक्रमाची शर्थ करीत ४ मे १७९९ रोजी टिपू धारातीर्थी पडला. किल्ला इंग्रजांच्या ताब्यात आला आणि म्हैसूरचे स्वातंत्र्य समाप्त झाले.

टिपूशी झालेल्या युद्धात वेलस्लीला प्रचंड यश मिळाले. टिपूचा मुलगा इंग्रजांना शरण आला. टिपूच्या कुटुंबियांना वेल्लोरच्या किल्ल्यात बंदिस्त करण्यात आले. इंग्रज सैनिकांनी समृद्धीकरिता प्रसिद्ध असलेल्या श्रीरंगपट्टणमची यथेच्छ लूट केली. त्यांच्या लूटीतून शहरातील एकही घर सुटले नाही. लुटलेले किंमती अलंकार हिरे, अन्य रत्ने, सोन्याच्या वस्तू इत्यादी इंग्रज सैनिक छावणीच्या बाजारात विकताना दिसत होते. एकूण एक व्यक्तीची संपत्ती व मौल्यवान वस्तू नाहीशा झाल्या होत्या, असे ऑर्थर वेलस्ली म्हणतो. युद्धानंतर इंग्रजांनी म्हैसूरच्या गादीवर हिंदू ओडीयार घराण्यातील अल्पवयीन मुलास गादीवर बसविले त्याच्या साहाय्यासाठी टिपूचा दिवाण पूर्णच्या यास आपला प्रतिनिधी म्हणून नेमले. नव्या राजास तैनाती फौज स्विकारावयास लावली. युद्धात मदत केल्याने निजामास गुट्टी व गुरकोंडा हे दोन जिल्हे देण्यात आले. तैनाती फौज स्विकारण्याच्या अटीवर मराठ्यांना काही भाग देण्याची तयारी दाखवली. परंतु मराठ्यांनी नकार दिला. अशाप्रकारे १८०० मध्ये संपूर्ण म्हैसूर इंग्रज अंमलाखाली आले.

* स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२ *

□ अ) खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे द्या.

१. सन १७४० मध्ये बंगालचा सुभेदार सर्फराजखानाला युद्धात ठार करून कोणी बंगालची सत्ता बळकावली?

मराठे त्यातून आपली स्थिती कितपत सुधारू शकतील ह्याबद्दल सर्वत्र साशंकता होती. पण सुदैवाने मराठ्यांना पहिला माधवरावसारख्या कर्तबगार पेशव्याचे नेतृत्व मिळाले. माधवरावांनी आपल्या अल्प कारकिर्दीत हैदराली व निजाम या दक्षिणेतील शत्रूंना शांत बसविले. प्रशासनव्यवस्था, अर्थव्यवस्था नीट करून राज्याची घडी बसविली. तसेच आपले सरदार दिल्ली मोहीमेवर पाठवून पानिपतपूर्व परिस्थिती निर्माण केली. पण माधवरावांच्या अकाली निधनाने मराठा राज्यातील स्थिती वेगाने बदलू लागली. माधवरावाला अपत्य नसल्याने त्याचा लहान भाऊ नारायणराव पेशवा बनला, पण तो अल्पकालीन ठरला. पेशवा बनण्याची आकांक्षा असलेल्या रघुनाथरावाने नारायणरावाचा खून केला व तो स्वतः पेशवा बनला. पण अनेक मराठा सरदारांना ही गोष्ट पसंत पडली नाही. मराठा दरबारातील नाना फडणीस, सखारामबापू, महादजी शिंदे व इतर १२ सरदारांनी (बारभाई) राघोबाच्या विरोधात राजकारण केले. त्यांनी राघोबाला पदच्युत करून नारायणरावांच्या नुकत्याच झालेल्या मुलास सवाई माधवराव असे नाव देऊन त्याला पेशवा बनविले. या बारभाई मंडळींनी सवाई माधवरावाच्या नावे राज्यकारभार सुरू केला.

अशा प्रकारे पुणे सरकार व राघोबा यांच्यात संघर्षाला सुरवात होऊन राज्यात यादवी माजली. याचवेळी गव्हर्नर जनरल म्हणून महत्वाकांक्षी असलेला वॉरन हेस्टिंग्स भारतात आला. बारभाईशी झालेल्या संघर्षात पराभूत झालेला राघोबा मुंबईकर इंग्रजांच्या आश्रयाला गेला. पश्चिम भारतात प्रादेशिक विस्तार करता यावा याकरिता मुंबईकर इंग्रज योग्य संधीची वाट पाहत होते. राघोबा व मुंबईकर इंग्रज यांच्यात ६ मार्च १७७५ रोजी सुरतेचा तह घडून आला.

□ सुरतेचा तह (१६ मार्च, १७७५) :-

- १) इंग्रजांनी २५०० सैन्य देवून रघुनाथरावास पेशवेपद द्यावे.
- २) रघुनाथरावाने इंग्रजांना सैन्याच्या खर्चासाठी प्रत्येक महिन्यास दीड लाख रुपये आगवू द्यावे.
- ३) अनामत रक्कम म्हणून राघुनाथरावाने सहा लाख रुपये किंमतीचे जडजवाहीर ठेवावे.
- ४) ठाणे, वसई, साष्टी इत्यादी बेटे धरून मुंबईच्या आसपासची सर्व बेटे आणि सुरतजवळील ओलपड आणि जांबूसर तालुके इंग्रजांना कायमचे देऊन टाकावे.

तहानुसार इंग्रज फौज राघोबाला घेऊन पुण्याच्या रोखाने निघाली. तहाचे गांभीर्य ओळखून हरिपंत फडके यांनी सैन्याची जमवाजमव केली व इंग्रज सैन्यावर हल्ला चढवला. गुजरातमधील आदास येथे युद्धसंघर्ष झाला. त्यात इंग्रजांना मराठ्यांविरुद्ध यश मिळाले नाही. याचवेळी रेग्युलेटिंग ॲक्ट पास होऊन बंगालचा गव्हर्नर वॉरन हेस्टिंग्स हा मुंबई, मद्रास व बंगाल या तिन्ही प्रांतांचा गव्हर्नर जनरल झाला. मराठ्यांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप करण्यास अनुकूल परिस्थिती नाही हे ओळखून त्याने मराठ्यांशी मैत्री करण्याचा आदेश मुंबईच्या गव्हर्नरला दिला. वॉरन हेस्टिंग्सने पुणे दरबाराशी तह करण्यासाठी कॅप्टन

अॅप्टन यास पाठविले. दोहोतील वाटाघाटीतून प्रारंभी काही फलनिष्पत्ती होण कठीण झाले. परंतु याचवेळी सदाशिवरावभाऊच्या तोतयाचे प्रकरण उद्भवल्यामुळे पुणे दरबाराने इंग्रजांशी समझोता केला. त्यानुसार मराठे व इंग्रज यांच्यामध्ये पुरंदरचा तह घडून आला.

□ पुरंदरचा तह (१ मार्च १७७६) :-

- १) साष्टी बेट व ठाणे यांचा ताबा इंग्रजांकडे राहिल.
- २) राघुनाथरावसाठी इंग्रजांचा जो खर्च झाला, त्याबद्दल मराठ्यांनी इंग्रजांना १२ लाख रुपये द्यावेत.
- ३) राघुनाथराव राजकारणातून पूर्णपणे निवृत्त होईल, त्यांना मराठा सरकार ३ लाख १५ हजार रुपये वार्षिक पेन्शन देईल.
- ४) इंग्रजांनी गुजरातमधील मराठ्यांचा जो प्रदेश जिंकला तो त्यांच्याकडे राहू द्यावा.
- ५) गोविंदराव गायकवाड यांस मदत न करता फत्तेसिंग गायकवाड यांना करावी.

पुरंदरचा तह कोणालाच खऱ्या अर्थाने पसंत पडला नाही. मुंबईचा गव्हर्नर सर हॉर्नबी याने या तहाविरुद्ध कंपनीच्या संचालक मंडळाकडे तक्रार केली. संचालक मंडळाने त्याची बाजू योग्य मानून मराठ्यांविरुद्ध युद्ध सुरू करण्याचे आदेश ग.ज. वॉरन हेस्टिंग्ज याने दिले. मुंबईच्या गव्हर्नरने कर्नल इगर्टन यास फौजेसह पुण्याच्या दिशेने रवाना केले. वॉरन हेस्टिंग्जनेही राघोबाला पेशवापदी बसवण्यास संमती दिली. त्यामुळे इंग्रज मराठा युद्धास पुन्हा सुरुवात झाली. जानेवारी १७७९ मध्ये तळेगाव येथे मराठा सैन्याने इंग्रजांना चारही बाजूंनी कोंडीत पकडले व त्यांची रसद तोडून त्यांचा दणदणीत पराभव केला. नाक मुठीत धरून इंग्रजांना मराठ्यांपुढे शरणागती पत्करून वडगांवचा तह केला.

□ वडगांवचा तह (१६ जानेवारी १७७९) :-

- १) राघुनाथरावास इंग्रजांनी मराठ्यांच्या स्वाधीन करावे.
- २) साष्टी, ठाणे व गुजरातमधील सर्व मुलूख इंग्रजांनी मराठ्यांना द्यावा.
- ३) राघुनाथराव व इंग्रज यांच्यामधील सर्व करार रद्द समजावेत.
- ४) बंगालमधून पाठविलेले इंग्रज सैन्य वॉरन हेस्टिंग्जने परत बोलवावे.
- ५) तहाच्या प्रामाणिक अंमलबजावणीसाठी दोन इंग्रज अधिकारी मराठ्यांकडे ओलीस ठेवावेत.

हा तह इंग्रजांच्या दृष्टीने अतिशय अपमानास्पद होता. ग.ज. वॉरन हेस्टिंग्जने इंग्रज अधिकाऱ्यांना अशा प्रकारचा तह करण्याचा अधिकार नाही असे सांगून हा तह फेटाळून लावला. त्याने युद्धाची सिध्दता

करून जनरल गोडार्डच्या नेतृत्वाखाली मोठी इंग्रज फौज पुण्याच्या दिशेने रवाना केली. कॅप्टन पोफॅम याला शिंध्याविरुद्ध ग्वाल्हेरवर चालून जाण्याचे आदेश दिले. याचवेळी वडगावच्या तहानुसार नाईलाजाने मराठ्यांच्या स्वाधीन झालेला राघोबा संधी साधून नजरकैदेत पळाला व सुरत येथे गोडार्डला जाऊन मिळाला.

□ इंग्रजांविरुद्ध चतुःसंघाची स्थापना :-

वडगावचा तह नाकारून इंग्रजांनी मराठ्यांविरुद्ध आक्रमक पवित्रा घेतला. पुण्याची सत्तासुत्रे हलविणाऱ्या नाना फडणवीसाने नागपूरचे भोसले, हैद्राबादचा निजाम व म्हैसूरचा हैदरअली या शासकांशी बोलणी करून पुणे, नागपूर, हैद्राबाद व म्हैसूर अशा चार भारतीय सत्ताधिकांचा चतुःसंघ निर्माण केला. भोसल्यांनी इंग्रजांविरुद्ध बंगालच्या दिशेने मोहीम रेटावी. हैदरअलीने मद्रासवर हल्ला करावा, निजामाने पूर्ण किनाऱ्यावर हल्ला करावा तर पुणे विभागाने गुजरात, पुणे व कोकण विभागात इंग्रजांना जेरीस आणावे अशी योजना होती. ती फलद्रुप झाली असती तर भारतातील इंग्रजांच्या घोडदौडीला लगाम बसला असता. मात्र तसे घडू शकले नाही. नाना फडणवीसाच्या चतुःसंघाची सुरवातीला ग.ज.वॉरन हेस्टिंग्जला कल्पना नव्हती. चतुःसंघाच्या बातमीने तो चांगलाच अस्वस्थ झाला. पण त्याची राजकारणी धूर्ततता व भारतीय सत्ताधिकांशी स्वार्थी वृत्ती यामुळे चतुःसंघाची योजना पूर्णत्वास गेली नाही. हेस्टिंग्जने निजामाला गुंटूरचा प्रांत देऊन व नागपूरकर भोसल्यांना ५० लाखाची लाच देऊन चतुःसंघातून फोडले. त्यामुळे केवळ पेशवे व हैदरअलीच इंग्रजांशी लढले.

□ पहिल्या इंग्रज-मराठा युद्धास पुन्हा सुरवात :-

पूर्वेकडून सेनापती गोडार्ड १७८० मध्ये गुजराथला पोहोचला. त्याने अहमदाबादवर जोराचा हल्ला केला. त्यानंतर तो पुण्याच्या दिशेने निघाला. फेब्रुवारी १७८१ मध्ये बोरघाट चढून तो खंडाळ्यापर्यंत आला. पण तेथे मराठ्यांच्या खंबीर प्रतिकारामुळे त्याला पुढे जाता येईना. तीन महिने त्याच्यात व मराठ्यांच्यात लढाया झाल्या. यामध्ये इंग्रजांचे १९ लष्करी अधिकारी व शेकडो सैनिक मरण पावले. दक्षिणेत हैदरअलीने मोठी धामधूम माजवली. त्याने मद्रासनजीकच्या इंग्रजांच्या प्रदेशावर जोरदार हल्ले केले. त्याच्या इंझावती मान्यासमोर इंग्रजांची मात्रा चालेना. दरम्यान मुसंडी मारून इंग्रज सेनापती पोर्कमने महादजी शिंदे विरुद्ध विजय मिळवला. ग्वाल्हेरचा किल्ला इंग्रजांनी जिंकल्यामुळे महादजी अस्वस्थ झाला. दक्षिणेतील आघाडी सोडून तो आपल्या कार्यक्षेत्राच्या रक्षणासाठी गेला. परंतु फेब्रुवारी १७८१ मध्ये सिप्री येथे झालेल्या युद्धात त्याचा पराभव झाला. त्यामुळे इंग्रजांशी तडजोड करणे महादजीला आवश्यक वाटू लागले. इंग्रजांनाही उत्तरेत यश मिळत असले तरी मध्य भारतात व दक्षिणेत अपयश येत होते. वॉरन हेस्टिंग्जने महादजी मार्फत तहाची बोलणी सुरू केली. महादजीच्या आग्रहाने पुणे दरबार व इंग्रज यांच्यात बऱ्याच वाटाघाटी होऊन सालबाईचा तह झाला.

□ **सालबाईचा तह (१७ मे, १७८२) :-**

या तहाच्या अटी खालीलप्रमाणे होती.

- १) इंग्रजांनी राघोबाला आश्रय व मदत देऊ नये.
- २) इंग्रजांनी पुरंदरच्या तहानंतर घेतलेला प्रदेश मराठ्यांना परत करावा.
- ३) गुजरातमध्ये जिकलेला प्रदेश इंग्रजांनी मराठे व गायकवाडांना परत द्यावा.
- ४) राघुनाथराव पेशव्यांचा पेन्शनर म्हणून राहिल, त्यास रु. २५,००० दरमहा देण्यात यावेत.
- ५) फत्तेसिंग गायकवाड गुजरातचा मराठा सरदार राहिल.
- ६) हैदरअलीने जिकलेला सर्व प्रदेश परत करण्याची जबाबदारी मराठ्यांची राहिल.
- ७) इंग्रजांचे शत्रू व मित्र तेच मराठ्यांचे शत्रू व मित्र राहतील.
- ८) वसई मराठ्यांकडे तर साष्टी, मुंबईच्या आसपासची लहानसहान बेटे, भडोच शहर इंग्रजांकडे राहिल.
- ९) इंग्रजांशिवाय अन्य कोणत्याही युरोपियन सत्तेशी पेशव्यांनी संबंध ठेवू नयेत.
- १०) इंग्रजांना व्यापारी सवलती पूर्वीप्रमाणे राहतील.
- ११) दोन्ही पक्ष तह पाळतील याची हमी महादजी शिंदेकडे सोपविण्यात आली.

✻ **सालबाईच्या तहाचे परिणाम :-**

- १) मराठ्यांच्या तीव्र प्रतिकारामुळे पुढे २० वर्षे इंग्रजांनी मराठ्यांना डिवचण्याचा प्रयत्न केला नाही.
- २) ठाणे व साष्टी दोन्ही ठाणी मराठ्यांच्या हातून कायमची निसटली.
- ३) महादजी शिंदे यांची प्रतिष्ठा वाढली. उत्तर हिंदुस्थानच्या त्यांच्या कर्तृत्वाचा मार्ग मोकळा झाला. इंग्रज-महादजी मैत्री प्रस्थापित झाली.
- ४) राजकारणाचे केंद्र दक्षिणेकडून उत्तरेकडे सरकले.
- ५) तहामध्ये हैदरचा विचार न घेतल्याने हैदर व मराठे यांच्यात वैर निर्माण झाले.
- ६) राघुनाथराव स्वतः मराठ्यांच्या स्वाधीन झाला.

सालबाईचा तह म्हणजे हेस्टिंगचा एक राजनैतिक विजय होता असे म्हटले जाते. भारतात इंग्रजांची स्थिती अत्यंत चिंताजनक होती. आर्थिकदृष्ट्या तर ते अतिशय डबघाईला आले होते. दक्षिणेत पुणे तदरबार व हैदर यांच्याशी संघर्षात त्यांना माघार घ्यावी लागत होती. अशा परिस्थितीत महादजी शिंदेचा उपयोग करून इंग्रजांची अधिक हानी होऊ न देता युद्धबंदी करण्यात हेस्टिंग्स यशस्वी ठरला.

□ दुसरे इंग्रज-मराठा युद्ध (१८०२-१८०४) :-

१८ व्या शतकाच्या अखेरी मराठा राज्यात माजलेला गोंधळ, यादवी व अराजक ही परिस्थिती वेलस्लीच्या साम्राज्यवादी धोरणाला जणू आमंत्रण देणारी ठरली. पहिल्या इंग्रज-मराठा युद्धाच्या अखेरीलाच इंग्रज मराठ्यांपेक्षा शक्तीसामर्थ्यात फारसे कमी नाहीत हे उघड झाले होते. त्यानंतरच्या वीस वर्षांच्या काळात तर मराठे व इंग्रज यांच्या स्थितीत चांगलाच बदल घडून आला. इंग्रजांनी मराठे सोडून इतर सत्ताधिकांना आपल्या अंकीत करून आपली राजकीय स्थिती बळकट केली होती. याउलट मराठी राजकारणाचे चित्र चिंताजनक होते. मराठा संघराज्याला तडा जाऊन शिंदे-होळकरांसारख्या सरदारांना नाना फडणवीसची सत्ता खुपू लागली. मराठा सरदारांतील मतभेद दूर करण्यात नानाला अपयश आले. अशा स्थितीतच सवाई माधवरावांचे निधन होऊन वारसा हक्काच्या कारणावरून मराठा सरदारांतील यादवी विकोपाला गेली. शेवटी अनेक घडामोडी घडून दुसरा बाजीराव पेशवा झाला.

लॉर्ड वेलस्लीने दुसऱ्या बाजीरावाला तैनातीफौजेच्या जाळ्यात अडकविण्याचे प्रयत्न चालविले. मराठा राज्यातील अराजक कळसास पोहोचले. शिंदे-होळकर यांच्या शत्रुत्वाचे पर्यवसान उघड युद्धात झाले. ऑक्टोबर १८०२ मध्ये यशवंतराव होळकर मोठी फौज घेऊन पुण्यात आला. हडपसर येथे झालेल्या लढाईत त्याने पेशवे व शिंदे यांच्या फौजेचा सपशेल पराभव केला. पेशवा दुसरा बाजीराव याने पळून जाऊन वसई येथे इंग्रजांचा आश्रय घेतला. इंग्रजांनी या संधीचा फायदा घेऊन त्याच्यावर वसईचा तह लादला.

□ वसईचा तह (३१ डिसेंबर १८०२) :-

या तहातील तरतुदी पुढीलप्रमाणे होत्या.

- १) पेशव्यांनी आपल्या राज्याच्या संरक्षणासाठी कमीतकमी ६००० पायदळाची इंग्रजी फौज ठेवावी.
- २) तैनाती फौजेच्या खर्चासाठी २६ लाख रुपये उत्पन्नाचा प्रदेश पेशव्याने इंग्रजांना द्यावा.
- ३) इंग्रजांच्या व्यतिरिक्त कोणत्याही युरोपियनांना पेशव्याने सेवेत ठेवू नये.
- ४) इंग्रजांच्या संमतीशिवाय कोणत्याही राज्याशी पेशव्याने संबंध ठेवू नयेत.

- ५) पेशव्यांच्या दरबारात एक ब्रिटिश वकील कायमस्वरूपी राहिल.
- ६) एकाचे शत्रू व मित्र हे दुसऱ्याचे शत्रू व मित्र मानले जातील.
- ७) निजाम व बाजीराव यांच्या भांडणात इंग्रज देतील तो निर्णय मराठ्यांनी मान्य करावा. हा तह तैनाती फौजेच्या पध्दतीचा तह म्हणून ओळखला जातो.

पेशव्याने इंग्रजांशी करार केल्याने तो करार मराठा संघराज्याच्या सर्व घटक प्रमुखांसाठी बंधनकारक ठरतो असे इंग्रज म्हणू लागले. पण मराठ्यांचे स्वातंत्र्य संपुष्टात आणणारा करार मराठा सरदार सहजासहजी मान्य करणे शक्य नव्हते. शिंदे व भोसले हे दोन सरदार आपल्यातील मतभेद विसरून फौजेसह दक्षिणेत आले. त्यांनी होळकरांनाही इंग्रजांविरुद्धच्या युद्धात सहभागी करून घेण्यासाठी प्रयत्न केला. पण इंग्रजांनी यात बेबनाव केला, त्यामुळे होळकरांनी तटस्थ राहणे पसंत केले.

□ दुसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धातील घटना :-

मराठ्यांचे स्वातंत्र्य नष्ट करणारा वसईचा तह असल्याने शिंदे व भोसले या मराठा सरदारांनी इंग्रजांविरुद्ध लढणे पसंत केले. या मोहिमेसाठी लॉर्ड वेलस्लीने जय्यत तयारी केली होती. दक्षिणेत इंग्रज फौजांचे नेतृत्व ऑर्थर वेलस्लीकडे तर उत्तरेत जनरल लेककडे होते. गुजरात, बुंदेलखंड व कटक या भागातही इंग्रज फौजांच्या मोहिमा आखण्यात आल्या होत्या. इंग्रजांनी शिंदेंच्या ताब्यातील अहमदनगर किल्ल्यावर हल्ला करून तो जिंकून घेतला. सप्टेंबर १८०३ मध्ये त्यांनी शिंदे व भोसले यांच्या संयुक्त फौजांचा पराभव केला. नोव्हेंबरमध्ये भोसल्यांना स्वतंत्रपणे गाठून त्यांचा पराभव करून त्यांचा गाविलगडच्या किल्ला काबीज केला. देवगाव येथे इंग्रज व भोसले यांच्यात तह होऊन भोसलेंनी युद्धातून माघार घेतली.

□ देवगावचा तह (२५ डिसेंबर १८०३) :-

- १) वऱ्हाड आणि कटकचा प्रदेश भोसल्यांनी इंग्रजांना द्यावा.
- २) निजामावरील आपले हक्क नागपूरकरांनी सोडून द्यावेत.
- ३) मराठा राज्यसंघाचे भोसल्यांनी विसर्जन करावे.
- ४) भोसले इंग्रजांच्या कोणत्याही शत्रूला नोकरीस ठेवणार नाहीत.
- ५) वर्धा नदी, पश्चिमेकडील वऱ्हाडचा प्रदेश निजामाला देण्यात येईल.
- ६) इतर संस्थानिकांशी भोसल्यांचा संघर्ष झाल्यास इंग्रज देतील तो निकाल भोसल्यांनी मान्य करावा.

- ७) इंग्रजांनी इतर राज्यांशी किंवा संस्थानिकांशी जे तह केले असतील ते भोसल्यांकरिता बंधनकारक असतील.

उत्तरेतील मोहिमांसाठी इंग्रजांना भरघोस यश मिळाले. ऑगस्ट १८०३ मध्ये जनरल लेकने अलीगढ काबीज केले. दिल्ली जिंकून बादशहा शहाआलम यास ताब्यात घेतले. इंग्रज व शिंदे यांच्यात अखेरची लढाई लासवाडी येथे झाली. या लढाईत शिंद्यांची फौज अत्यंत शौर्याने लढली परंतु विजय इंग्रजांचा झाला. या पराभवामुळे शिंद्यांनी शरणागती पत्करली. डिसेंबर १८०३ मध्ये सुर्जी-अंजनगाव येथे तह होवून युद्ध संपले.

□ सुर्जी-अंजनगावचा तह (३० डिसेंबर १८०३) :-

इंग्रजांनी दौलतराव शिंदे यांच्याबरोबर हा तह केला.

- १) फ्रेंच अमेरिकन व्यक्तीला किंवा इंग्रजांच्या कोणत्याही शत्रूला शिंद्यांनी आपल्या नोकरीत ठेवू नये.
- २) पेशवा, निजाम आणि गायकवाड यांना स्वतंत्र सत्ता म्हणून मान्यता द्यावी.
- ३) शिंद्यांनी मुघल बादशाहीवरील आपले नियंत्रण संपुष्टात आणावे.
- ४) शिंद्यांनी गंगा-यमुना दुआबातील आपल्या ताब्यातील प्रदेश, दिल्ली, आग्रा यामधील प्रदेश, बुंदेलखंडातील काही भाग, भडोच, गुजरातमधील काही जिल्हे, अहमदनगरचा किल्ला आणि अजिंठ्यापासून गोदावरीपर्यंतचा प्रदेश यांचा ताबा इंग्रजांना द्यावा. हे दोन्ही तह मराठ्यांच्या दृष्टीने अत्यंत घातक होते.

□ इंग्रज व यशवंतराव होळकर :-

शिंदे व भोसले या मराठा सरदारांशी युद्ध सुरू असताना यशवंतराव होळकर तटस्थ राहिला. युद्धकाळात इंग्रजांनी त्याच्याशी सलोख्याचा देखावा केला. शिंदे-भोसले यांचा बिमोड होताच ते होळकराकडे वळले. जयपूरच्या राज्यात होळकर लुटालूट करीत असल्याचा आरोप त्यांनी होळकरावर लावला व एप्रिल १८०४ मध्ये त्याच्यावर हल्ला केला. उत्तर भारतातून जनरल लेक, दक्षिणेकडून आर्थर वेलस्ली व गुजरातकडून कर्नल मॉन्सन अशा अधिकाऱ्यांनी होळकरला घेरले.

होळकर हा शूर व कुशल सेनानायक होता. मुकुंदरा खिंडीनजीक त्याने मॉन्सनवर इतक्या त्वेषाने हल्ला केला की, मॉन्सनला आग्राकडे पळ काढावा लागला. मथुरा जिंकून यशवंतरावाने दिल्लीला वेढा घातला. या घटनेमुळे शिंदे व भोसले या सरदारांच्या आशा पल्लवीत झाल्या. सगळीकडे उत्साहाची लाट

निर्माण झाली. परंतु नोव्हेंबर १८०४ मध्ये त्याचा फरूकाबाद येथे इंग्रजांकडून पराभव झाला. युद्धामुळे कंपनीवर कर्जाचा बोजा वाढला. याला ग. ज. वेलस्लीला जबाबदार ठरवून माधारी बोलावण्यात आले. त्याच्याऐवजी लॉर्ड कॉर्नवॉलिसला ग.ज. म्हणून पाठविण्यात आले. इंग्रज व होळकर यांच्यात राजघाटचा तह होऊन युद्ध संपले.

□ राजघाटचा तह (२४ डिसेंबर १८०५) :-

१) चंबळ नदीच्या उत्तरेकडील आणि पश्चिमेकडील प्रदेशावरचा आपला हक्क होळकराने सोडून द्यावा.

२) चंबळच्या दक्षिणेकडील व पूर्वेकडील प्रदेशावर यशवंतरावांचा हक्क मान्य करणेत आला.

या तहानुसार चंबळ नदीच्या उत्तरेकडील प्रदेशावर, पुणे व बुंदेलखंड या क्षेत्रांवरच्या हक्कावर होळकरांना पाणी सोडावे लागले. चंबळ नदीच्या दक्षिणेकडील व पूर्वेकडील प्रदेशावर त्याचा हक्क मान्य करणेत आला. तहानंतर यशवंतराव इंग्रजांचा पराभव करण्याच्या विचाराने पछाडला. इंग्रजाविरुद्ध झालेल्या पराभवाचे शल्य त्याला जाचत राहिले. सैन्याचा पगार थकल्यामुळे अनेक सैन्य त्याला सोडून गेले. प्रभावी तोफखाना नसल्यामुळे आपला पराभव झाला म्हणून त्याने कानपुडा येथे तोफांचा कारखाना सुरू केला. त्या ठिकाणी तो स्वतः काम करू लागला. दरम्यान त्याचा पुतण्या खंडेराव याचा आकस्मिक मृत्यु झाला. या सर्वांचा परिणाम होऊन त्याला वेडाचे झटके येऊ लागले. त्यातच त्याचा मृत्यु झाला. दुसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धामुळे मराठ्यांचे साम्राज्य लयाला गेले. इंग्रजांना अनेक प्रदेश प्राप्त झाले. इंग्रजी सत्तेला प्रचंड फायदा झाला. भारतीय सत्ताधीश प्रादेशिकदृष्ट्या परस्परांपासून दुरावले व त्यांची भविष्यात कधी इंग्रजांविरुद्ध एकजूट होईल अशी शक्यता उरली नाही.

□ तिसरे इंग्रज-मराठा युद्ध (१८१७-१८१८) :-

दुसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धात मराठ्यांचा प्रमुख पेशवा याला तैनाती फौज स्विकारायला इंग्रजांनी भाग पाडले होते. भारतात सार्वभौम सत्तास्थापन करावयाची असेल तर पेशव्याचा पूर्णपणे निःपात होणे गरजेचे होते. ग.ज. म्हणून भारतात आलेल्या लॉर्ड हेस्टिंग्सला मराठ्यांचे राहिलेले राज्य जिंकून घ्यावे अशी आवश्यकता वाटू लागली.

दुसऱ्या बाजीरावाने पेशवा बनल्यापासून अनेक चुका केल्या. त्याने प्रजेच्या कल्याणाकरता लक्ष न देता तृतीय दर्जाची कृतृत्वशून्य माणसे आपल्या भोवती जमा केली. मराठ्यांच्यातील परस्पर भांडणाचा फायदा इंग्रज करून घेत होते. फेब्रुवारी १८११ मध्ये पुण्याच्या रेसिडेंटपदी आलेल्या माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन व पेशवा दुसरा बाजीराव यांच्यात सारखे खटके उडू चांगले. पेशव्याने काही मराठा

सरदारांच्या जहागिरी कमी केल्या. त्या सरदारांनी पेशव्याविरुद्ध एल्फिन्स्टनकडे दाद मागितली. हे निमित्त करून एल्फिन्स्टनने पेशव्यावर 'पंढरपूरचा तह' लादला.

□ पंढरपूरचा तह :-

- १) इंग्रजांच्या संमतीशिवाय बाजीरावाने कोणत्याही सरदाराची जहागिरी जप्त करू नये.
- २) पेशवा व मराठा सरदार यांच्यात मतभेद निर्माण झाल्यास इंग्रजांनी निर्णय द्यावा.
- ३) पेशव्यांनी आपल्या जहागीरदाराकडून अवास्तव मागण्या करू नयेत.
- ४) जहागीरदार व त्यांचे नातेवाईक यांचे संरक्षण इंग्रज करतील.
- ५) जहागीरदाराशी स्वतंत्र तह करणेचा अधिकार इंग्रजांना राहिल.
- ६) कायदेशीर अधिकार नसलेल्या जमिनी पेशव्यास जहागीरदारांनी परत कराव्यात.
- ७) पेशव्यांनी आपल्या हाताखालील जहागीरदारांना सन्मानाची वागणूक द्यावी.

या तहाने इंग्रजांच्या संमतीशिवाय पेशव्याने कोणत्याही सरदारानी जहागिरी जप्त करू नये. पेशव्याने जहागीरदारांकडून अवास्तव मागण्या करू नयेत. त्यांना सन्मानाची वागणूक द्यावी, असे पेशव्यास मान्य करावे लागले. या तहाने पेशव्याचे सरदारावरील नियंत्रण संपुष्टात आले.

मराठा सरदार व अन्य भारतीय सत्ताधीश यांनी इंग्रजांविरुद्धी एकत्र यावे व लढा द्यावा असा प्रयत्न पेशवा दुसरा बाजीराव करू लागला. पेशव्याच्या या हालचालीची जाणीव इंग्रजांना झाली. त्यांनी पेशव्याच्या अधिकाऱ्यांना फितूर करण्याचे प्रयत्न प्रारंभापासून सुरू ठेवले होते. पेशव्याचे मांडलिक बडोद्याचे गायकवाड यांचेकडून पेशव्याला कोट्यावधी रुपयांचे येणे होते, ते इंग्रजांनी अडवून धरले. याबाबत चर्चा करण्यासाठी गायकवाडांनी आपला वकील म्हणून गंगाधर शास्त्री याला पेशव्याकडे पाठवून दिले. परंतु तडजोडी चालू असताना गंगाधर शास्त्रीचा पंढरपूर येथे खून झाला. तो खून पेशव्याचा सरदार त्रिंबकजी डेंगळे याने केला असा आरोप करून इंग्रजांनी त्रिंबकजीचा ताब्यात घेतले. ठाण्याच्या किल्ल्यात कैदेत असताना सप्टेंबर १८१६ मध्ये त्रिंबकजी तेथून निसटला व त्याने पेशव्याकरिता सैन्यभरती सुरू केली. त्यामुळे अस्वस्थ होऊन इंग्रजांनी पेशव्यावर पुण्याचा तह लादला.

□ पुण्याचा तह (१३ जून १८१७) :-

- १) मराठा साम्राज्याचे प्रमुखपद पेशव्यांनी सोडावे.
- २) अहमदनगरचा किल्ला व नर्मदेचा उत्तरेकडील प्रदेशावरील हक्क सोडून ते इंग्रजांना द्यावेत.

- ३) पेशव्याने माळवा-बुंदेल खंडावरील हक्क सोडून ब्रिटिशांना द्यावेत.
- ४) त्रिंबकजीला स्वाधीन करेपर्यंत त्याचे कुटुंब ओलीस म्हणून इंग्रजांकडे ठेवावे.
- ५) बाजीरावाने इंग्रजांच्या परवानगीशिवाय परराज्याशी संबंध ठेवू नयेत.
- ६) तैनाती फौजेची संख्या वाढवावी.
- ७) गायकवाडांच्या थकबाकीचा निकाल पेशव्यांविरुद्ध गेल्याने ती थकबाकी माफ करावी.

□ तिसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धघटना :-

पुणे तहाच्या अटी पेशव्याला मान्य कराव्या लागल्या. इंग्रजांच्या वर्चस्वातून मुक्त होण्यासाठी त्याने धडपड सुरू केली. त्यासाठी त्याने प्रमुख मराठा सरदार शिंदे, भोसले व होळकर यांच्याशी गुप्त पत्रव्यवहार केला व युद्धाची तयारी केली. त्याला नागपूरचे आप्पासाहेब भोसले व इंदूरचे मल्हारराव होळकर यांनी साथ दिली. पण तिसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धात पेशवा, भोसले आणि होळकर ह्यांना एकत्र येऊ न देता त्यांना इंग्रजांनी वेगवेगळे ठेवले व पराभूत केले. सीताबर्डीच्या लढाईत भोसल्यांचा व महित्पूरच्या लढाईत होळकरांचा पराभव केला. पुण्यात पेशव्याच्या वाढलेल्या हालचाली पाहून इंग्रजांनी जादा सैन्य बोलावले.

पेशव्याने सुमारे सात महिने इंग्रजांविरुद्ध झुंज दिली. पेशव्याचा सेनापती बापू गोखले याने खडकीच्या इंग्रज छावणीवर हल्ला केला. परंतु झालेल्या युद्धात मराठ्यांचा पराभव झाला. त्यामुळे पेशव्याने पलायन सुरू केले. नोव्हेंबर १८१७ मध्ये पुणे इंग्रजांनी ताब्यात घेतले व शनिवारवाड्यावर युनियन जॅक फडकविला. फेब्रुवारी १८१८ मध्ये पंढरपूरजवळ गोपाळ अष्टी येथे इंग्रज व पेशवे यांच्यात निर्णायक लढाई झाली. त्यात पेशव्याचा सेनापती बापू गोखले ठार झाला.

दुसरा बाजीराव पेशव्याने पलायन चालू ठेवले. कोणाचीही मदत न मिळाल्याने शेवटी तो इंग्रजांना शरण आला. त्याने स्वतःतर्फे व वंशजातर्फे पेशवेपदावरील हक्कावर पाणी सोडले. त्याचे राज्य खालसा करून वार्षिक ८ लाख रु. पेन्शन देण्यात आली. कानपूरजवळील विठूर येथे तो राहू लागला. अशाप्रकारे सन १८१८ मध्ये पेशवाई बुडाली व मराठ्यांचे राज्य संपुष्टात आले.

* स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३ *

□ अ) खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे द्या.

१. प्रथम इंग्रज-मराठा युद्ध कोणत्या गव्हर्नर जनरलच्या कालावधीत झाले?
२. राघोबा व मुंबईकर इंग्रज यांच्यात ६ मार्च १७७५ रोजी कोणता करार घडून आला?

५. चर्तुःसंघ : नाना फडणवीसाने इंग्रजांविरुध्द पेशवा, नागपूरकर भोसले, हैद्राबादचा निजाम व म्हैसूरचा हैदरअली यांची केलेली आघाडी.

१.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-१ ची उत्तरे

- अ) १. राणी एलिझाबेथ.
२. सूरत.
३. इंग्रज व फ्रेंच.
४. रॉबर्ट क्लाइव्ह.
५. लॉर्ड डलहौसी.
- ब) १. ब) कालिकत.
२. अ) निजाम.
३. ड) राजा रणजितसिंग.
४. अ) १७७३.
५. क) टिपू सुलतान.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-२ ची उत्तरे

- अ) १. अलीवर्दीखान.
२. फरूखशियर
३. मीरजाफर.
४. मद्रास.
५. लॉर्ड वेलस्ली.
- ब) १. अ) १७५७.
२. अ) मीरकासीम.
३. ड) हैदरअली.

४. ब) १७८० ते १७८४.

५. क) श्रीरंगपट्टणम्.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-३ ची उत्तरे

अ) १. वॉरेन हेस्टिंग्ज.

२. सूरतचा तह.

३. नाना फडणवीस.

४. १८०२-१८०४.

५. दुसरा बाजीराव.

ब) १. अ) पंढरपूर.

२. क) सालबाईच्या.

३. ड) सुरजी-अंजनगाव.

४. ब) वसई.

५. क) बापू गोखले.

१.५ सारांश

भारताशी युरोपियन देशांचा होणारा व्यापार त्यांना अतिशय फायदेशीर होता. त्यामुळे सुष्कीच्या मार्गात अडथळे निर्माण झाल्यावर जलमार्गाचा शोध लावण्यास प्रोत्साहन देण्यात आले. भारताशी व्यापार करण्यासाठी पोर्तुगीज, डच, इंग्रज व फ्रेंच भारतात आले. व्यापारावरील मक्तेदारीवरून त्यांच्यात संघर्ष झाला. त्यात इतर स्पर्धकांचा पराभव करून इंग्रज विजयी झाले. औरंगजेबाच्या मृत्युनंतर निर्माण झालेली राजकीय पोकळी भारतातील कोणत्याही राजकीय सत्तेला करून काढता आली नाही. मराठे, निजाम, टिपू आणि शीख या सत्तांच्या संघर्षात इंग्रज विजयी झाले व त्यांनी आपली सत्ता स्थापन करण्यात यश मिळवले. अठराव्या शतकातील समाज एकसंघ नव्हता. धर्म, जात, भाषा व प्रदेश अशा अनेक कारणांनी तो दुभंगलेला होता. स्त्रीयांची परिस्थिती अतिशय दयनीय होती. घरात व समाजात त्यांना मानाचे स्थान नव्हते. जगात शैक्षणिक क्षेत्रात झपाट्याने घडून येत असलेल्या प्रगतीचा मागमूसही भारतात नव्हता. युरोपियन देशांनी विज्ञानात प्रगती केली तर भारतीय परंपरागत व्यवस्थेतच राहिले.

भारतात इंग्रजी सत्ता स्थापन होण्यास ईस्ट इंडिया कंपनीचे गव्हर्नर व गव्हर्नर जनरल यांचे

महत्त्वपूर्ण योगदान राहिले आहे. रॉबर्ट क्लार्क, वॉरन हेस्टिंग्स, लॉर्ड कॉर्नवॉलिस, लॉर्ड वेलस्ली, लॉर्ड हेस्टिंग्स व लॉर्ड डलहौसी यांच्या कर्तबगारीमुळेच इंग्रजांना भारतात सत्ता स्थापन करता आली. भारतातील इंग्रज सत्तेची स्थापना बंगालमधील प्लासीच्या लढाईत झाली. या लढाईत विजय मिळवून कंपनीने आपल्या साम्राज्याचा पाया घातला. बक्सारच्या युद्धात विजय मिळवून कंपनीने आपला पाया पक्का केला. या युद्धामुळे कंपनीची सत्ता दृढ झाली. या दोन लढाया भारताचे भवितव्य घडविणाऱ्या ठरल्या. रॉबर्ट क्लार्कने बंगालमध्ये द्विदल राज्यपद्धती निर्माण करून कोणत्याही प्रकारच्या जबाबदारीशिवाय बंगाल प्रांताची सर्व सत्ता कंपनीच्या हाती केंद्रीत केली.

१८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात हैदराबादच्या रूपाने एक राजकीय सत्ता म्हणून म्हैसूर राज्य उदयास आले. इंग्रजांचा भारताला असणारा धोका त्याने ओळखला होता. हैदराबाद व टिपू सुलतान यांनी इंग्रजांना प्रथम क्रमांकाचे शत्रू मानले व त्यांना भारतात घालवून देण्यासाठी आटोकट प्रयत्न केले. परंतु इंग्रजांनी भारतातील सत्ता वाढतच गेली. इंग्रज व म्हैसूर राज्य यांच्यात चार युद्धे होवून म्हैसूरवर इंग्रजांनी ताबा मिळवला. मुघल साम्राज्याच्या अवशेषांवर मराठ्यांनी आपले साम्राज्य निर्माण केले. भारतीय सत्ताधिकांमध्ये मराठे सर्वात प्रबळ होते. तिसऱ्या पानिपत युद्धामुळे मराठ्यांची शक्ती कमी झाली. माधवराव पेशव्यांच्या अकाली निधनाने मराठेशाहीचे मोठे नुकसान झाले. पेशवेपदावरून कटकारस्थाने सुरू झाली. यामुळे इंग्रजांना मराठा राज्यात हस्तक्षेप करण्याची संधी मिळाली. यातूनच मराठे व इंग्रज यांच्यात संघर्ष सुरू झाला. पहिल्या इंग्रज-मराठा युद्धात मराठ्यांसमोर इंग्रजांना माघार घ्यावी लागली. सालबाईचा तह करून त्यांनी मराठ्यांच्या राज्यात हस्तक्षेप न करण्याचे धोरण स्विकारले. या कालावधीत त्यांनी आपल्या सत्तास्थापनेच्या मार्गातील इतर सत्ताधिकांचे अडसर दूर केले. दुसऱ्या इंग्रज मराठा युद्धात इंग्रजांनी प्रमुख मराठा सरदार शिंदे, भोसले व होळकर यांच्याशी लढा दिला. या युद्धात त्यांनी या सत्ताधिकांचा पराभव करून त्यांची शक्ती कमी केली. तिसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धात इंग्रजांनी मराठा संघराज्याचा प्रमुख पेशवा यांचा पराभव केला व मराठेशाही नष्ट केली. अशाप्रकारे भारतीय सत्ताधिकांचा पराभव करून भारत आपल्या वर्चस्वाखाली आणण्यात इंग्रज यशस्वी झाले.

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

□ अ) खालील लघुत्तरी प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. इंग्रजांचे भारतात आगमन व फ्रेंचाशी संघर्ष याचे थोडक्यात वर्णन करा.
२. इंग्रज व निजाम संघर्ष स्पष्ट करा.
३. प्लासी युद्धाचे वर्णन करून त्याचे महत्त्व स्पष्ट करा.

४. पहिल्या इंग्रज-म्हैसूर युद्धाचे वर्णन करा.
५. यशवंतराव होळकरांचे कार्य थोडक्यात स्पष्ट करा.

□ खालील दीर्घोत्तरी प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. बंगालमध्ये कंपनीने आपल्या सत्तेची स्थापना कशी केली ते स्पष्ट करा.
२. प्लासीच्या युद्धाचे परिणाम विशद करा.
२. तिसऱ्या व चौथ्या इंग्रज-म्हैसूर युद्धाचे वर्णन करा.
३. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या स्थापनेची विविध कारणे सांगा.
४. पहिल्या इंग्रज-मराठा युद्धाची चर्चा करा.
५. तिसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धाची चर्चा करा.

१.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१. ग्रोव्हर बी. एल., वेल्हेकर एन. के. : एस चाँद आणि कंपनी लि; नवी दिल्ली, २०१०.
२. वैद्य सुमन, कोठेकर शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास, खंड क्र. १, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, १९९८.
३. कोलारकर शं. गो., आधुनिक भारत, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, १९९६.
४. दीक्षित ना. सी., आधुनिक भारत, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर, २००४.
५. कदम य. ना., आधुनिक भारत, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २०१२.
६. आठल्ये विभा, 'आधुनिक भारताचा इतिहास, अंशुल पब्लिकेशन, नागपूर, २००६.
७. सरदेसाई बी. एन., नलावडे व्ही. एन., आधुनिक भारताचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००४.

□□□

ईस्ट इंडिया कंपनीचे वसाहतवादी धोरण

अनुक्रमणिका

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रास्ताविक

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ दुहेरी शासन व्यवस्था- लॉर्ड रॉबर्ट क्लाइव्ह

२.२.२ तैनाती फौज पद्धती- लॉर्ड रिचर्ड वेलस्ली

२.२.३ विलीनीकरण धोरण- लॉर्ड जेम्स ब्राऊन डलहौसी

२.३ सारांश

२.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

२.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नाची उत्तरे

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

२.७ संदर्भग्रंथ सूची

२.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर खालील गोष्टींचे आकलन होण्यास मदत होईल.

१. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या वसाहतवादी धोरणातील नीती निर्धारणामागे काय कारणे होती ते स्पष्ट होईल.
२. वसाहतवादी धोरणांच्या अंमलबजावणीच्या कार्यपद्धतीची माहिती होईल.
३. कंपनीच्या वसाहतवादी धोरणाचे मूल्यांकन करता येईल.
४. कंपनीचे वसाहतवादी धोरण कंपनीच्या हिताच्या दृष्टीने कसे बनवले याची ओळख होईल.

२.१ प्रास्ताविक

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने बंगालमध्ये सत्ता स्थापन केल्यानंतर प्राप्त केलेल्या प्रदेशाच्या

सुरक्षिततेसाठी आणि कंपनीच्या भारतातील मुख्य शत्रूंपासून कंपनीचा प्रदेश सुरक्षित ठेवण्यासाठी काही धोरणे आखली होती. सुरुवातीला कंपनीने प्रत्यक्षात आपल्या हातात सत्ता न ठेवता जिकलेल्या प्रदेशावर नियंत्रण ठेवण्याचे धोरण स्विकारले. अशा नियंत्रित प्रदेशाची आघात प्रतिबंधक मध्यवर्ती राज्य (Buffer State) म्हणून निर्मिती केली, ही कंपनीची पहिली अवस्था होती. या अवस्थेत लॉर्ड रॉबर्ट क्लार्क याने 'जबाबदारीशिवाय शासन व शासनाशिवाय जबाबदारी' म्हणजेच दुहेरी शासनव्यवस्थेची मुहूर्तमेढ रोवली. कंपनीच्या सत्तेचा पाया रचला गेला. कंपनीच्या या धोरणाला 'सुरक्षा घेण्याचे धोरण' म्हणूनही ओळखले जाते. दुसरी अवस्था देशी राज्यांना अधिन बनवण्याचे धोरण होते. कंपनीच्या सत्तेचा विस्तार करण्यासाठी देशी राज्यांना आपल्या वर्चस्वाखाली आणून ब्रिटिशांचे सार्वभौमत्व स्थापन करणे अशी या धोरणाची व्याख्या केली जाते. या धोरणाची सुरुवात लॉर्ड हेस्टिंगच्या कार्यकाळात झाली असली तरी या धोरणाला पूर्णत्वास नेण्याचे काम लॉर्ड वेलस्लीच्या तैनाती फौजेमुळे झाले. लॉर्ड वेलस्लीने कंपनीच्या नियंत्रणात असलेल्या राज्यांच्या अंतर्गत कारभारात न गुंतता अशा राज्यांना आपल्या प्रभावाखाली आणण्यासाठी तैनाती फौजेची नीती अवलंबली. तिसरी अवस्था ही देशी राज्यांचे कंपनीच्या प्रदेशात विलीनीकरणाचे धोरण होते. लॉर्ड डलहौसीने आपल्या कार्यकाळात देशी राज्यांचे विविध मार्गाने ब्रिटिश साम्राज्यात विलीनीकरण केले. देशी राज्यांचे अस्तित्व पूर्णपणे नष्ट करून कंपनीची सत्ता भारतात स्थापन केली. ब्रिटिशांच्या वरील वसाहतवादी धोरणातचे विश्लेषण केले असता ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीचे वसाहतवादाकडून साम्राज्यवादी धोरणाकडे व व्यापारी कंपनीकडून लष्करी कंपनी म्हणून साम्राज्य निर्मिती कंपनीमध्ये रूपांतरण पहावयास मिळते. ही धोरणे खालीलप्रमाणे सविस्तरपणे स्पष्ट करता येतील.

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ लॉर्ड रॉबर्ट क्लार्क (१७६५-१७७२)

भारतात ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सत्तेची स्थापना करण्याचे श्रेय लॉर्ड रॉबर्ट क्लार्क याला दिले जाते. बंगालमध्ये दुहेरी शासन पद्धती लागू करणारा रॉबर्ट क्लार्क होता. एका सामान्य कुटुंबात २९ सप्टेंबर १७२५ रोजी इंग्लंडमधील स्टार्डलचे येथे रिचर्ड व रेबेका यांच्या पोटी त्याचा जन्म झाला. लहानपणी त्याचे मन अभ्यासात रमत नव्हते तो खेळण्यात पुढे असे. इ.स. १७४२ मध्ये त्याच्या वडिलांनी वयाच्या अठराव्या वर्षी ईस्ट इंडिया कंपनीत कारकून म्हणून नौकरीस लावले. कंपनीने त्यास मद्रास येथे पाठवले. १७५१ मधील द्वितीय कर्नाटक युद्धात दाखवलेल्या साहसामुळे तो प्रसिद्ध झाला आणि कंपनीने त्यास सैन्यात कॅप्टन म्हणून बढती दिली. रॉबर्ट क्लार्क याचे लग्न मार्गरेट मास्कलीन हिच्यासोबत झाले, त्यांना नऊ मुले होती.

रॉबर्ट क्लार्कचा कारकून ते बंगालचा गव्हर्नर बनण्याचा प्रवास रोमांचकारी आहे. त्याने अर्काट

येथे मिळवलेल्या यशाबद्दल इंग्लंडचे पंतप्रधान पीटर थोरले यांनी 'Haven Born General' असे उद्गार काढले होते. कंपनीने रॉबर्ट क्लार्कहल्ला १७५६ मध्ये मद्रास प्रांताचा गव्हर्नर बनविले. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सत्तेचा पाया घालणारी सन १७५७ मधील प्लासीची लढाई त्याच्या कारकिर्दीला वळण देणारी होती. भारतातील आपला प्रथम गव्हर्नर पदाचा कार्यकाळ पूर्ण करून तो सन १७६० मध्ये इंग्लंडला परत गेला.

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या संचालकांनी बंगालमध्ये निर्माण झालेली अस्थिरता सुधारण्यासाठी अनुभवी म्हणून क्लार्कहल्ला पुन्हा मे १७६५ मध्ये बंगालचा गव्हर्नर म्हणून नियुक्त केले. मात्र १७६७ मध्ये प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे क्लार्कहल्ला इंग्लंडला परत गेला. कंपनीने तिथे क्लार्कहल्लाचा 'फेलो ऑफ रॉयल सोसायटी' हा किताब देऊन सन्मान केला. इंग्लंडमध्ये त्याच्यावर बंगालमधील भ्रष्टाचाराचे आरोप करण्यात आले होते. या आरोपातून ब्रिटीश संसदेने त्याची निर्दोष मुक्तता केली. परंतु स्वतःवर लावलेल्या आरोपांमुळे त्याने दुखी अवस्थेत २२ नोव्हेंबर १७७४ रोजी वयाच्या ४९ व्या वर्षी आत्महत्या केली. रॉबर्ट क्लार्कहल्लाच्या कार्याबद्दल बर्क म्हणतो की 'कंपनीची छोट्या छोट्या गोष्टीतून पायाभरणी करणारा कर्तुत्ववान', पर्सिवर पीअर्स त्यास 'भविष्याचा अग्रदूत' असे संबोधतो.

अ) रॉबर्ट क्लार्कहल्लाचे सैनिक व्यवस्थित केलेले बदल -

लॉर्ड क्लार्कहल्लाने आपल्या दुसऱ्या शासन कार्यकाळात बंगालमध्ये बोकाळलेल्या भ्रष्टाचारास आळा घालण्यासाठी व ईस्ट इंडिया कंपनीचे सैन्य व अधिकाऱ्यांवर वचक निर्माण करण्यासाठी काही बदल केले ते बदल पुढील प्रमाणे :-

१. सैन्य व्यवस्थेत सुधारणा-

प्लासीच्या लढाईनंतर कंपनीच्या सैन्य संखेत वाढ व्हायला सुरुवात झाली होती. या सैनिकामध्ये भारतातील पराभूत झालेल्या राज्यातील सैनिकांचा भरणा होता. बक्सारच्या लढाईने नवाब मीर कासीम, अवध नवाब व दिल्लीचा बादशहा शाहआलम यांचे सैन्य कंपनीकडे वर्ग व्हायला सुरुवात झाली होती. या सैनिकात शिस्तबद्धता आणण्यासाठी क्लार्कहल्लाने कंपनीच्या सैन्याला तीन भागात विभाजित केले. पहिल्या भागाला मुंगेर, दुसऱ्या भागाला बिकापूर आणि तिसऱ्या भागाला अलाहबाद येथे ठेवले. क्लार्कहल्लाने सैनिकांना मिळणाऱ्या दुहेरी भत्याची समाप्ती केली. यातून कंपनीला आर्थिक फायदा झाला. सन १७६६ मध्ये या धोरणाविरुद्ध गोऱ्या सैनिकांनी विद्रोह केला. यास 'श्वेत विद्रोह' म्हणून ओळखले जाते. क्लार्कहल्लाने युद्धात शारीरिक विकलांग होणाऱ्या सैनिकांच्या साहय्येसाठी मिर जाफरकडून मिळालेल्या पैशातून 'क्लार्कहल्ला कोश' निर्माण केला.

२. क्लार्कहल्लाचे प्रतिज्ञापत्र-

कंपनीचे बंगालवर नियंत्रण प्रस्थापित झाल्याने याचा फायदा कंपनीचे अधिकारी व नोकरांनी

मोठ्या प्रमाणात घेण्यास सुरुवात केली. परिणामी बंगालमध्ये भ्रष्टाचाराला सुरुवात झाली. कंपनीला यामुळे तोटा सहन करावा लागत होता. या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी क्लार्कने एक कायदा केला. ज्यामुळे कंपनीच्या संबंधित सर्व कर्मचाऱ्यांना एक प्रतिज्ञापत्र देण्याची सक्ती करण्यात आली. या प्रतिज्ञापत्रात त्यांना असे प्रतिपादित करावे लागत असे की, भारतात काम करीत असताना भारतीयांकडून कोणत्याही प्रकारचे उपहार, देणगी किंवा भेटवस्तू स्वीकारणार नाही.

३. कर्मचाऱ्यांच्या व्यक्तिगत व्यापारावर निर्बंध-

क्लार्कने कंपनीच्या कर्मचाऱ्यांच्या वाढत्या भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यासाठी कर्मचाऱ्यांच्या व्यक्तिगत व्यापारावर बंदी आणली. यासाठी क्लार्कने कोणताही कंपनीचा कर्मचारी खासगी व्यापार करणार नाही असा निर्बंध घातला. या निर्बंधामुळे कंपनीच्या कर्मचाऱ्यांची आर्थिक स्थिती बिघडू लागली. कंपनीचे कर्मचारी कंपनी सोडून जावू नये यासाठी क्लार्कने या कर्मचाऱ्यांच्या पगारात भरगोस वाढ केली.

ब) लॉर्ड क्लार्कने बंगाल प्रांतात दुहेरी शासन व्यवस्था लागू करण्यामागील उद्दिष्टे :-

१. प्राप्त केलेल्या सत्तेचे दृढीकरण करणे.
२. कंपनीच्या अधिकाऱ्यांच्या भ्रष्टाचाराला आळा घालणे.
३. कंपनीच्या व्यापाराला चालना देणे.
४. बंगालच्या नवाबांकडे बंगालची नामधारी सत्ता देऊन बंगालच्या सत्तेवर नियंत्रण ठेवणे.
५. भारतीयांच्या माध्यमातून दिवाणी व निजामतीचे कार्य करून घेणे.

क) दुहेरी शासन व्यवस्था :-

□ 'जबाबदारी शिवाय सत्ता व सत्तेशिवाय जबाबदारी'-

लॉर्ड क्लार्क १७६० मध्ये इंग्लंडला परत गेला. क्लार्कनंतर बंगालमध्ये कंपनीचा अधिकारी वर्ग व नोकरांचा खाजगी व्यापार मोठ्या प्रमाणात वाढू लागला. कंपनीच्या व्यापारावर याचा विपरीत परिणाम होवू लागला होता. कंपनीचे व्यापारी क्रमुक्त व्यापाराने समाधानी नव्हते. तर ते बाजारात स्वस्त कच्चा माल मिळावा यासाठी सामान्य जनतेवर अत्याचार करीत होते. कंपनीची आर्थिक स्थिती डबघाईस आली होती. सततच्या युद्धांमुळे कंपनीच्या खर्चात वाढ झालेली होती. कंपनीवर ६० लाख पौंड कर्ज झाले होते. ही स्थिती अशीच राहिली तर बंगाल प्रांतासारखी हक्काची वसाहत कंपनीच्या कर्मचाऱ्यांच्या

कंपनीच्या अधिकाऱ्यांनी बंगालमधून फक्त उपहार स्वरूपात लाखो स्टर्लिंग पौंड प्राप्त केले होते. व्यापार वेगळाच राहिला. कंपनीचे कर्मचारी बंगालमधील भ्रष्टाचाराने गर्भश्रीमंत बनले होते. त्यांना इंग्लंडमध्ये 'हिंदी नवाब' या नावाने ओळखले जात. भारतातून ब्रिटनमध्ये गेल्यानंतर आपल्या संपत्तीने ब्रिटिश संसदेवर प्रभाव टाकून प्रशासनात हस्तक्षेप करत असत. त्यामुळे ब्रिटिश समाजात यांच्याबद्दल ईश्या उत्पन्न व्हायला लागली होती. त्यामुळे ब्रिटिश राजाने कंपनीचे अधिग्रहण करावे अशी मागणी जोर धरू लागली होती.

२. कंपनीच्या भारतातील सततच्या युद्धांमुळे कंपनीच्या खर्चात वाढ झाली होती. कंपनीवर जवळपास ६० लाख पौंडचे कर्ज झाले होते. कंपनीच्या संचालकांना दरवर्षी त्यांच्या गुंतवणूकीवर ६ टक्के ते १२ टक्के लाभांश द्यावा लागत होता. कंपनीच्या अधिकारी वर्गाने कंपनीला मिळालेल्या करमुक्त व्यापारी परवान्याचा (दस्तक) उपयोग व्यक्तिगत व्यापारासाठी केल्याने कंपनीच्या व्यापारी महसूलात घट निर्माण झाली होती. वरील कारणांमुळे कंपनीची आर्थिक परिस्थिती ढासळायला लागली होती.
३. फ्रेंच अधिकारी डुप्लेने भारतीय राज्यात हस्तक्षेप करण्यास सुरवात केली होती. भारतीय राजांना आपल्या प्रभावाखाली आणायचे व त्या प्रभावाचा उपयोग आपल्या आर्थिक वृद्धीसाठी करायचा असे धोरण डुप्लेनी आखले होते. याच धोरणाचा उपयोग पुढे चालून ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतीय राज्यांसोबत केला.
४. बक्सारच्या विजयाने कंपनी बंगाल प्रांताची वास्तविक शासक बनली. पण प्रत्यक्षात कंपनीकडे प्रशासन चालविणारे व महसूल गोळा करण्यासाठी लागणारे प्रशिक्षित अधिकारी व कर्मचारी नव्हते. त्यामुळे कंपनीने अत्यंत सोयीस्कर व लाभदायक ठरेल अशी दुहेरी शासन पद्धती बंगाल प्रांतात लागू केली.
५. बंगाल प्रांत हा कंपनीच्या नियंत्रणाखाली आला असला तरी या प्रांतावर प्रत्यक्षपणे कंपनीचे राज्य आणणे समकालिन परिस्थितीत शक्य नव्हते. कारण जर बंगालच्या नवाबाची सत्ता घालवून ईस्ट इंडिया कंपनीची सत्ता प्रस्थापित केली तर भारतातील देशी सत्ता व अन्य युरोपियन कंपन्या ईस्ट इंडिया कंपनी विरुद्ध एकत्र आल्या असत्या. या सर्वानी एकत्र येवून कंपनीची सत्ता बंगालमधून उखडून टाकली असती. म्हणूनच क्लार्कने बंगालमध्ये निजामउद्दौला यास कटपुतली नवाब म्हणून प्रशासन पाहण्याचे काम दिले. कंपनीने सर्व सत्ता आपल्या हाती ठेवली. अशी दुहेरी राज्यव्यवस्था बंगालमध्ये अंमलात आणली.

वरील कारणांमुळे व तत्कालीन परिस्थितीमुळे लॉर्ड क्लार्कने बंगाल प्रांतात दुहेरी शासन व्यवस्था लागू केली.

इ) बंगालच्या नवाबाशी तह (२० फेब्रुवारी १७६५)

बंगालचा नवाब मीर जाफर फेब्रुवारी १७६४ मध्ये मरण पावला. ग. ज. विन्सी स्टार्ट याने नवाबाचा अल्पवयीन वारस निजमुद्दौला याला गादीवर बसवले. कंपनीने नवाब अल्पवयीन असल्याचा फायदा घेऊन नवाबाच्या सुरक्षिततेची जबाबदारी स्वीकारली. आता बंगालची संपूर्ण सत्ता प्राप्तीची संधी कंपनीला चालून आली होती. परंतु या संधीला आवर घालून कंपनीने २० फेब्रुवारी १७६५ मध्ये निजमुद्दौला सोबत एक तह केला त्यातील तरतुदी खालीलप्रमाणे होत्या -

१. कंपनीने निजमुद्दौला नवाब बनविल्याबद्दल १५ लाख रुपये द्यावेत.
२. नवाबाने आपल्या अंतर्गत सुरक्षिततेसाठी आवश्यक असणारे सैन्य ठेवावे.
३. नवाबाने आपले अतिरिक्त सैन्य विसर्जित करावे.
४. बंगाल प्रांताचे प्रशासन कंपनीने नेमून दिलेल्या नायब दिवाणामार्फत चालवावे.
५. कंपनीच्या पूर्व परवानगीशिवाय नायब दिवाणांना त्यांना पदावरून काढून टाकता येणार नाही.
६. बंगाल प्रांताच्या संरक्षणाची जबाबदारी कंपनीची राहिल.

□ तहाचे महत्व :-

कंपनी या तहाने बंगालची वास्तविक प्रशासक बनली. बंगालच्या नवाबाच्या कामात हातभार लावण्यासाठी कंपनीने नायब दिवाणाची नियुक्ती केली. न्यायिक व पोलीस अधिकार कंपनीच्या हाती आले असले तरी ते अधिकार आपल्या हाती घेण्यास कंपनी तयार नव्हती. नवाब निजामउद्दौला याने आपले सर्व प्रशासनिक, सैनिक अधिकार कंपनीस बहाल केले. बंगालचा नवाब हा कंपनीच्या हातातील बाहुला बनला. बंगालचा वास्तविक शासक हा नवाब आहे हेच कंपनीला भासवायचे होते. पण वास्तविक नियंत्रण कंपनीच्या हाती ठेवायचे होते. अशा प्रकारे स्वतःच्या हाती बंगालच्या प्रशासनाचे अधिकार केंद्रित करून कंपनी बंगालची वास्तविक शासक बनली होती.

ई) अलाहबादचा तह (१६ ऑगस्ट १७६५)

१. अवध :-

बक्सारच्या लढाईतील पराभवामुळे अवधच्या नवाबाचे भवितव्य पूर्णपणे कंपनीच्या म्हणजेच लॉर्ड क्लाइव्हच्या मर्जीवर अवलंबून होते. बंगाल प्रांतासारखेच अवध राज्य कंपनीच्या अधिपत्याखाली

ध्यावे असे कंपनीच्या अधिकाऱ्यांना वाटत होते. कारण बंगालप्रमाणेच या अधिकाऱ्यांना आपला खाजगी व्यापार अवध प्रांतात सुरू करून या प्रांताला लुटण्याची संधी हवी होती. लॉर्ड क्लार्क अत्यंत दूरदृष्टीचा होता. संपूर्ण अवधप्रांत आपल्या ताब्यात त्यांना घ्यायचा नव्हता. कारण हा प्रांत त्याब्यात घेतला तर या प्रांताच्या सीमा संरक्षणाची जबाबदारी कंपनीवर येईल. कंपनीला हे आर्थिक दृष्टीने परवडण्यासारखे नव्हते. कंपनीचा प्रदेश मराठ्यांच्या आक्रमणाला उघडा पडेल त्यासाठी कंपनी पूर्णपणे तयार नव्हती. लॉर्ड क्लार्कने अवधच्या नावाबाला कंपनीच्या वर्चस्वाखाली आणून अवधप्रांत बंगाल व मराठे यांच्यातील आघात प्रतिबंधक राज्य म्हणून निर्माण केले. यावेळी लॉर्ड क्लार्कने अवधच्या नावाबास असे भासविले की, ईस्ट इंडिया कंपनी ही व्यापारी कंपनी असून तिचे शत्रुत्व व प्रभाव तात्पुरता आहे. परंतु अवधचे खरे शत्रू मराठे आहे. या भीतीपोटी अवधच्या नवाबाने लॉर्ड क्लार्क सोबत तह केला. हा तह अवधसाठी पुढे घातक ठरला. तहातील कलम पुढीलप्रमाणे :-

१. अवध राज्यातील अलाहबाद व कोरा/कडा हे जिल्हे नवाबाने कंपनीस द्यावेत.
२. बक्सारच्या युद्धाची नुकसान भरपाई म्हणून नवाबाने ५० लाख रुपये कंपनीस द्यावी.
३. नवाबाने चुणारगडचा किल्ला कंपनीच्या स्वाधीन करावा.
४. नवाबाने काशीचा शासक बलवंत सिंह याला त्याचा प्रदेश परत करावा.
५. अवध राज्याचे बाह्य शत्रूपासून कंपनी संरक्षण करेल. या संरक्षणाच्या खर्चाची जबाबदारी नवाबाने घ्यावी.
६. अवधची राजधानी लखनऊ येथे इंग्रजी रेसिडेंट राहील.
७. नवाबाने कंपनीच्या शत्रूंना किंवा इंग्रज व्यतिरिक्त अन्य युरोपियनांना आश्रय देवू नये.
८. कंपनीला अवध प्रांतात करमुक्त व्यापाराची परवानगी द्यावी.

□ तहाचे महत्व :-

कंपनीला या तहाने अवधमधील अमर्यादित आर्थिक संसाधनाची प्राप्ती झाली. लॉर्ड क्लार्कच्या दूरदर्शितेमुळे कंपनीला एक विश्वासू मित्र मिळाला. अवधचा नवाब हा कंपनीचा मांडलिक बनला. या तहाने अवध प्रांतावर भविष्यात होणाऱ्या मराठ्यांच्या आक्रमणाच्या कटकटीतून अवधचा नवाब मुक्त झाला. अवधच्या संरक्षणाची जबाबदारी इंग्रजांवर आली. या तहातून इंग्रजांच्या तैनाती फौजेचे मूल दिसून येते.

५. दुष्काळ :-

बंगाल प्रांतातील १७७० च्या भयंकर दुष्काळाने बंगालची एक तृतीयांश प्रजा प्रभावित झाली. बंगाल प्रांतातील बिहार प्रदेशात दुष्काळाचा जास्त प्रभाव होता. सर डब्ल्यू. हंटर यांनी या दुष्काळाची भयानकता स्पष्ट केली ती अशी- 'शेतकऱ्यांनी आपली गुरे-ढोरे विकली, शेतीची अवजारे विकली, बियाण्यासाठी ठेवलेले धान्य खाऊन टाकले, आपली मुले-मुली विकायला काढली पण कोणी घ्यायला फिरकलेच नाही. झाडाची पाने व जंगलातील गवत पस्त केले. जिवंत प्राणी मृत शरीरांनी आपले पोट भरत होते. ताप व देवीच्या सार्थींनी त्यांच्या संकटावर भर टाकली. मुर्शिदाबादच्या गल्या मृतकांच्या व मरणासन्न लोकांच्या ढिगा-यांनी भरून गेल्या होत्या. पण कंपनीचे कर्मचारी व अधिकारी कोणतेही सहकार्य करीत नव्हते. याउलट ते आपल्या जवळील वस्तू महाग किमतीत विकून परिस्थितीचा पुरेपूर फायदा घेत होते.'

६. ब्रिटिश सत्तेचे कंपनीवर नियंत्रण :-

दुहेरी शासन व्यवस्थेतील कंपनीच्या अधिकाऱ्यांच्या खाजगी व्यापारामुळे कंपनीचा व्यापार ठप्प झाला. कंपनीचा दिवाळखोरीपणा आणि दुहेरी शासन व्यवस्थेच्या दुष्परिणामांमुळे कंपनीने ब्रिटिश सरकारकडे १४ लाख पौंड कर्ज मागितले. याचा फायदा घेऊन ब्रिटिश पार्लमेंटने कंपनीवर आपले नियंत्रण प्रस्थापित करण्याच्या हेतूने नियामक कायदा (१७७३) मंजूर केला. कंपनीने बंगाल प्रांतात लागू केलेली ही राजकीय क्रांती बंगाली जनतेच्या दृष्टीने अत्यंत अनर्थकारी ठरली. भ्रष्टाचार, दडपशाही, जुलूम, जबरदस्ती, जनतेची अभूतपूर्व पिळवणूक या सर्व गोष्टींना जबाबदार लॉर्ड क्लाइव्ह होता. त्याने सुरू केलेली दुहेरी शासन व्यवस्था अत्यंत प्रभावहीन व अव्यावहारिक होती. त्यातूनच बंगालमध्ये अराजकता व गोंधळ निर्माण झाला होता.

* स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१ *

□ रिकाम्या जागा भरा.

१. लॉर्ड राबर्ट क्लाइव्ह प्रथमता कंपनीत या पदावर रुजू झाला होता.
अ) गव्हर्नर ब) संचालक क) अधिकारी ड) कारकून.
२. भारतातील इंग्रजी सत्तेचा पाया या प्रांतात प्रथम घातल्या गेला.
अ) बंगाल ब) मैसूर क) हैद्राबाद ड) ग्वाल्हेर.
३. बंगालमध्ये याने दुहेरी राज्यव्यवस्था सुरू केली.
अ) वारेन हेस्टिंग्स ब) राबर्ट क्लाइव्ह क) वेलस्ली ड) डलहौसी.

४. अलाहबादचा तह याच्यासोबत करण्यात आला होता.
अ) हैद्राबादचा निजाम व अर्काटचा नवाब ब) शिंदे व होळकर
क) दिल्लीचा बादशाह व अवधचा नवाब ड) टिपू व मराठे.
५. दुहेरी शासन व्यवस्था साली बंद करण्यात आली.
अ) १७६९ ब) १७७० क) १७७१ ड) १७७२.

२.२.२ लॉर्ड रिचर्ड वेलस्ली- तैनाती फौज

लॉर्ड वेलस्लीने तत्कालीन भारतीय राजकीय परिस्थितीचा पुरेपूर फायदा घेऊन ईस्ट इंडिया कंपनीला भारतातील सर्वश्रेष्ठ शक्ती बनविले. यासाठी लॉर्ड वेलस्लीने तैनाती फौजेच्या धोरणाचा अवलंब केला. लॉर्ड वेलस्लीची इतिहास प्रसिद्ध तैनाती फौज योजना म्हणजे आधुनिक भारताच्या इतिहासातील एक मैलाचा दगड मानली जाते. लॉर्ड कार्नवालिस व जॉन शोअरने चालविलेल्या शांततेच्या धोरणाचा त्याग करून लॉर्ड वेलस्लीने सरळ सरळ युद्धनीतीचा वापर केला. या त्यांच्या कर्तृत्वामुळे भारतावरील नेपोलियनच्या आक्रमणाचा धोका टळला. लॉर्ड वेलस्लीची कारकीर्द म्हणजे ब्रिटिश साम्राज्याच्या विस्ताराचा कालखंड मानला जातो.

१) लॉर्ड वेलस्लीचे पूर्वचरित्र-

लॉर्ड वेलस्लीचा जन्म २० जून १७६० रोजी आयर्लंडमधील एका उमराव घराण्यात झाला. पुढे तो इंग्लंडच्या पार्लमेंटचा सदस्य बनला. या काळात त्याने अनेक महत्वाच्या जबाबदाऱ्या पार पाडल्या. इंग्लंडचा पंतप्रधान विल्यम पीठ आणि ईस्ट इंडिया कंपनीचे संचालक व अध्यक्ष यांच्याशी त्यांचे घनिष्ठ संबंध होते. यासंबंधातूनच ईस्ट इंडिया कंपनीच्या नियंत्रण मंडळाचा सदस्य बनला. भारतातील राजकीय परिस्थितीची त्याला चांगली माहिती होती. तो साम्राज्यवादी विचारधारेचा होता. पूर्वेकडील देशांमध्ये त्याला भव्य साम्राज्य निर्मिती दिसत होती. इंग्लंडमध्ये करण्यासारखे आव्हानात्मक काम उरले नाही असे त्याचे मत होते. मात्र भारत त्याच्या दृष्टीने विस्तृत आव्हानात्मक क्षेत्र होते. या महत्वाकांक्षेमुळे त्यांची सन १७९८ मध्ये भारताचा गव्हर्नर म्हणून नेमणूक झाली. सन १७९८ ते १८०५ या काळात तो गव्हर्नर होता. सात वर्षांच्या काळात त्याने भारतात कंपनीचा फार मोठा साम्राज्य विस्तार केला. वयाच्या ८० व्या वर्षी २६ सप्टेंबर १८४२ रोजी त्यांचा लंडन येथे मृत्यू झाला.

२) लॉर्ड वेलस्लीचे भारतातील उद्दीष्टे-

१. भारतातील राजकीय अस्थिरतेचा फायदा घेऊन कंपनीचा साम्राज्यविस्तार करणे.

६. युरोपात याच काळात इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यातील शत्रुत्व शिगेला पोहचले होते. युरोपातील फ्रेंच राज्यक्रांतीने ब्रिटिश साम्राज्यवादाच्या धोरणाला आळा बसला होता. नेपोलियन बोनापार्टच्या भारतावरील आक्रमाणाची शक्यता नाकारता येत नव्हती. कारण त्याचे सैन्य पुढे सरकत इजिप्तपर्यंत पोहोचले होते. कोंवरून आपण फारसवर चालून जाणार असे नेपोलियनने घोषित केले होते.

अशा परिस्थितीत लॉर्ड वेलस्लीचे असे मत होते की, कंपनीने संपूर्ण भारतात ब्रिटिशांच्या साम्राज्याचा विस्तार करून एक सामर्थ्यसंपन्न कंपनी म्हणून उदयास यावे किंवा भारत सोडून निघून जावे. त्यामुळे वेलस्लीने भारतातील राजकीय परिस्थितीचा व साधनसामग्रीचा उपयोग करून कंपनीची सत्ता मजबूत करण्याचे ठरविले. भारतीय राजांना कंपनीच्या नियंत्रणात आणण्यासाठी व भारतात ब्रिटिश साम्राज्याचा विस्तार करून कंपनीची सुरक्षा व हिताची रक्षा आणि वृद्धी करण्यासाठी त्याने तैनाती फौज पद्धतीचा स्वीकार केला.

४) तैनाती फौज पद्धती-

भारतातील आपल्या उद्दिष्टांच्या पूर्ती करिता लॉर्ड वेलस्लीने तैनाती फौजेचा अवलंब मोठ्या कौशल्याने केला. वास्तविक या पद्धतीचा निर्माता लॉर्ड वेलस्ली नव्हता. यापूर्वी ब्रिटिश पंतप्रधान विल्यम पीठ याने युरोपात नेपोलियनचे वर्चस्व थोपवण्यासाठी पैसा गुंतवणूक करून युरोपातील मित्र देशांची एक फौज उभारली होती. न्यायमूर्ती म. गो. रानडे यांच्यामते मराठ्यांनी दिल्ली व अन्य राजांचे बलाढ्या शत्रूपासून संरक्षण करण्याच्या मोबदल्यात चौथ व सरदेशमुखी प्राप्त करण्याबाबत शंभर वर्षांपूर्वी सूर केलेल्या संघटीत धोरणाची पुनरावृत्ती होय. अनेक इतिहासकार या पद्धतीच्या निर्मितीचे श्रेय फ्रेंच गव्हर्नर डुप्ले याला देतात १७९८ ते १७४९ मध्ये डुप्ले व नवाब चंदासाहेब यांच्यात करार झाला होता. यात फ्रेंचांनी आपली फौज नवाबाच्या मदतीसाठी ठेवली होती. या मोबदल्यात नवाबाने फौजेचा खर्चासाठी फ्रेंचांना पोंडीचेरी जवळील मुलुख तोडून दिला होता.

इंग्रजांनी या पद्धतीचा सर्वप्रथम प्रयोग केल्याचा उल्लेख १७६५ मधील अवधच्या नवाबाशी केलेल्या अलाहाबादच्या तहात दिसून येतो. या तहाच्या एका कलमात कंपनीने पैशाच्या मोबदल्यात अवधचे संरक्षण करण्याचे कबूल केले होते. याशिवाय लखनऊ येथे इंग्रजी रेसिडेंट ठेवण्याची कबूल केले होते. कंपनीने कर्नाटकच्या नवाबास विनंती केली होती की नवाबाने कंपनीच्या पूर्व परवानगी शिवाय कोणत्याही युरोपियनांना आपल्या पदरी ठेवू नये. असाच तह १७९८ मध्ये सर जॉन शोअरने अवध सोबत केला होता. वरील काहीही परिस्थिती असली तरी भारतात लॉर्ड वेलस्लीने तैनाती फौज पद्धती पूर्णत्वास नेवून भारतीय राजांना कंपनीचे वर्चस्व स्वीकारण्यास भाग पाडले. लॉर्ड वेलस्लीला

२. कंपनीची सेना उभारली :-

जे भारतीय शासक तैनाती फौज स्वीकारत त्यांना त्या फौजेचा खर्च द्यावा लागत होता. हा मोबदला नगद किंवा प्रदेशाच्या स्वरूपात असत. ही फौज कंपनीची असल्याने कंपनीच्या इशान्यावर चालत होती. देशी राज्यांच्या सीमा व आतल्या प्रदेशात समर्थपणे ठेवली जात. एका वेळी अन्य राज्यांविरुद्ध सुद्धा या फौजेचा वापर होत होता. यातून भारतीय राज्यांच्या पैशावर कंपनीची सेना उभारली गेली होती.

३. भारतातील महत्वाच्या जागेवर कंपनीचे नियंत्रण :-

कंपनीची तैनाती फौज ही राज्यांच्या राजधानीत व मोक्याच्या प्रदेशात आणि महत्त्वपूर्ण शहरात राहत होती. त्यामुळे अशा मोक्याच्या जागांवर व शहरांवर कंपनीच्या सैन्याचे नियंत्रण प्रस्थापित होत असे.

४. कंपनी आर्थिकदृष्ट्या बलशाली बनली :-

कंपनीला तैनाती फौजेसाठी कोणताही आर्थिकभार पडत नव्हता. आर्थिकभार पूर्णपणे ही पद्धत स्वीकारणाऱ्या शासकावर होता. फौजेचा खर्च भारतीयांनी करावा मात्र फौजेवर नियंत्रण ठेवून इंग्रजांनी या फौजेचा वापर करत राहावा. युद्ध झाले तर युद्धाचा आर्थिकभार कंपनीवर पडत नव्हता. युद्धक्षेत्र बरेच दूर असल्याने कंपनीच्या प्रदेशाला कोणतीही हानी होत नव्हती. त्यामुळे कंपनीला तैनाती फौज आर्थिकदृष्ट्या लाभदायक होती.

५. फ्रेंचांची भीती नाहीशी :-

तैनाती फौज स्वीकारणाऱ्या राजास कंपनीच्या परवानगीशिवाय इंग्रजांव्यतिरिक्त इतर कोणत्याही युरोपियनांना आपल्या सेवेत ठेवता येणार नव्हते. त्यामुळे ज्या राज्याच्या पदरी फ्रेंच अधिकारी होते त्यांना पदमुक्त करावे लागले. अशाप्रकारे कंपनीने फ्रेंचांचा प्रभाव भारतातून नाहीसा केला. याचा फायदा भारतात कंपनीचा प्रभावात वाढ होण्यात झाला.

६. कंपनीच्या प्रदेशात वाढ :-

तैनाती फौजेचा खर्चासाठी पैश्यांच्या ऐवजी प्रदेशाची मागणी हा एक नैसर्गिक टप्पा होता. तैनाती फौजेचा खर्च म्हणून जी रक्कम द्यायची असत ती अतिशय जास्त असे. म्हणून भारतीय राजांना फौजेचा खर्चापोटी त्यांच्या राज्यातील तेवढ्या उतपन्नाचा प्रदेश कंपनीला द्यावा अशी मागणी सुरू केली. हा प्रदेश सुपिक असाच असे. या प्रदेशावर कंपनीची सार्वभौम सत्ता प्रस्थापित होत. अशाप्रकारे कंपनीच्या भारतीय प्रदेशात वाढ होत गेली.

५. जनतेबद्दल सहानुभूती उरली नाही :-

भारतीय राजांना नेहमी परकीय आक्रमण व अंतर्गत बंडाळीची भीती राहत होती. परंतु तैनाती फौज स्वीकारल्यानंतर ही जबाबदारी आता कंपनीवर येऊन पडली होती. त्यामुळे देशी राजे निश्चित होवून चैनी विलासी बनले. त्याचे शासन व्यवस्थेकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष झाले. जनतेबद्दल त्याच्या मनात कोणतीही सहानुभूती उरली नाही. त्यांच्यातील पराक्रम, कार्यकुशलता इत्यादी गुणांचा न्हास झाला. या पद्धतीने प्रत्येक दुर्बल व त्रासदायक राज्याचे रक्षण केले असे म्हणता येईल.

६. कंपनीच्या प्रदेशात विलीनीकरण :-

ज्या देशी राज्याने तैनाती फौजेचा स्वीकार केला होता त्या भारतीय शासकावर पुढे जाऊन कु-प्रशासनाचा आरोप ठेवून, तर कधी वारस नसल्याच्या कारणावरून, तर कधी तैनाती फौजेच्या थकीत रकमेचीबाब पुढे करून इंग्रजांनी अशी राज्य आपल्या साम्राज्यात विलीन केली.

८) तैनाती फौजेचा स्वीकारकरणारे देशी शासक -

जॉर्ज बार्लो (गृह सचिव) याचे असे विधान होते की “भारतात एकही राज्य असे राहावयास नको जे इंग्रजांवर अवलंबून राहणार नाही.” याच विधानातून वेलस्लीचे धोरण दिसून येते याच बरोबर भारतीय शासकांची फ्रेंचांच्या आक्रमणाविरुद्ध सशक्त फळी उभारण्यासाठी वेलस्लीने तैनाती फौज अमलात आणली. ज्या देशी राज्यांना तैनाती फौज स्वीकारण्यास भाग पाडले ती देशी राज्ये खालील प्रमाणे होती.

१. निजाम :- (१७९८/१८००)

मराठ्यांच्याकडून खड्यांच्या लढाईतील पराभवामुळे व म्हैसूरच्या टिपूच्या स्वान्यांमुळे मेटाकुटीस आलेल्या हैदराबादच्या निजामाने अखेर लॉर्ड वेलस्लीची तैनाती फौज १७९८ मध्ये स्वीकारली. या मोबदल्यात निजामाने कंपनीला २४ लक्ष रुपये वार्षिक देण्याचे मान्य केले. तैनाती फौज स्वीकारणारा हैदराबादचा निजाम हा पहिला भारतीय शासक होता. लॉर्ड वेलस्लीने १८०० मध्ये निजामासोबत परत तह करून निजामाला दिलेली फौज व फौजेचा खर्च वाढवून घेतला.

२. अवध :- (१८००)

सर जॉन शोअरच्या काळात अवधच्या नवाबाकडून लॉर्ड वेलस्लीने ७८ दशलक्ष रुपये घेऊन त्याच्या सुरक्षिततेची जबाबदारी घेतली होती. परंतु १८०० साली वेलस्लीने नवाबासोबत नवीन तह करून त्यास तैनाती फौज स्वीकारण्यास भाग पाडले. या तहान्वये कंपनीला नवाबाकडून रोहिलखंड, गोरखपुर, गंगा-यमुनेच्या दोआबचा प्रदेश मिळाला.

४. भारतावर या फ्रेंच शासकाच्या आक्रमणाची भीती होती.
अ) पंधरावा लुई ब) सोळावा लुई क) हेनरी ड) नेपोलियन
५. (१७९९) या युद्धात म्हैसूरचा शासक मारल्या गेला.
अ) श्रीरंगपट्टम ब) मद्रास क) खड्याच्या ड) पानिपत.

२.२.३ लॉर्ड डलहौसी - विलिनीकरणाचे तत्व/खालसा धोरण

ब्रिटिश साम्राज्याचा विस्तार करून शक्तिशाली बनवणारा गव्हर्नर जनरल म्हणून लॉर्ड डलहौसीचे नाव घेतले जाते. लॉर्ड डलहौसीचा जन्म २२ एप्रिल १८१२ रोजी स्कॉटलंडमधील एका उमराव घराण्यात झाला. त्याचे शिक्षण क्राईस्ट चर्च, हेरो व ऑक्सफर्ड येथे झाले. आपल्या अभ्यासवृत्ती व कार्यक्षमतेसाठी तो प्रसिद्ध होता. वयाच्या पंचविसाव्या वर्षी तो ब्रिटिश पार्लमेंटच्या सदस्य झाला. तो अपार मेहनती असला तरी त्याच्या स्वभावात निरंकुशपणा होता. सन १८४३ मध्ये तो बोर्ड ऑफ ट्रेडचा उपाध्यक्ष झाला. लॉर्ड डलहौसी एक प्रामाणिक अधिकारी म्हणून प्रसिद्धीस पावला होता.

जॉन रसेलच्या व्हीग मंत्रिमंडळाने १८४८ मध्ये वयाच्या ३६ व्या वर्षी लॉर्ड डलहौसीची भारताचा गव्हर्नर जनरल म्हणून नेमणूक केली. लॉर्ड डलहौसी गव्हर्नर जनरल म्हणून भारतात आठ वर्ष होता. त्याचा कार्यकाळ भारतातील प्रत्येक क्षेत्रात त्याने केलेल्या नवनिर्माण व बदलामुळे इतिहासातील अत्यंत महत्त्वपूर्ण काळ होता. भारतात ब्रिटिश साम्राज्याचा विस्तार करण्यासाठी त्याने नीती-अनीती, न्याय-अन्याय कशाचीही तमा बाळगली नाही. मुघलांची नामधारी सत्ता कंपनीच्या संपूर्ण प्रभावाखाली आणली व कंपनीचे संपूर्ण साम्राज्यात रूपांतरण केले.

लॉर्ड डलहौसीला भारतातील अनेक सुधारणांचा जनक म्हणून ओळखल्या जाते रेल्वे, डाक, तारारंगण, पी.डब्ल्यू. डी., विद्यापीठाची स्थापना इत्यादी. यात अत्यंत महत्त्वपूर्ण म्हणजे विलिनीकरणाची तत्व किंवा खालसा धोरण होय. संपूर्ण भारतासाठी लॉर्ड डलहौसी हा अतिशय अवसरवादी व महत्वाकांक्षी गव्हर्नर जनरल म्हणून ओळखला जातो. लॉर्ड डलहौसीचा मृत्यू वयाच्या ४८ व्या वर्षी म्हणजे १९ डिसेंबर १८६० रोजी झाला.

१) लॉर्ड डलहौसीचे भारतातील उद्दिष्टे :-

१. संपूर्ण भारतावर कंपनीची सत्ता स्थापन करणे.
२. व्यापारासाठी हक्काची बाजारपेठ निर्माण करणे.
३. भारतीय राजांना त्यांच्या राज्यातून बडतर्फ करणे.
४. व्यापारवृद्धीकरीता दळणवळणाच्या सोयी निर्माण करणे.

नवनवीन व हक्काच्या बाजारपेठा ब्रिटिशांना हव्या होत्या. विशेषतः ज्या बाजारपेठांवर फक्त कंपनीचे नियंत्रण राहू शकेल. यासाठी भारत ही एक विस्तृत व मोठी बाजारपेठ होती. या बाजारपेठांना कंपनीच्या नियंत्रणात आणून भारत ही हक्काची बाजारपेठ म्हणून निर्माण करणे ही काळाची गरज होती.

५. आर्थिक लाभ मिळवणे :-

वसाहतींच्या स्पर्धेत इंग्लंडला यशस्वी व्हायचे असेल तर भारतातील जास्तीत जास्त प्रदेश ब्रिटिश अंमलाखाली आणणे आवश्यक होते. या प्रदेशातून कंपनीला जास्त प्रमाणात प्रत्येक मार्गातून आर्थिक लाभ मिळणार होता. यासाठी कोणत्याही परिस्थितीत देशी राज्यांचे विलीनीकरण ब्रिटिश साम्राज्यात होणे लॉर्ड डलहौसीला आवश्यक वाटते होते.

६. व्यापाराची वृद्धी करणे :-

प्रशासकीय व लष्कराच्या हालचाली जलद गतीने व्हाव्यात व देशी राजांवर नियंत्रणाचा पाश घट्ट व्हावा या हेतूने दळण-वळणाच्या सोयी करण्यावर लॉर्ड डलहौसीचा भर होता. या सोईचा उपयोग ग्रामीण भागातील कच्चांमाल मोठा बंदरापर्यंत व बंदरातून लंडनमध्ये नेण्या-आणण्यासाठी व व्यापार वृद्धी करण्यासाठी ब्रिटिश सरकारचा भर होता. यात अडचण भारतीय राजांचा प्रदेश ही होती.

वरील कारणांमुळे ब्रिटिश साम्राज्याला दृढता येण्यासाठी लॉर्ड डलहौसीने युद्ध व शांततेच्या मार्गाने भारतातील देशी राज्यांचे विलीनीकरण केले.

३) युद्धाच्या मार्गाने साम्राज्यविस्तार :-

अ) पंजाब :- (२९ मार्च १८४९)

लॉर्ड हार्डिंजने शीखांवर विजय मिळवून सुद्धा शीखांचा प्रदेश कंपनीच्या प्रदेशात जोडला नव्हता. शीखांचे निम्मे राज्य कंपनीने आपल्या प्रभावाखाली आणले होते. तसेच युद्धखंडणी म्हणून दीड कोटी रुपये आकारण्यात आले होते. लॉर्ड डलहौसीने भारतात येताच शीख राज्य कंपनीच्या साम्राज्यात विलीन करण्याचे ठरविले. १० ऑक्टोबर १८४८ रोजी दुसरे शीख युद्ध डलहौसीच्या साम्राज्यवादी धोरणातून सुरू झाले. तत्कालीन परिस्थितीत भारतात इंग्रजांना टक्कर देणारी एकमेव सत्ता शीख उरली होती. राजा रणजितसिंगच्या मृत्युनंतर शीख सत्ता दुबळी बनत गेली होती. या परिस्थितीचा फायदा घेउन २९ मार्च १८४९ रोजी लॉर्ड डलहौसीने शीख राज्य जिंकून ब्रिटिश साम्राज्यात विलीन केले. लॉर्ड डलहौसीने शीखांचा अल्पवयीन राजा दिलीपसिंग यास पेन्शनर बनवून लंडन येथे पाठविले. अशाप्रकारे दुसऱ्या शीख युद्धाने शीख राज्य कंपनीच्या प्रदेशात विलीन करण्यात आले.

ब) दार्जीलिंग :- (१८५०)

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने सिक्कीमच्या मोरांग प्रांतात कर लागू केल्याने इंग्रज व सिक्कीमचा राजा यांच्यातील मतभेद विकोपास गेले होते. त्यात १८४९ मध्ये दोन इंग्रजी अधिकारी सर जोसेफ डॉल्टन आणि डॉ. आर्चीबाल्ड हे विनापरवानगी सिक्कीमच्या पर्वतीय क्षेत्रात गेले. त्यांना सिक्कीमच्या सैन्यांनी बंदी बनवले. कंपनीच्या दोन अधिकाऱ्यांशी सिक्कीम सरकारने दुर्व्यवहार केल्याचे निमित्त करून लॉर्ड डलहौसीने सिक्कीमवर आक्रमण करून १८५० मध्ये सिक्कीमचा दार्जीलिंग प्रदेश हडप करून ब्रिटिश साम्राज्यात विलीन केला.

क) दक्षिणी ब्रह्मदेश :- (१८५२)

पहिले ब्रह्मी युद्ध कंपनी व ब्रह्मदेश यांच्यात १८२४-२६ मध्ये घडून आले. पहिल्या ब्रह्मी युद्धाच्या नंतर झालेल्या यादुम्बाच्या तहाने (१८२६) कंपनीने आपले पाय पसरवायला सुरुवात केली. या तहाने दक्षिण आराकान व तेनासरीम हे प्रदेश कंपनीला मिळाले. काही इंग्रज व्यापारी रंगुनच्या देशात निवास व व्यापार करू लागले होते. परंतु व्यापाराच्या हव्यासापोटी इंग्रजी व्यापाऱ्यांनी ब्रह्मी सरकारच्या नियमास जुमानणे बंद केले. त्यामुळे ब्रह्मी सरकारने अशा व्यापाऱ्यांना शिक्षा व दंड करण्यास सुरुवात केली. ब्रह्मी सरकार इंग्रजी व्यापाऱ्यांसोबत दुर्व्यवहार करत आहे अशा तक्रारी भारताच्या गव्हर्नरकडे येत होत्या. लॉर्ड डलहौसीने अशा तक्रारींचा उपयोग ब्रह्मदेश आपल्या अधिपत्याखाली आणण्यासाठी केला. लॉर्ड डलहौसीने व्यापाऱ्यांवर होणाऱ्या दुर्व्यवहारासाठी शिक्षा करण्यासाठी ब्रह्मदेशावर आक्रमण करून ब्रह्मी सरकारचा पराभव केला. दक्षिणी ब्रह्मदेश २० डिसेंबर १८५२ कंपनीच्या साम्राज्यात विलीन करण्यात आला.

४) शांततेच्या मार्गाने विलीनीकरण :-

लॉर्ड डलहौसीने भारतीय राज्यांच्या कंपनीच्या परदेशात विलीनीकरणासाठी शांततेच्या मार्गाने विलीनीकरण हे धोरण अवलंबिले. यासाठी लॉर्ड डलहौसीला दत्तकविधान हे कारण मिळाले. योगायोग असा की या वेळी भारतात एक दोन नाही तर अनेक शासकांना औरस पुत्र नव्हते. या शासकांनी भारतीय परंपरेप्रमाणे दत्तक वारसा घेतला होता. यातून लॉर्ड डलहौसीने 'दत्तक विधान' नामंजूर करून अशी राज्य ब्रिटिश साम्राज्य विलीन केले. लॉर्ड डलहौसीने अशा प्रकारचे विलीनीकरण करण्यासाठी खालील उपाय योजनांची आखणी केली होती.

(अ) दत्तक विधान नामंजूर.

(ब) कु-प्रशासनाचा आरोप.

(क) थकबाकी वसुली.

(ड) पेन्शन, पदव्या व इनाम रद्द.

वरील तत्वे लागू करण्यासाठी लॉर्ड डलहौसीने भारतीय राज्यांचे तीन भागात विभाजन केले होते.

१. अशी राज्य जी कंपनीस कर देत नव्हती व स्वतंत्र होती.
२. कंपनीच्या नियंत्रणाखालील राज्य, जी कंपनीला कर देत होती.
३. सनदांच्या माध्यमातून कंपनीने पुर्नजीवित केलेली राज्य.

दत्तकविधानाचा सिद्धांत लावताना आपल्या पुर्ननिरीक्षणात लॉर्ड डलहौसी म्हणतो :-

१. पहिल्या प्रकारातील राज्यांच्याबाबतीत दत्तक प्रकरणात हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार नाही.
२. दुसऱ्या प्रकारच्या राजांच्याबाबतीत दत्तक घेतांना कंपनीची परवानगी आवश्यक आहे.
३. तृतीय प्रकारातील राज्यांना दत्तक घेण्याची परवानगी कंपनी देणार नाही.

लॉर्ड डलहौसीच्या पूर्वी १८३४ मध्ये कंपनीच्या संचालकांनी एक घोषणेद्वारा दत्तक विधानास सहमती देणे म्हणजे विशेष कृपा करून अनुमती देण्याचा अध्यादेश काढला होता. लॉर्ड डलहौसीने १८४१ मध्ये भारतातील आपल्या गव्हर्नर पदाचा कार्यभार स्वीकारला तेव्हा भारतातील नवीन कर किंवा प्रदेश प्राप्त करण्याची कोणतीही संधी कंपनीने सोडू नये व अस्तित्वात असलेल्या हक्काचे पालन करण्याचे धोरण आखले. लॉर्ड डलहौसीच्या पूर्वीच्या गव्हर्नर जनरलनी वरील अध्यादेश पाहिजे तसा प्रभावीपणे राबविला नव्हता. परंतु १८४८ मध्ये लॉर्ड डलहौसी या साम्राज्यवादी व महत्त्वाकांक्षी गव्हर्नरने या अध्यादेशाची अतिशय काटेकोरपणे पालन केले.

५) दत्तक विधान नामंजूर :-

दत्तक विधान नामंजूर करून विलीन केले राज्य खालीलप्रमाणे होते.

१. सातारा :- (१८४८)

दत्तक विधान नामंजूर करून कंपनीच्या साम्राज्यात विलीन केलेले पहिले राज्य सातारा होय. सातारचे छत्रपती आप्पासाहेब यांचा १८४८ मध्ये मृत्यू झाला. ते निपुत्रिक होते. त्यानी मृत्यूच्या काही दिवसाआधी कंपनीची परवानगी न घेता दत्तकपुत्र घेतला होता. पण लॉर्ड डलहौसीने साताऱ्याच्या छत्रपती आश्रित राज्य घोषित करून १८४८ मध्ये साताऱ्याचे राज्य कंपनीच्या प्रदेशात विलीन केले.

२. जैतपुर :- (१८४९)

बुंदेलखंड मधील जैतपुरचा राजा खेतसिंह हा निपुत्रिक वारला. डलहौसीने दत्तक विधान नामंजूर करून हे राज्य आपल्या साम्राज्यात विलीन केले.

३. संभलपूर :- (१८४९)

येथील राजा नारायण सिंह निपुत्रिक होता. त्याने दत्तक घेतला नव्हता. म्हणून ८४९ मध्येच १८४८ मध्ये राजांच्या मृत्यूनंतर संभलपूर राज्य विलीन करण्यात आले.

४. बघाट :- (१८५०)

बघाट हे संस्थान हिमालयाच्या पायथ्याशी वसलेले होते. येथील राणा बीजे सिंह निपुत्रिक मृत्यु पावल्यानंतर १८४९ मध्ये या संस्थानाचे विलीनीकरण करण्यात आले. पुढे जाऊन लॉर्ड केनिंगने हे राज्य परत केले होते.

५. छोटा उदयपुर :- (१८५२)

छत्तीसगड मधील संस्थान छोटा उदयपुर होते. येथील राजा कल्याणसिंह निपुत्रिक मृत्यु पावला. लॉर्ड डलहौसीने हे संस्थान ब्रिटिश साम्राज्यात विलीन केले. पुढे जाऊन लॉर्ड केनिंगने हे राज्य परत केले होते.

६. झांसी :- (१८५३)

मध्यप्रदेशातील झांसीचे संस्थान होते. गंगाधर नेवाळकर हे येथील शासक होते. ते निपुत्रिक होते. त्यांनी मृत्यूपूर्वी दामोदर नामक मुलाला दत्तक घेतले. परंतु डलहौसीने दत्तक नामंजूर केला व हे संस्थान ब्रिटिश साम्राज्यात विलीन केले.

७. नागपुर :- (१८५४)

नागपूरचा राजा रघूजी भोसले हे १८५३ मध्ये निपुत्रिक मृत्यु पावले. मृत्यूपूर्वी त्यांनी यशवंतराव याला दत्तक घ्यावे असा सल्ला त्याचा राणीला दिला. त्यांच्या मृत्यूनंतर राणीने कंपनीची पूर्वपरवानगी न घेता दत्तक घेतला. लॉर्ड डलहौसीने नागपूर हे संस्थान ब्रिटिश साम्राज्यात १८५४ मध्ये विलीन केले.

८. तंजावर :- (१८५५)

तंजावरचा राजा शिवाजीराव १८५५ मध्ये मृत्यु पावला. त्याला मुलीच होत्या. तंजावरच्या परंपरेप्रमाणे मुलगी गादिची वारस होत. मुलगा वारसदार नसल्याचे कारण देऊन लॉर्ड डलहौसीने हे राज्य

१८५५ मध्ये विलीन केले. राणी कामाक्षीने याविरुद्ध मद्रास न्यायालयात न्याय मागितला पण त्याचा काहीच फायदा झाला नाही.

९. कर्नाटक :-

कर्नाटकचा नवाब महंमद गौस १८३५ मध्ये मरण पावला. लॉर्ड डलहौसीने त्याचा वारस अजीमशहा यास मान्यता दिली नाही व त्याचे राज्य खालसा करण्यात आले.

६) कुप्रशासनाचा आरोप :-

१. अवध :-

अवध राज्याचे विलिनीकरण लॉर्ड डलहौसीने केवळ कु-प्रशासनाचे कारण देऊन १८५६ कंपनीच्या साम्राज्यात विलीन केले. वास्तविक निमा प्रांत लॉर्ड वेलस्लीच्या काळातच कंपनीचा अंतर्गत आला होता. लॉर्ड डलहौसीने त्याचा विश्वासू अधिकारी स्लिमन यास १८४८ मध्ये अवधच्या प्रशासनिक स्थितीवर रिपोर्ट तयार करण्यास पाठवले होते. त्याने दिलेल्या अहवालात अवधची शासन व्यवस्था बिकट आहे, नवाबाचे जनतेकडे लक्ष नाही, शेतकऱ्याची अवस्था वाईट आहे, असा खोटा अहवालात दिला. वरील अहवालावरून लॉर्ड डलहौसीने केवळ शक्तीच्या बळावर अवधच्या नवाबास पदच्युत केले. त्याचा खजिना लुटला. अवधच्या बेगमांशी दुरव्यवहार केला. नवाबाला कैदेत टाकले. अशाप्रकारे अवध राज्याचे ब्रिटिश साम्राज्यात विलिनीकरण करण्यात आले.

७) थकबाकी वसुली :-

हैदराबादचा निजाम तैनाती फौज स्वीकारणारा पहिला भारतीय शासक होता. त्याने स्वीकारलेल्या तैनाती फौजेचा खर्च दिवसेंदिवस वाढतच चाललेला होता. हा खर्च निजाम देऊ न शकल्याने त्याच्यावर थकबाकी जवळपास ७ लाख ८० हजार पौंड एवढी झाली होती. निजामास ही रक्कम भरणे शक्य नव्हते. निजामाने ही थकित रक्कम लवकर भरावी यासाठी कंपनीने निजामाकडे तगादा लावला होता. शेवटी निजामाने तैनाती फौजेची रक्कम देण्यासाठी १८५३ मध्ये तह केला. या तहानुसार कापसासाठी सुपीक असणारा वन्हाड प्रांत कंपनीला दिला. या प्रांताचे वार्षिक करापोटी उत्पन्न ५० कोटी रुपये होते.

८) पेन्शन, पदव्या, इनाम जमिनी रद्द :-

१. पेशवा नानासाहेब :-

तिसऱ्या आंग्ल-मराठा युद्धातील पेशव्यांच्या पराभवानंतर पेशवा बाजीराव दुसरा याला इंग्रजांनी आपले मांडलिक बनवले. कंपनीने त्यास वार्षिक आठ लक्ष रुपये पेन्शन दिली व विठूर या ठिकाणी

९) लॉर्ड डलहौसीच्या विलीनीकरण धोरणाचे परिणाम :-

१. भारतात कंपनीच्या साम्राज्याचा फार मोठा विस्तार झाला.
२. कंपनीच्या साम्राज्याचे प्रादेशिक व प्रशासकीय ऐक्य साधले गेले.
३. भारताला आधुनिकतेचा मार्गावर आणून ठेवले.
४. भारताची अर्थव्यवस्था इंग्लंडच्या उद्योगाच्या उन्नती करता जुंपली गेली.
५. खालसाकरण नितीमुळे ब्रिटिशांविरुद्ध संताप तीव्र झाला
६. १८५७ चा उठाव घडून आला.
७. भौतिक सुधारणांचे नवे युग सुरू झाले.
८. साम्राज्य विस्तारामुळे व विलीनीकरण धोरणामुळे कंपनीचे उत्पन्न ४० लाख रुपये वाढले.

लॉर्ड डलहौसीने भारतातील देशी राज्यांचे विलीनीकरण केले. ज्या देशी राज्यांचे विलीनीकरण झाले त्या राज्यांचा एकूण प्रदेश विस्तार इंग्लंड व वेल्सचा दुप्पट होता. हा लॉर्ड डलहौसीचा कार्यकाळ म्हणजे कंपनीच्या विस्तारवादी धोरणाचा परमोच्च बिंदू होता. लॉर्ड डलहौसीने कंपनीचे संपूर्ण राज्यात रुपांतरण केले. त्याने मुगलांची व पेशव्यांची नामधारी सत्ता कंपनीच्या प्रभावाखाली आणली. त्यामुळे लॉर्ड डलहौसीला ब्रिटिश भारतातील महान गव्हर्नर जनरल म्हणून गणल्या जाते.

*** स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३ ***

□ रिकाम्या जागा भरा.

१. भारतात विलीनीकरणाचे तत्व याने लागू केले.
अ) राबर्ट क्लाइव्ह क) लॉर्ड वेल्स्ली
ब) लॉर्ड वॉरेन हेस्टिंग्स ड) लॉर्ड डलहौसी.
२. शिखांचा शेवटचा राजा हा होय.
अ) दिलीपसिंग ब) गुलाबसिंग क) खडकसिंग ड) दिलावरसिंग.
३. सातारा राज्य या वर्षी विलीन करण्यात आले.
अ) १८४५ ब) १८४६ क) १८३७ ड) १८४८.

४. छोटा उदेपूर हे संस्थान या राज्याचा भाग होता. .

अ) महाराष्ट्र ब) छत्तीसगड क) कर्नाटक ड) राजस्थान.

५. या पेशव्याची पेन्शन कंपनीने बंद केली होती.

अ) बाजीराव दुसरा ब) नाना फडणवीस क) नानासाहेब ड) तात्या टोपे.

२.३ सारांश

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी ही व्यापारी कंपनी होती. कंपनीने भारतातील अस्थिर राजकीय परस्थितीचा फायदा घेवून व्यापारी आणि लष्करी कंपनी म्हणून नावारूपास आली. कंपनीने भारतात सुरवातीला जे प्रदेश प्राप्त केले त्या प्रदेशाच्या सुरक्षिततेसाठी कंपनीने काही धोरणे राबवली होती. या धोरणानुसार कंपनीचे साम्राज्य निर्माती म्हणून रूपांतर झाले.

कंपनीने भारतात प्राप्त झालेला बंगाल प्रांतात दुहेरी शासन व्यवस्था लागू केली. बंगाल प्रांतात तत्कालीन परस्थितीत लागू केलेली एक राजकीय क्रांतीच होती. परंतु ही क्रांती बंगाली जनतेच्या दृष्टीने अनर्थकारी ठरली. पुढील काळात कंपनीच्या भारताती प्रदेशाला कोणतेही झळ पोहचू नये म्हणून दुहेरी शासन व्यवस्था बंद करण्यात आली. कंपनीची तत्कालीन स्थिती ही संपूर्ण भारतावर साम्राज्यविस्ताराची नसल्याने कंपनीने भारतात प्राप्त केलेल्या प्रदेशालाच संरक्षित केले होते.

कंपनीच्या काही साम्राज्यविस्तारवादी धोरणांमधील महत्वाकांक्षी धोरण तैनाती फौजेचे होय. कंपनीच्या शांततेच्या व तटस्थतेच्या धोरणामुळे जी राजकीय हानी झाली होती ती भरून काढण्यासाठी तैनाती फौजेचे धोरण राबविण्यात आले. या धोरणामुळे कंपनीची पाळे-मुळे घट्ट झालीत. तैनाती फौजेने कंपनीच्या प्रदेशाचे महत्वपूर्ण सत्तेत रूपांतर केले.

आता कंपनी भारतातील एकमेव सत्ता म्हणून नावारूपास आली होती. तरी सुद्धा व्यापारी, दृष्टिकोनातून भारतीय बाजारपेठांवर कंपनीचे नियंत्रण रहावे यासाठी भारतीय राज्यांचे विलीनीकरण कंपनीच्या प्रदेश होणे आवश्यक होते. यासाठीच विलीनीकरणाचे तत्व या धोरणाची निर्मिती होती. संपूर्ण भारतावर एकमेव कंपनीची सत्ता राहावी भारत ही हक्काची बाजारपेठ व्हावी यासाठी कोणत्याही भारतीय शासकांचा अडसर कंपनीला नको होता. या धोरणा अंतर्गत संपूर्ण भारत कंपनीच्या अधिपत्याखाली आला होता.

कंपनीची सत्ता भारतात निर्माण होण्यासाठी जेवढे कंपनीची विविध धोरणे जबाबदार आहेत तेवढेच जबाबदार ते धोरणे राबविणारे कंपनीचे गव्हर्नर जनरल आहेत. असे कर्तृत्ववान, दूरदृष्टीचे धोरणे ठरविणारे व राबविणारे जर एकाच महत्वाकांक्षेने काम करीत राहिलेत तर भवितव्य उज्वल राहते. असे यावरून दिसून येते.

२.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

१. श्वेत विद्रोह : भारतातील ईस्ट इंडिया कंपनीच्या गोच्या सैनिकांनी कंपनी विरुद्ध केलेला विद्रोह म्हणूनच या बंडाला श्वेत विद्रोह असे म्हणतात. या बंडखोरीचे मुख्य कारण रॉबर्ट क्लार्कचे धोरण होते. ज्यात सैनिकांचे दुष्पट भत्ता इत्यादी बंद करणे हे मुख्य कारण होते.
२. क्लार्क कोश : कंपनीच्या युद्धात जखमी व मृत झालेल्या सैनिकांसाठी उभारलेला साह्यता निधी.
३. दस्तक : बादशहा फरुखसियरने कंपनीनीला दिलेले करमुक्त व्यापाराचे पारपत्र.
४. रबर स्टम्प : कंपनीच्या आदेशानुसार वागणारा.

२.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-१ ची उत्तरे

१. ड) कारकून.
२. अ) बंगाल.
३. ब) रॉबर्ट क्लार्क.
४. क) दिल्लीचा बादशाह व अवधचा नवाब.
५. ड) १७७२.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-२ ची उत्तरे

१. क) लॉर्ड वेलस्ली.
२. ब) हैद्राबाद-निजाम.
३. अ) दुसरा बाजीराव व इंग्रज.
४. ड) नेपोलियन
५. अ) श्रीरंगपट्टणम.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-३ ची उत्तरे

१. ड) लॉर्ड डलहौसी.
२. अ) दिलीपसिंग.

३. ड) १८४८.
४. ब) छत्तीसगड.
५. क) नानासाहेब.

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

२.६.१ टिपा लिहा.

१. दुहेरी शासन व्यवस्थेचे स्वरूप.
२. अलाहबादचा तह (१६ ऑगस्ट १७६५)
३. तैनाती फौज.
४. तैनाती फौजेचे फायदे.
५. तैनाती फौजेचे दोष.
६. विलीनीकरण धोरण.

२.६.२ दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१. दुहेरी शासन व्यवस्थेचे परिणाम विशद करा.
२. दुहेरी शासन व्यवस्था बंगाल प्रांतात लागू करण्याची कारणे सांगा.
३. तैनाती फौजा स्वीकारणाऱ्या शासकांचा सविस्तर वृत्तांत लिहा.
४. विलीनीकरण सिद्धांताची सविस्तर माहिती लिहा.
५. विलीनीकरणाच्या कारणांची पार्श्वभूमी सांगा.

२.६ संदर्भग्रंथ सूची व अधिक वाचनासाठीची पुस्तके

१. **Cohn, Bernad**, *Colonialism and its forms of Knowledge*, Princeton University Press, New Jersey, 1928.
२. **James Mill**, *The History of British India*, Vol. I, II, III, Printed for Baldwin Cradack and Joy, London, 1817.

३. **Mukherji, Ramkrishna**, *The Rise and Fall of the East India Company*, Web Deutscher Verlag Der Wissenschaften Berlin, 1958 (S.E.)
४. **Pannikar, K. M.**, *The Evolution of British Policy Towards Indian State : 1774-1858*, Published under the Authority of the Culcutta University by S. K. Lahari & Co., Culcutta.
५. **Warner, Sir Willium**, *The Native State of India*, MacMillan & Co. Limited, London, 1910.
६. **ग्रोव्हर, बी.एल. व मेहता, अलका, यशपाल**, *आधुनिक भारत का इतिहास : एक नवीन मुल्यांकन*, (१७०७ से वर्तमान समयतक), एस. चंद और कंपनी, नई दिल्ली. २००८.
७. **तळवलकर, गोविंद**, *सत्तांतर-१९४७*, (खंड-१) मौज प्रकाशन गृह, मुंबई -१९८३.
८. **ताराचंद**, *भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन का इतिहास*, (खंड-१) प्रकाशन विभाग सूचना एवं प्रसारण मंत्रालय भारत सरकार, जून -२०१७.
९. **बंडोपाध्याय, शेखर**, *प्लासी से विभाजन तक : आधुनिक भारत का इतिहास*, ओरियेंटल ब्ल्याकस्वान प्रा. लिमिटेड, हैद्राबाद -२०१६.
१०. **वैद्य, सुमन व कोठेकर, शांता**, *आधुनिक भारताचा इतिहास : १७५७ ते १८५८*, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर- २००४.
११. **शुक्ल, आर. एल.(संपा.)**, *आधुनिक भारत का इतिहास*, (स्वतंत्रता प्राप्ति एवं देश विभाजन तक) हिंदी माध्यम कार्यान्वयन निदेशालय दिल्ली विश्वविद्यालय, २००३.
१२. **सेंगर, शैलेंद्र**, *आधुनिक भारत का इतिहास*, अटलांटिक प. और डी. नई दिल्ली, २००५.
१३. **वर्मा, हरिश्चंद्र**, *मध्यकालीन भारत-१५४०-१७६१*, (खंड-२) हिंदीमाध्यम कार्यान्वयन निदेशालय दिल्ली विश्वविद्यालय, २००३.
१४. **वाक्कानी, नी. आ.**, *आधुनिक भारताचा इतिहास-ब्रिटीश कालीन भारत (१७५७-१९६५)*, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, १९९८.

□□□

वसाहतकालीन अर्थव्यवस्था (Making of Colonial Economy)

अनुक्रमणिका

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रस्तावना

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ महसूल व्यवस्था (कायमधारा, रयतवारी आणि महालवारी पद्धती)

३.२.२ भारतातील उद्योगधंद्याचा ऱ्हास/ अनुद्योगिकरण (De-industrialization)

३.२.३ आर्थिक निःस्सारण अथवा संपत्तीचे निःस्सारण (Drain of Wealth)

३.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

३.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

३.५ सारांश

३.६ सरावासाठी प्रश्न

३.७ संदर्भ ग्रंथ/अधिक वाचनासाठीची पुस्तके

३.० उद्दिष्टे

या प्रकरणाच्या अभ्यासानंतर आपणास खालील बाबी समजून येतील

१. ब्रिटीशांचे भारतातील कृषिविषयक धोरण समजण्यास मदत होईल.
२. कायमधारा, रयतवारी, महालवारी पद्धतीचे स्वरूप, संकल्पना, फायदे व तोटे सांगता येतील.
३. अनुद्योगिकरण म्हणजे काय? संकल्पना, स्वरूप समजून घेण्यास मदत होईल.
४. भारताच्या औद्योगिक ऱ्हासाची कारणमीमांसा व परिणाम काय झाले समजून घेण्यास मदत होईल.

५. आर्थिक निःस्सारण म्हणजे काय? संकल्पना, स्वरूप व टप्पे समजून घेण्यास मदत होईल.
६. भारताच्या आर्थिक निःस्सारणाची कारणमीमांसा स्पष्ट करून सांगता येईल.
७. आर्थिक निःस्सारणाचे परिणाम काय झाले, त्याचे विश्लेषण समजून घेण्यास मदत होईल .
८. आर्थिक निःस्सारणाविषयीचे दृष्टीकोण समजून घेण्यास मदत होईल.

३.१ प्रस्तावना

भारतामध्ये ईस्ट इंडिया कंपनी एक व्यापारी कंपनी म्हणून आलेली होती. व्यापारच्या माध्यमातून अधिकाधिक फायदा प्राप्त करणे हा त्यांचा मूळ उद्देश होता. १८ व्या शतकात भारतातील अस्थिर राजकीय परिस्थितीचा फायदा घेत कंपनीने एक एक प्रदेश पादाक्रांत केला. बंगालचा नवाब व मुघल बादशहाकडून मिळालेले मुलकी व दिवाणी अधिकार राजकीय सत्ताकेंद्र स्थापन करण्यास पोषक ठरले. बंगालमध्ये सत्ता स्थापन केल्यानंतर कंपनीने व्यापाराबरोबर राजकीय विस्ताराचे धोरण स्वीकारले. अनेकविध नैतिक-अनैतिक मार्गांचा अवलंब करत कंपनीने भारतातील उद्योग, हस्तकला व्यवसाय, लघुउद्योग नष्ट केले. आर्थिक पिळवणुकीचे धोरण स्वीकारले. परिणामी शेतीवर अतिरिक्त बोजा पडू लागला. उद्योगधंद्यातून बेकार झालेले कारागीर उदरनिर्वाहासाठी शेतीकडे वळले. शेतावर त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात ताण पडू लागला. कंपनीच्या अगोदरच्या काळात जमिनदारांना शेतसाराऱ्यात वाढ करण्याचा अधिकार नव्हता. कंपनीच्या काळात मात्र जमीन महसूल ही बाब राज्याचे उत्पन्न मानले गेल्याने जादा जमीन महसूल वसूल करण्याकडे कंपनीने अधिक भर दिला. कायमधारा, रयतवारी आणि महालवारी जमीन महसूल पद्धतीचा वापर केला. महसूल कर वाढल्यामुळे भारतीय शेतकरी मोठ्या अडचणीत सापडला. खते, बि-बीयाणे, कृषी साधनाचा अभाव, ओले व कोरडे दुष्काळ आणि सक्तीची जमीन महसूल पद्धती यामुळे शेतकरी कर्जबाजारी बनला. सावकारांना जमीनी विकून महसूल भरावा लागे. कर्ज थकल्यास जमीनीचे लिलाव होण्यास सुरवात झाली. भारतातील बहुतांश शेती पावसावर अवलंबून असल्याने शेतीचे उत्पादन मर्यादित होते. कंपनी सरकारने शेतीकडे लक्ष दिले नाही. शेतीच्या क्षेत्रात इंग्रजांनी आर्थिक साम्राज्यवाद चालू केला. शेतीचे व्यापारीकरण केले. युरोपमध्ये घडून आलेली औद्योगिक क्रांती व १८१३ मध्ये संपुष्टात आलेली कंपनीची व्यापारी मक्तेदारी यामुळे ब्रिटिश सरकारने भारताबाबत खुल्या व्यापारचे धोरण स्वीकारले. खुल्या व्यापाराच्या स्पर्धेत भारतातील हस्तद्योग तग धरू शकले नाहीत. भारतीय उद्योगधंद्याचा त्यातून न्हास घडून आला. भारतीय अर्थव्यवस्थेवर त्याचे दूरगामी परिणाम घडून आले. ब्रिटिशानी अनेकविध मार्गांनी संपत्तीची लूट केली. भारतातून झालेल्या या लूटी विरुद्ध भारतीय विचारवंतांनी आवाज उठवण्यास सुरवात केली. राष्ट्रवादी विचारांची मांडणी सुरू झाली. प्रस्तुत प्रकरणात आपण या खालील उपघटकांचा अभ्यास करणार आहोत.

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ महसूल व्यवस्था (कायमधारा, रयतवारी आणि महालवारी पद्धती)

□ ब्रिटीशांचे जमीन महसूलविषयक धोरण :-

भारतामध्ये ब्रिटिशांनी जमीन महसूल विषयक जे धोरण स्वीकारले, त्याविषयी जेम्स मिळ, डब्ल्यू. डब्ल्यू. हंटर, एडवर्ड बर्क व जेम्स कनिंगहॅम डेव्हिस इत्यादी ब्रिटिश अधिकारी आणि आर. सी. दत्त, दादाभाई नौरोजी, प्रो. तपन रे चौधरी आणि बी. बी. चौधरी इत्यादी भारतीय विचारवंतांनी लिखाण केलेले आहे. ब्रिटीशांच्या जमीन महसूल धोरणावर यांच्या लिखाणातून प्रकाश पडतो. प्रारंभीच्या काळात ईस्ट इंडिया कंपनीचे स्वरूप व्यापारी होते. व्यापारातून नफा मिळवणे हा त्यांचा प्रमुख हेतू होता. मात्र १८ व्या शतकात भारतात निर्माण झालेली राजकीय अस्थिरता, केंद्रीय सत्तेचा अभाव, प्रादेशिक सत्तांचा उदय व त्यांच्यातील अंतर्गत संघर्षाचा फायदा घेत कंपनीने आपला राजकीय प्रभाव निर्माण केला. अंतर्गत राजकीय परिस्थितीचा फायदा घेवून बंगालमध्ये सन १७५७ मध्ये राजकीय सत्तेचा पाया भक्कम केला. त्याच बरोबर कंपनीला दिवाणीचे अधिकार प्राप्त करून घेतले. व्यापार व जमीन महसूलाच्या माध्यमातून संपत्ती प्राप्त करण्याचे प्रभावी साधन आहे याची कंपनीला जाणीव झालेली होती. आपल्या राजकीय सत्तेचा विस्तार करताना येथील जास्तीत-जास्त संपत्ती इंग्लंडला नेण्याची त्यांची भूमिका होती. ब्रिटिशपूर्व कालखंडात भारतीय अर्थव्यवस्था स्वयमपूर्ण होती. शेतीचे स्वरूप पारंपरिक होते. दैनंदिन जीवनाला लागणाऱ्या आवश्यक वस्तूंचे उत्पादन करणे, अतिरिक्त उत्पादनाच्या माध्यमातून इतर आवश्यक वस्तूंची खरेदी करत आणि धान्याच्या स्वरूपात जमीन महसूल जमा करीत. मुघल राज्यकर्त्यांनी जो जमीन महसूल जमा केला त्या महसूलाचा त्यांनी येथेच विनियोग केला पैसा बाहेर गेला नाही. मात्र ब्रिटीशांनी वसाहतवादी दृष्टीकोणातून येथे राजकीय सत्ता स्थापन केल्यानंतर येथील चित्र बदलेले. ब्रिटीशांनी जमा केलेल्या जमीन महसूलाचा विनियोग येथे न करता इंग्लंडमधील औद्योगिक प्रगती, स्वआर्थिक विकास आणि आपल्या आर्थिक गरजापूर्ण करून घेण्यास सुरवात केली. ब्रिटीशांनी जमीन महसूलाची वसूली धान्याच्या स्वरूपात न करता तो रोख पैशाच्या स्वरूपात करण्यास सुरवात केली, त्यामुळे येथील शेतकरी पारंपरिक शेती ऐवजी नगदी पीके घेवू लागला. त्यातून पुढे शेतीचे व्यापारीकरण घडून आले. भारतीय शेतीचे व्यापारीकरण म्हणजे ब्रिटीशांच्या वसाहतवादी धोरणाचा तो अप्रत्यक्ष परिणाम होता. ब्रिटिशपूर्व कालखंडात शेतकऱ्याचा जमिनीवरील मालकी हक्क मान्य केलेला होता. जमीनदारांना जमीन महसूलात वाढ करण्याचा अधिकार नव्हता. मात्र ब्रिटीशांना नबाब अझिमुश शहा याच्याकडून कलकत्ता, गोविंदपूर व सतनाटी येथील जमीनदारीचे अधिकार प्राप्त झाले. कंपनीने राल्फ शेल्डन या जमीनदारची नेमणूक केली. त्याने भारतात जमीन महसूल पद्धतीत नवीन पद्धतीची सुरवात केली. प्रचलित असलेल्या पारंपरिक

जमीनदारापेक्षा कंपनीने नेमलेल्या जमीनदारला शेतीचे अधिकार प्राप्त झाले. येथून पुढे कंपनीने भारतात जमीनदारी, कायमधारा, रयतवारी आणि महालवारी पद्धतींचा अवलंब केलेला दिसतो.

अ) कायमधारा पद्धती :-

१. कायमधारा पद्धतीचीमूळ संकल्पना :-

भारतातील जमीन महसूल धोरणाचा महत्वाचा टप्पा म्हणून कायमधारा पद्धतीचा उल्लेख केला जातो. कायमधारा पद्धतीची मूळ संकल्पना फ्रेंच निसर्गवादी अर्थतज्ञाची असून ती सन १७७०-८० च्या दशकामध्ये ती इंग्लंडच्या अर्थतज्ञानी स्वीकारली असे प्रो. रणजीत गुहा म्हणतात. फिलिप फ्रान्सिस याने या पद्धतीचा स्वीकार केला. या पद्धतीचा मूळ हेतू बंगालमधील शेतीची भरभराट करणे, बंगालची वाढती दयनीय अवस्था दूर करणे हा होता. अलेक्झांडर डोव्ह याने सन १७७० मध्ये कायमधारा पद्धतीची प्रथम मांडणी केली याला Revenue Plan असे म्हणतात. डोव्हच्या योजनेचा आधार घेत फिलिप फ्रान्सिस याने कंपनीस काही शिफारसी केल्या. त्या शिफारसीनुसार जमीनदारांना जमीनीचा मालकी हक्क मिळवा, जेणे करून जमीनदारांचा एक निष्ठावंतांचा एक वर्ग तयार होईल असे त्याचे मत होते. कंपनीने या व इतरकाही शिफारसींचा विचार करून भारतात कायमधारा पद्धतीचा अवलंब करण्याचा निर्णय घेतला. लॉर्ड कॉर्नवॉलीसने या पद्धतीची अमलबजावणी केली हे जरी खरे असले तरी या पद्धतीचा विचार विनिमय १७६५ पासून सुरू होता. अलेक्झांडर डोव्ह, फिलिप फ्रान्सिस, हेनरी पट्टल्लो यांची भूमिका महत्वाची होती.

२. कायमधारा पद्धतीची सुरवात :-

सन १७८६ मध्ये वॉरन हेस्टिंगजच्या ठिकाणी लॉर्ड चार्ल्स कॉर्नवॉलीस बंगालच गव्हर्नर जनरल म्हणून भारतात आला. या काळात बंगालमध्ये शेतीची समस्या भयंकर बनलेली होती. सन १७७७ मध्ये कंपनीच्या संचालक मंडळाने दरवर्षी महसूल ठरवावा अशी योजना आखलेली होती. १७८१ मध्ये 'कमिटी ऑफ रेव्हन्यू' रद्द करून 'बोर्ड ऑफ रेव्हन्यू' ही संस्था स्थापन केली. कारण लॉर्ड वेलस्लीच्या लिलाव पद्धतीत अनेक दोष असल्याने बंगालमध्ये दुष्काळी परिस्थिती निर्माण झालेली होती. आर्थिक परिस्थितीने त्रस्त झालेल्या शेतकऱ्यांनी कंपनी विरुद्ध उठाव करण्यास सुरवात केलेली होती. कंपनीला महसूलाचे उत्पन्न व्यवस्थित व सुरळीत मिळवण्यासाठी शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारणे आवश्यक होते. लॉर्ड कॉर्नवॉलीसने त्यामुळे महसूल व्यवस्था व जमिनीच्या मालकी हक्काची पहाणी करण्यासाठी जॉन शोअर याच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. शोअरने जमिनीचा मालकी हक्क, जमीनदार वर्ग, त्यांचे अधिकार, सावकार, शेतकऱ्याची आर्थिक पिळवणूक इत्यादी संबंधीचा अहवाल सादर केला. या अहवालानुसार लॉर्ड कॉर्नवॉलीसने २२ मार्च १७९३ रोजी बंगाल व बिहार या भागात प्रथम कायमधारा

पद्धती लागू केली व नंतर ओरिसा, मद्रास इलाख्यातील उत्तरेकडील जिल्हे आणि वाराणसी जिल्ह्यात लागू केली. यानुसार शेतसारा वसूल करण्याचा अधिकार जमीनदारांना देण्यात आला. प्रत्येक शेतकऱ्यावरील सारा परंपरेनुसार कायम करण्यात आला. या पद्धतीला जहागिरदारी, मालगुजारी, बिस्वेदारी पद्धती म्हणूनही ओळखले जाते.

३. कायमधारा पद्धतीची वैशिष्ट्ये :-

- लॉर्ड कॉर्नवालिसने ही पद्धत लागू केली त्याची वैशिष्ट्ये खालील प्रमाणे होती,
- १) कायमधारा पद्धतीच्या द्वारे कंपनीला निश्चित प्रमाणात नियमितपणे महसूल मिळावा.
 - २) जमीन महसूलाच्या दराच्या वारंवार तपासणीसाठी खर्च न करता या पद्धतीने मिळणाऱ्या उत्पन्नाची निश्चिती करण्यात आली.
 - ३) महसूल किती असावा व तो कोणी गोळा करावा हे स्पष्ट केलेले होते.
 - ४) ब्रिटिश सरकार, महसूल गोळा करणारे जमीनदार व शेतकरी या तीनप्रमुख घटकांचा समावेश होता.
 - ५) महसूलाची पूर्ण रक्कम जमीनदाराने ठरावीक मुदतीत ब्रिटिश सरकारच्या तिजोरीत भरणे आवश्यक होते. जमीनदाराने रक्कम न भरल्यास त्याचा महसूल गोळा करण्याचा अधिकार आणि त्याच्या ताब्यातील जमीन काढून घेण्याचा शासनाला अधिकार होता.
 - ६) कायमधारा पद्धतीच्या अंमलबजावणीमुळे कंपनीला कायमस्वरूपी पाठिंबा देणारा वर्ग निर्माण करणे.
 - ७) शहरी भागात उदयास आलेल्या नवश्रीमंत वर्गांना शेतीकडे आकर्षित करणे.
 - ८) शेतसाऱ्याची किंवा खंडाची निश्चिती केल्यामुळे शेतकरी अधिक उत्पादन करतील अशीही या पद्धतीमागील कल्पना होती.

४. कायमधारा पद्धतीची कलमे :-

कायमधारा पद्धती सुरू करत असताना प्रामुख्याने तीन कलमांचा समावेश यामध्ये केलेला होता, ती खालील प्रमाणे,

- १) पूर्व बंगाल, बिहार व ओरिसा प्रांतातील जमीन मालकांशी महसूलासंबंधी १० वर्षांचा जो करार झाला होता, तो करार कायमधारा पद्धतीत 'जमाबंदी' ध्यानात घेवून कायम करण्यात

येईल. १० वर्षांची मुदत संपल्यानंतरही हा करार सुरु राहील. या कराराला कंपनीच्या संचालक मंडळाची मान्यता घेणे जरूरी राहील. तरच हा करार अस्तीत्वात आला असे मानले जाईल.

- २) बंगाल, बिहार व ओरिसा प्रांतातील सर्व जमीनदार, स्वतंत्र तालुकदार व प्रत्यक्ष शेती करणारे खाजगी जमीन मालकांना त्यांच्या जमिनीची मोजणी गव्हर्नर जनरल किंवा गव्हर्नर जनरल इन कौन्सिल मार्फत केली जाईल.
- ३) जमीनदार, तालुकदार, प्रत्यक्ष शेती करणारे खाजगी जमीनमालक यांच्याशी प्रत्यक्ष अथवा त्यांच्या मध्यस्थीशी केलेला करार यात कोणताही बदल न करता कायम स्वरूपी असेल.

५. कायमधारा पद्धतीची कार्यपद्धती :-

- १) कायमधारा पद्धतीत शासन-जमीनदार-शेतकरी या ३ वर्गांचा समावेश होता मात्र शासन व प्रजेचा संबंध येत नव्हता.
- २) जॉन शोअरने ही पद्धत प्रथम १० वर्षांसाठी सुचवली होती परंतु कॉर्नवालीसने ती कायमस्वरूपी केली.
- ३) कायमधारा पद्धतीत गेल्या काही वर्षांतील शेतजमिनीच्या उत्पन्नाची सरासरी काढून दरवर्षी त्या जमिनीमागे किती सारा निश्चित करता येईल याचा विचार करून वर्षाकाठी महसूलाची निश्चित रक्कम ठरवली गेली व १० वर्षांच्या कराराने जमिनदारांना जमीन महसूल वसुलीसाठी देण्यात आली.

६. कायमधारा पद्धतीचे स्वरूप :-

- १) बंगाल, बिहार आणि ओरिसा मधील जमीनदार, छोटे शेतकरी व इतर जमीन मालकांच्या जमिनीची मोजणी करून त्यांना कायम स्वरूपी महसूल ठरवून देण्यात आला. जमिनीची मालकी जमीनदाराकडे देण्यात आली.
- २) जमिनदारांनी सरासरीप्रमाणे जास्तीत जास्त सारा निश्चित करून ठराविक सारा सरकारला देतील असे ठरले. जमीनदार जमीन विकू शकत असे, गहाण ठेवू शकत असे, दान करू शकत असे.
- ३) निश्चित काळात शेतसारा जमीनदाराकडे जमा करणे सक्तीचे होते अथवा शेतकऱ्यांना आपल्या जमिनी गहाण टाकाव्या लागत.
- ४) जमीनदारास भूमिविषयक सर्व अधिकार वंशपरंपरेने प्राप्त झाले.

- ८) सरकारने फक्त महसूली उत्पन्नावर डोळा होता, जनतेच्या हिताचा विचार नव्हता. महसूलाच्या बाबतीत सरकारची मागणी निश्चित असे परंतु जमीनदार शेतकऱ्यांकडून जो महसूल गोळा करित तो जास्त असे किंवा परिवर्तनशील असे.

ब) रयतवारी पद्धती :-

१८ व्या शतकामध्ये भारतामधील दुसरी महत्वाची जमीन महसूल पद्धत म्हणजे रयतवारी होय. ही पद्धती एका विशिष्ट परिस्थितीमध्ये भारतात लागू करण्यात आलेली होती. लॉर्ड कॉर्नवालीसने सुरू केलेल्या कायमधारा पद्धतीत फायद्या पेक्षा तोटेच अधिक असल्याने त्याचे दुष्परिणाम मोठ्या प्रमाणा दिसू लागले होते. त्याचबरोबर याकाळात इंग्लंडमध्ये जमीनदारांच्या विरोधात चळवळ सुरू होती. जमीनदारांचे वर्तन, त्यांच्या विशेष हक्काला विरोध होता. शिवाय कंपनीच्या भारतातील मक्तेदारीला विरोध होता. या विरोधाचे पडसाद भारतात पडू नयेत म्हणून कंपनी सरकारने जमीनदारांना आळा घालण्यासाठी 'रयतवारी पद्धती' लागू करण्याचा निर्णय घेतला. सन १८०९ मध्ये 'सिलेक्ट कमिटी'ने कायमधारा पद्धतीच्या कार्यपद्धतीवर ताशेरे ओढले होते. कायमधारा पद्धतीमध्ये शेतकरी असुरक्षित होता. सरकार व जमीनदारांचे त्याच्यावर कायम दडपण होते. यातून त्याला मुक्त करावयाचे असेल तर रयतवारी पद्धतीचा अवलंब करावा अशी शिफारस सिलेक्ट कमिटीने केली. जेम्स मिलने या काळात भारतात शेती व्यवसायात सुधारणा होण्यासाठी प्रत्यक्ष जमीन कसणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या मालकी हक्काची असली पाहिजे, असे स्पष्ट मत मांडले. या बरोबर थॉमस माथल्स, डेव्हीड रिकार्डो, जॅरोमी बेन्थॅम, विल्यम थॅकरे इत्यादी कंपनीचे वरिष्ठ अधिकारी रयतवारी पद्धतीचे पुरस्कर्ते होते. या सर्वांच्या प्रयत्नांमुळे रयतवारी पद्धत दक्षिण भारतात लागू करण्यात आली.

१. रयतवारी पद्धतीची संकल्पना :-

कायमधारा पद्धतीचे दोष पाहून थॉमस मनरो व कॅ. रीड या अधिकाऱ्यांनी ब्रिटिश सरकारने कायमधारा पद्धती देशाच्या इतर भागात लागू करू नये अशी सूचना केली. शेतकरी आणि सरकार यांच्यातील मध्यस्थ नष्ट करून जमिनीची लागवड करणाऱ्या शेतकऱ्यांकडून प्रत्यक्ष कर वसूली करावी अशी सूचना केली. कॅप्टन अलेक्झांडर रीडने ही पद्धती मद्रास प्रांतात सन १८२० मध्ये सुरू केलेली असली तरी त्याचा शिष्य थॉमस मनरो याने ही पद्धत लोकाभिमुख केली. त्यानुसार मद्रास, बॉम्बे, बेरार, पूर्व पंजाब आसामच काही भाग व कुर्ग येथे ही पद्धती सुरू केली. महाराष्ट्रात लॉर्ड माऊंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन याने ही पद्धत सुरू केली. या पद्धतीत शासन प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांकडून साऱ्याची वसूली स्वतः करत असल्याने या पद्धतीला 'रयतवारी पद्धती' असे म्हणतात. थोडक्यात ज्या जमिनधारणा प्रकारामध्ये सरकार व जमीन कसणारी रयत यांच्यामध्ये प्रत्यक्ष संबंध प्रस्थापित झालेला असतो अशा जमिनधारणा जमीन महसूल प्रकारास रयतवारी पद्धती असे म्हणतात

२. रयतवारी पद्धतीचे वैशिष्ट्ये :-

- १) रयतवारी पद्धतीचे प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे यामध्ये प्रत्यक्ष सरकारकडून जमीन महसूल वसूल करण्याचे काम सुरू झाले. महसूल वसूल करणार मध्यस्थ अथवा जमीनदाराचा वर्ग नाहीसा झाला.
- २) सरकार आणि शेतकरी यांच्यात प्रत्यक्ष संबंध प्रस्थापित झाला.
- ३) शेतकऱ्याचे जमिनीवरील हक्क मान्य करून त्यांना मालक मानले गेले. जो पर्यंत तो महसूल व्यवस्थेत भरत राहणार तो पर्यंत त्याचे मालकी हक्क आबादित करण्यात आले.
- ४) जमिनीचे प्रमाण आणि प्रतवारीनुसार महसूलाच्या रकमेची निश्चिती केली गेली.
- ५) रयतवारी पद्धती कायम न मानता ती ३० वर्षासाठी लागू केली.
- ६) शेतकऱ्याने जर मुदतीत कर भरला नाही तर जमीन जप्त करण्याची तरतूद होती.

३. रयतवारी पद्धतीची कार्यपद्धती :-

रयतवारी पद्धतीत सरकार व शेतकरी यांच्यात प्रत्यक्ष संबंध प्रस्थापित झाला. जमिनीची मोजणी आणि प्रतवारी करून जमीन महसूल ठरवण्यात येई. प्रत्यक्ष जमीन कसणाऱ्यांच्या बरोबर करार करण्याची तरतूद करण्यात आली, कुळाशी संबंध ठेवला नाही. जी व्यक्ती जमीन कसत असेल त्याला जमीनीचा मालकी हक्क दिला गेला.

- १) कंपनी सरकारने जमीनीचे वर्गीकरण, प्रतवारी, खोली, आर्द्रता, क्षमता, जमीनीचा कस याचा विचार करून जमीनीची वर्गवारी करून जमिनीचे गट पाडले. यामध्ये उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ जमीन असे तीन वर्ग केले.
- २) जमिनीची वर्गवारी हवामान, मशागतिची परिस्थिति यानुसार ठरविली.
- ३) शेतसारा ठरवण्यासाठी पूर्वीच्या जमाबंदीचा विचार केला गेला व जमीन महसूलाचा दर उत्पन्नाच्या ४५ ते ५५ टक्के ठरविला.
- ४) जमीन महसूल कायम न ठेवता त्यात बदल करण्याचे अधिकार सरकारने स्वतःकडे ठेवले.

४. रयतवारी पद्धतीचे फायदे :-

- १) जमीन कसणारे शेतकरी आणि ब्रिटिश सरकार यांच्यात प्रत्यक्ष संबंध निर्माण झाला. मध्यस्थांचे महत्व संपुष्टात आले आणि त्यांच्या कडून होणारी पिळवणूक थांबली.

- २) जमिनीवर मालकी हक्क प्रस्थापित झाल्याने शेतकऱ्यांनी उत्पादन वाढवण्यावर भर दिला. कृषि क्षेत्राचा विकास होण्यास मदत झाली.
- ३) कृषि धोरण ठरवण्यासाठी ब्रिटिश सरकारला मदत झाली.
- ४) छोटे-मोठे शेतकऱ्यांनी स्वतः शेती कसण्यास सुरवात केल्याने, बेकारी कमी होण्यास मदत झाली.
- ५) जमीन महसूल व्यवस्थित प्राप्त होवू लागल्याने नैसर्गिक संकटाच्या काळात जमीन महसूलात सवलत देण्याची व्यवस्था करण्यात आली.

५. रयतवारी पद्धतीचे तोटे :-

- १) कायमधारापेक्षा रयतवारीत पद्धतीमध्ये जमीन महसूलाचे प्रमाण जास्त होते.
- २) जमीन महसूल ठरवण्याचे सर्व अधिकार ब्रिटिश सरकारकडे असल्याने त्याची जास्त दराने वसूली केली जावू लागली.
- ३) ब्रिटिश सरकारच्या विरोधात न्याय मागण्याची प्रक्रिया फारच जटिल असल्याने न्याय मिळवणे अवघड झाले. शेतकरी पूर्वी पाटील अथवा देशमुखांच्या मार्फत दाद मागू शकत होता. ती पद्धत यामध्ये बंद झाली.
- ४) रयतवारी पद्धतीमध्ये शेतकऱ्यांनी स्वतः जमीन कसावी अशी संकल्पना होती मात्र जमीन मालकांनी शेतीमध्ये कुळे ठेवून शेती करण्यास सुरवात केली. यामुळे गैरहजर जमीनदार वर्ग निर्माण झाला.
- ५) जमीन जप्तीच्या भीतीने शेतकऱ्यांनी सावकारकडून मोठ्या प्रमाणात कर्ज काढण्यास सुरवात केल्याने शेतकरी कर्ज बाजारी झाला.
- ६) जमीन महसूल विभागात मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार वाढला.

क) महालवारी पद्धती :

१. महालवारी पद्धतीची संकल्पना :-

सन १८३३ मध्ये लॉर्ड विल्यम बेंटिंग याने आग्रा, अवध आणि पंजाब येथे महालवारी पद्धतीचा प्रारंभ केला. व्होल्ट मॅकेन्झी याच्या सल्यानुसार ही पद्धती लागू करण्यात आलेली होती. यामध्ये सरकारने प्रत्यक्ष रयतेकडून शेतसार जमा न करता गावकऱ्यांशी सामूहिक करार करून महसूल गोळा करण्याची

तरतूद होती म्हणून या पद्धतीला 'महालवारी पद्धती' असे म्हणतात. प्रत्येक गावातून किती महसूल देण्यात यावा हे जमिनीच्या प्रवारीनुसार निश्चित करण्यात येत असे.

२. महालवारी पद्धतीचे स्वरूप :-

महालवारी जमीन महसूल पद्धतीमध्ये सरकार प्रत्यक्ष शेतकऱ्याकडून जमीन महसूल गोळा करण्याऐवजी गावकऱ्यांशी सामुहिक करार करत असे. प्रत्येक गावातून किती शेतसारा द्यावा हे सरकारने ठरवून दिलेले होते. ठरलेला जमीन महसूल ग्रामप्रमुखाने सरकारला देण्याची पद्धती यामध्ये होती. गावातील शेतजमिनीतून येणाऱ्या एकूण उत्पन्नाचा अंदाज घेऊनच त्या गावातील एकूण महसूलाची रक्कम निश्चित करण्यात आली. महालवारी पद्धतीमध्ये संपूर्ण गावाचा महसूल एकदम निश्चित करण्यात येत असे. प्रत्येक गावाचा महसूल वेगवेगळा ठरवण्यात आलेला होता. गावचा महसूल सर्व गावकरी मिळून ठरविण्याची पद्धती या मध्ये स्वीकारण्यात आलेली होती. महसूल जमा करण्याची जबाबदारी संपूर्ण गावाची मानली गेली आणि जमीन महसूल ३ वर्षांसाठी निश्चित करण्यात आला. प्रत्येक शेतकऱ्यावरील शेतसाऱ्याचे किंवा महसूलाचे प्रमाण ठरविताना त्या शेतकऱ्याच्या शेतीतून येणाऱ्या उत्पन्नाचाही प्राधान्याने विचार करण्यात आला. या जमीन महसूल पद्धतीचे पुनरावलोकन करण्याचे अधिकार कलेक्टर व तहसीलदार यांना देण्यात आलेले होते.

३. महालवारी पद्धतीचे फायदे :-

- १) महालवारी पद्धती पद्धतीमध्ये जमिनीची मालकी व भोगवटा एकाच मालकाकडे देण्यात आला.
- २) प्रत्यक्ष शेतीची मोजणी करून जमिनीच्या प्रतवारीनुसार महसूल निश्चित केला जाई.
- ३) जमीन महसूलावर सरकारचे प्रत्यक्ष नियंत्रण प्रस्थापित करण्यात आले.
- ४) रयतेला जमिनीच्या मालकीचे अधिकार देण्यात आले.

४. महालवारी पद्धतीचे तोटे :-

- १) महालवारी पद्धती पद्धतीमध्ये गावातील प्रमुखांना विशेष अधिकार प्राप्त झाले कारण जमिनीला सारा व आकारणी त्यांच्या हातात देण्यात आलेला होता.
- २) ग्राम प्रमुखांनी मिळालेल्या अधिकारांचा गैरवापर करत शेतकऱ्यांची पिळवणूक करण्यास सुरुवात केली.
- ३) जमीन महसूल जमा करण्यासाठी ग्राम प्रमुखांनी मिळालेल्या अधिकारांचा गैरवापर शेतकऱ्यावर अत्याचार केले.

* स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१ *

□ रिकाम्या जागा भरा.

१. ब्रिटीशांना याच्याकडून कलकत्ता, गोविंदपूर व सतनाटी येथील जमीनदारीचे अधिकार प्राप्त झाले.
२. अलेक्झांडर डोव्ह याने मध्ये कायमधारा पद्धतीची प्रथम मांडणी केली.
३. लॉर्ड कॉर्नवॉलीसने रोजी बंगाल व बिहार या भागात प्रथम कायमधारा पद्धती लागू केली.
४. ने ही पद्धती मद्रास प्रांतात सन १८२० मध्ये सुरू केली.
५. थॉमस मनरो याने ही पद्धत लोकाभिमुख केली.
६. रयतवारी पद्धती कायम न मानता ती वर्षासाठी लागू केली.
७. महाराष्ट्रात लॉर्ड माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन याने ही पद्धत सुरू केली.
८. सन १८३३ मध्ये याने आग्रा, अवध व पंजाब येथे महालवारी पद्धतीचा प्रारंभ केला
९. व्होल्ट मॅकेन्झी याच्या सल्यानुसार ही पद्धती लागू करण्यात आलेली होती.
१०. महालवारी जमीन महसूल पद्धतीत वर्षासाठी महसूल निश्चित करण्यात आला होता.

३.२.२ भारतातील उद्योगधंद्याचा न्हास/अनुद्योगिकरण (De-industrialization)

प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत भारतात देशी उद्योगधंदे व हस्तकलेची प्रदीर्घ परंपरा पहावयास मिळते. भारतीय अर्थव्यवस्थेत या उद्योगाचे स्थान अतिशय महत्त्वाचे होते. भारतातील असंख्य खेड्यात व लहान-मोठ्या शहरात विविध प्रकारचे हस्त कौशल्याचे उद्योग चांगले भरभराटीस आले होते. भारतात तयार होणाऱ्या या वस्तूंनी जगातील बहुतांश बाजारपेठा व्यापलेल्या हात्या. ढाक्याची मलमल तर सर्वदूर विख्यात होती. या मलमलीला ‘शबनम’ असे म्हटले जात असे. ‘शबनम’ म्हणजे ‘दवबिंदू’ अशी उपमा युरोपीय लोक देत असत. भारतातील कापड उद्योगासंबंधी पायरड याने असे म्हटले आहे की, “भारतातील प्रमुख वैभवी वस्तू या सूती व रेशमी कापडाच्या होत्या आणि जगातील केप ऑफ गुड होप ते चीनपर्यंतच्या देशातील सर्व स्त्री व पुरुष सर्व अंगभर ही वस्त्रे वापरत असत.” भारतातील उद्योगधंद्यासंदर्भात फ्रेंच प्रवासी बर्नियर याने केलेली नोंद महत्त्वाची वाटते, “जगात एकही असा

भारतासारखा देश नाही की जेथे इतक्या विविध प्रकारच्या वस्तू पाहावयास मिळतात. फ्रान्समधील व्यापारी भारतीय विणकरांना आगाऊ पैसे देऊन त्यांच्याकडील वस्त्रे खरेदी करीत व युरोपभर विकत असत. भारतातून त्यावेळी सुती तलम कापड, रेशमी कापड, मलमली मऊमऊ गालीचे, सोने-चांदीचे अलंकार, नक्षीकाम व शोभेच्या वस्तू जगभर खपत असत.” यावरून भारताचे उद्योगधंद्यातील वर्चस्व दिसून येते. १८ व्या शतकापर्यंत भारत हे जगाचे सर्वात मोठे व्यापारी केंद्र होते. भारतामध्ये ब्रिटिश सत्तेचा विस्तार झाल्यानंतर या व्यापारी केंद्राचा न्हास होण्यास प्रारंभ झाला. इंग्लंडच्या व्यापारी व औद्योगिक हितसंबंधाच्या रक्षणासाठी भारतातील पारंपारिक उद्योगधंद्याचा बळी देण्यास सुरुवात केली. ब्रिटिशानी भारताच्या बाबतीत राबवलेली आर्थिक धोरणे व आर्थिक पिळवणुकीचे विविध मार्ग, कसबी कारागिरीसाठी प्रसिद्ध असलेल्या गावांना व शहरांना उजाड बनवत गेले. खेड्यातील कुटिरुद्योगाचा व स्वयंपूर्ण ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचाही न्हास झाला. यासंबंधी अनेक पाश्चात्य विचारवंतांनी असे मत व्यक्त केले आहे की, कुटिरुद्योगांचा न्हास एक जागतिक प्रक्रिया होती आणि औद्योगिक क्रांतीचा तो एक स्वाभाविक परिणाम होता. पण त्या बाबतीत भारत व युरोपमध्ये एक मूलभूत फरक आढळून येतो. युरोपमध्ये कुटिरुद्योगांचा न्हास तेथील वाढत्या कारखान्यामुळे आणि वाढत्या उत्पादनामुळे झाला. तर भारतातील कुटिरुद्योगांचा न्हास हा ब्रिटिश सत्तेचा परिणाम होता. डॉ. धनंजय गाडगीळ यासंबंधी असे म्हणतात की, भारतातील हस्तोद्योगांचा हासही भारताच्या आर्थिक परिवर्तनातील अत्यंत नाट्यमय घडामोड होती. त्याच्या मते हा न्हास वेगाने व पूर्णांशाने घडून आला. १८ व्या शतकाच्या अखेरीपासून सुरू झालेली उद्योगधंद्याच्या न्हासाची ही प्रक्रिया १९ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत अखंडपणे सुरू होती. भारतातील उद्योगधंद्याचा न्हास घडून येण्यास ब्रिटिश सत्ता ज्याप्रमाणे कारणीभूत होती त्याप्रमाणे इतरही काही कारणे याला कारणीभूत होती ती खालीलप्रमाणे :-

१. अनुद्योगिकरणाची संकल्पना :-

‘अनुद्योगिकरण’ म्हणजे उद्योगाच्या न्हासाची प्रक्रिया, ब्रिटिश कालखंडात ज्या अनेक पारंपरिक उद्योगधंद्यांचा जो न्हास घडून आला त्याचा निर्देश ‘अनुद्योगिकरण’ या संज्ञेद्वारे केला जातो. थोडक्यात ब्रिटिश काळात भारतातील संपन्न शहरातील कसबी हस्तोद्योगांचा आणि स्वयंपूर्ण खेड्यामधील कुटिरुद्योगांचा न्हास घडून आला अथवा बंद पडले या प्रक्रियेला अनुद्योगिकरण असे म्हणतात.

२. उद्योगधंद्याच्या न्हासाची कारणे :-

१) संस्थानी/राजे-महाराजे यांचा राजाश्रय राहिला नाही :-

भारतातील बऱ्याच हस्तकौशल्यांच्या उद्योगांची भरभराट ही येथील राजे-महाराजांनी उद्योगांना दिलेल्या राजाश्रयामुळे झाली होती. राजे-राजवाडे, नवाब, सरदार व दरबारातील लोक हे या मालाचे

गिऱ्हाईक होते. परंतु ब्रिटिश सत्तेने भारतात ँकछत्री अंमल सुरू केला व या राजाचे वर्चस्व संपुष्टात आणले. भारतातील अनेक संस्थाने ँकापाठोपाठ ँक गिळंकृत केली व काहीना आपल्या नियंत्रणाखाली आणले. भारतातील संस्थाने खालसा केल्यामुळे अथवा जिकल्यामुळे लोप पावत गेली तस-तसा भारतीय हस्तउद्योगाचा ऱ्हास सुरू झाला. हे जरी खरे असले तरी हा ऱ्हास दीर्घकाळ चाल राहीला कारण संस्थाने जरी नष्ट झाली असली तरी सवयी दीर्घकाळ बदलल्या नाहीत, त्यामुळे हे हस्तउद्योगही ँकदम नाहीसे झाले नाहीत. मूल्यवान वस्तुंना असणारी ँकूण मागणी घटल्याने उच्च दर्जाच्या हस्तकलांच्या वस्तूचे उत्पादन थांबले आणि सामान्य वस्तूची मागणीदेखील फार काळ टिकाव धरू शकली नाही. अशा रीतीने भारतीय राजवटीचा लोप हे भारतीय हस्तउद्योगांच्या ऱ्हासाचे. पहिले महत्त्वाचे कारण होते.

२) ब्रिटिशांचे स्वार्थी व जुलमी धोरण :-

ब्रिटिशांचे व्यापारवादी स्वार्थी धोरण हे भारतीय उद्योगधंद्याच्या ऱ्हासाचे प्रमुख कारण होते. कंपनीचे व्यापारी कंपनीच्या व्यापाराबरोबर खाजगी व्यापारही करत होते. यातून त्यांनी भारतीय कारागीराचा छळ केला. भारतीय हस्तकौशल्याच्या वस्तूंना जगात अनेक ठिकाणी मागणी होती. हा व्यापार फायदेशीर होता म्हणून युरोपीय व्यापाऱ्यांनी भारताच्या परराष्ट्रीय व्यापारावर अधिकाधिक वर्चस्व प्रस्थापित केले. आपला माल परदेशी बाजारपेठेत विकावयाचा तर या व्यापाऱ्याच्या मार्फतच विकला पाहिजे, अशी स्थिती भारतीय कारागीराच्या बाबतीत निर्माण केली. युरोपीय व्यापारी व त्यांचे दलाल भारतीय कारागिरांचा माल कमी भावात मागत. व्यापाराची मक्तेदारी कंपनीच्या ताब्यात ठेवण्यासाठी कंपनीचे प्रतिनिधी भारतीय कारागिरांचा अनेक प्रकारे छळ व जुलूस जबरदस्ती करीत. या शोषणाला कंटाळून अनेक कारागिरांनी आपले व्यवसाय बंद केले.

३) पक्षपाती जकात धोरण :-

भारत हा हस्तोद्योगातील मालाचा, विशेषतः कापडाचा प्रमुख निर्यातदार देश होता. परंतु इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांतीनंतर प्रचंड प्रमाणात तयार होवू लागलेल्या वस्तूंना व उद्योगांना संरक्षण देण्यासाठी संरक्षक जकातीचे धोरण स्वीकारले. ते धोरण पक्षपाती स्वरूपाचे होते. भारतातील सुती व रेशमी कापडाचा अनुक्रमे सन १७००व १७२० मध्ये ब्रिटिश पार्लमेंटने कायदा करून बंदी घातली. जे लोक भारतीय कापड वापरतील त्यांना २०० पौड दंडाची शिक्षा ठेवण्यात आली, या कायद्याचा परिणाम होता. मात्र भारतीय कापडाची लोकप्रियता कायम राहिली. तेव्हा भारतीय कापडाच्या इंग्लंडमधील आयातीवर मोठी जकात बसविण्यात आली. तर ब्रिटिश मालाच्या भारतातील निर्यातीवर सन १७८३ नंतर १० ते ९५% पर्यंत आर्थिक मदत जाहीर करण्यात आली. भारतीय कापड इंग्लंडमध्ये महाग वाटावे व भारतात ब्रिटिश कापड स्वस्त वाटावे अशा प्रकारचे हे धोरण होते. या दोन्हींच्या परिणाम स्वरूप भारतीय कापड उद्योगाची दोन्ही ठिकाणची बाजारपेठ गेली. भारतीय उद्योगाच्या ऱ्हासाला ब्रिटिशांचे पक्षपाती

धोरणच कारणीभूत होते. ब्रिटिशांच्या पक्षपाती जकातीच्या धोरणामुळे भारत केवळ एक आयातदार देश बनला होता. या संबंधी अमिया बागची असे म्हणतात की, सन १९१३ पर्यंत जवळजवळ ७५ वर्षे इंग्लंडच्या सूती कापडाचा प्रमुख आयातदार देश भारत होता. इंग्लंडची ४०% पेक्षा अधिक सूती कापडाची निर्यात एकट्या भारतात होत होती.

४) वसाहतवादी धोरण :-

इंग्लंडने भारताला आपली वसाहत बनविल्यानंतर त्यांनी भारतावरील आपली पकड अधिक घट्ट बसविली. इंग्लंडच्या भांडवलवादी अर्थव्यवस्थेची वसाहत या दृष्टीकोणातून भारतीय अर्थव्यवस्था आणि समाजव्यवस्था उखडून टाकणे क्रमप्राप्त होते. स्वतःच्या फायद्यासाठी भारताची जेवढी म्हणून पिळवणूक करता येईल तेवढी करण्याचे धोरण ब्रिटिशांनी स्विकारले. औद्योगिक क्रांतीने तयार झालेला पक्का माल भारतीय बाजारपेठेत स्वस्तात विकावा यासाठी खुल्या व्यापाराचे धोरण स्विकारले. यामुळे भारतीय उद्योगधंद्यांचा ऱ्हास घडत आला. भारतीय उद्योगाबरोबर शिक्षण, सामाजिक संस्था, शेती, प्रशासन इत्यादी क्षेत्रात नविन धोरणे स्वीकारण्यात आली ती एका दृष्टीकोनातून अनुकूल होती. परंतु अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीकोनातून प्रतिकूल स्वरूपाची होती व वसाहतवादाला पूरक होती. त्यामुळे भारतातील अनेक हस्त-कौशल्येचे उद्योग बंद पडले.

५) खुल्या व्यापाराचे धोरण :-

सन १८१३ पर्यंत ईस्ट इंडिया कंपनीकडे भारताच्या संपूर्ण व्यापाराची मक्तेदारी होती. परंतु सन १८१३ च्या कायद्याने इंग्लंडच्या सरकारने ईस्ट इंडिया कंपनीची व्यापारी मक्तेदारी संपुष्टात आणली. सन १८१३ च्या अगोदर ईस्ट इंडिया कंपनी भारतातील वस्तू विकत घेवून त्या युरोपमध्ये विकत असे. मात्र सन १८१३ च्या भारत कायद्यानंतर इंग्लंडमधील व्यापारीसुद्धा भारतात आले व त्यांचा माल विकण्यासाठी मोकळे झाले. ह्याच कायद्याने विशेषतः लॉकेशायरमध्ये तयार झालेल्या कापडासाठी भारताची बाजारपेठ खुली झाली. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था उध्वस्त झाली. सन १७५७ ते १८१३ या काळापूर्वीच ब्रिटिशांनी भारतातील जमीन महसूलाच्या माध्यमातून आर्थिक निःसारण केल्यामुळे भारताच्या पारंपारिक अर्थव्यवस्थेतील रोजगाराला तडा गेला होता. ब्रिटिशांनी भारतीय संस्थाने खालसा केल्यामुळे अगोदरच हस्तउद्योगांचा ऱ्हास होण्यास सुरुवात झाली होती. त्यातच खुल्या व्यापाराच्या धोरणाने भारतीय माल जागतिक बाजारपेठेत ब्रिटिशांच्या जकातीच्या धोरणामुळे टिकू शकला नाही.

६) युरोपीय मालाशी स्पर्धा :-

भारतीय उद्योगधंद्याच्या ऱ्हासाला कारणीभूत ठरलेली घटना म्हणजे इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांती. युरोपीय कारखान्यातून तयार झालेल्या पक्क्या मालाची भारतात मोठ्या प्रमाणात आयात होऊ लागली.

यंत्राच्या साहाय्याने उत्तम प्रतीचा, स्वस्त दरातील व प्रचंड प्रमाणावरील पक्का माल तयार होऊ लागला, हाताने काम करणाऱ्या भारतीय कारागिरांना यंत्राच्या वेगाशी स्पर्धा करता येईना, यंत्रोत्पादित माल हस्तोद्योगातील मालापेक्षा अधिक स्वस्तही मिळू शकत असे, दर्जाच्या बाबतीत भारतीय विणकर केव्हाही सरस ठरला असता. कारण ढाक्याच्या मलमलीने मॅचेस्टर व लाकेशायरमधील कापड उत्पादकांना हैराण करून सोडले होते. परंतु किंमतीच्या बाबतीत यंत्रोत्पादित युरोपीय कापड भारतीय कापडापेक्षा कितीतरी स्वस्त होते. यासंबंधी रजनी पाम दत्त असे नमूद करतात का, इंग्लंडमधील यंत्रनिर्मित कापडमालामुळे विणकर बेकार झाले तर यंत्रनिर्मित सुतामुळे सूत कातणारे बेकार झाले. १८१८ ते १८३६ या काळात इंग्लंडमधून भारतात होणाऱ्या सुताच्या निर्यातीत ५२०० पटीनी वाढ झाली. हीच प्रक्रिया रेशमी व लोकरी माल, लोखंड, भांडी, काच व कागद यांच्या बाबतीत दिसून येते.

७) भारतीय उद्योगातील मूलभूत दोष :-

भारतीय हस्तकौशल्याच्या उद्योगात काही मूलभूत दोष होते. त्यामुळेही काही उद्योगाचा च्हास घडून आला. भारतातील बहुतांश हस्तकौशल्याचा उद्योगात तयार होणारा माल हा उच्चवर्गीय लोकात अधिक पसंत होता व तोच वर्ग प्रामुख्याने यांचे गिऱ्हाईक होते खास करून परकीय लोक. भारतीय मालाला भारतापेक्षा परदेशात अधिक मागणी होती. परंतु या कारागिरांनी असा कधीही विचार केला नाही की, जर आपल्या मालाला परदेशातून मागणी कमी झाली तर आपल्या मालाचे काय किंवा किंमतीचे काय. शिवाय युरोपीयन ग्राहकांना भारतीय वस्तूत युरोपीय संकेत, युरोपीय आकृतिबंध आणि युरोपीय कलात्मकता हवीशी वाटत होती. या काळातील व्यापार हा बराचसा युरोपीयांच्या हाती असल्याने या व्यापाऱ्यांनी युरोपीय नमुने आणि आकृतिबंध भारतीय कारागिरांच्या माथी मारण्यास सुरुवात केली. परिणामी भारतीय वस्तू ह्या युरोपीय कला-वस्तूच्या भ्रष्ट नकला होऊ लागल्या त्यामुळे भारतीय अस्सल कलावस्तू लोप पावल्या. याशिवाय भारतीय सुखवस्तू ग्राहकांची जागा नवशिक्षित वर्गाने घेतली या वर्गाकडून भारतीय हस्तकला कौशल्याच्या वस्तूना मागणी राहिली नाही. नव्याने श्रीमंत झालेल्या सुशिक्षित भारतीयांनी १९ व्या शतकाच्या शेवटी युरोपीय राहणीमान आत्मसात केले. भारतीय हस्तकलाच्यावर यांचा विशेष प्रभाव पडला. भारतीय मालाची मागणी घटून त्याचा मोठा आघात या उद्योगावर झाला. कारण भारतीय हस्तउद्योग काळाच्या अनुरूप बदलू शकले नाहीत. भारतातील हस्तउद्योग हे संघटित स्वरूपाचे नव्हते, त्याचे स्वरूप विस्कळित स्वरूपाचे होते. त्यामुळे ब्रिटिशांनी ज्यावेळी खुल्या व्यापारी धोरणाचा स्विकार केला त्यावेळी ते त्यांचा सामना करू शकले नाहीत, हा भारतीय उद्योगातील प्रमुख दोष होता. याच्या उलट युरोपीय देशात व्यापारी लोकांचे संघटन होते व त्याचे स्वरूप 'गिल्ड' सारखे होते. सभासद कारागिरांचे कल्याण आणि मालाचा दर्जा यांची काळजी या संघटना घेत असत असे भारतात घडले नाही. थोडक्यात भारतातील उद्योगधंद्याच्या हासासाठी ब्रिटिशांनी खालील गोष्टीचा अवलंब केला.

- १) भारतीय मालावर इंग्लंडमध्ये मोठ्या प्रमाणात जकात लावली.
- २) भारतातील व्यापाराच्या बाबत त्यांनी खुल्या व्यापाराचे धारण स्विकारले.
- ३) भारतातून प्रचंड प्रमाणात कच्चा मालाची निर्यात इंग्लंडमध्ये केली.
- ४) अंतर्गत जकाती व अबकारी कर लावले.
- ५) भारतातील ब्रिटिश व्यापाऱ्यांना खास सवलती बहाल केल्या.
- ६) भारतीय कारागीरांना सक्तीने माल विकण्यास भाग पाडले.
- ७) भारतीय संस्थाने खालसा करून हस्तउद्योगाचा राजाश्रय काढून घेतला.
- ८) इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीतून तयार झालेला पक्का माल भारतात सक्तीने खपविण्याचा प्रयत्न केला.

३. औद्योगिक व्हासाचे परिणाम :-

भारतामध्ये १८ व १९ व्या शतकामध्ये घडून आलेल्या औद्योगिक व्हासाचे अनेक परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर घडून आले ते खालीलप्रमाणे

१) औद्योगिक शहर व नगराचा व्हास घडून आला :-

भारतामध्ये प्राचीन काळापासून अनेक शहरे व नगरे विविध हस्तउद्योगासाठी प्रसिद्धीस आलेली होती. यामध्ये बंगालमधील ढाका, बुर्शिदाबाद, बिहारमधील पाटणा, उत्तर प्रदेशमधील जौनपूर, वाराणसी, लखनौ व आग्रा, पंजाबमधील मुलतान व लाहोर, गुजरातमधील अहमदाबाद व सुरत, मध्यप्रदेशमधील चंदेरी, बऱ्हाणपूर, आंध्रप्रदेशमधील मच्छलीपट्टणम, विशाखापट्टणम इ. अनेक शहरे होती. ढाका, बुर्शिदाबाद व सुरत इ. गर्दीच्या व प्रचंड भरभराटीच्या शहरांना अवकळा प्राप्त झाली. ढाक्याचे वर्णन तर 'भारताचे मॅंचेस्टर' असे केले जात होते. या शहरामध्ये ज्या गतीने औद्योगिक व्हास घडून आला त्यासंबंधी आर. पी. दत्त असे म्हणतात की, "ढाका, बुर्शिदाबाद, सुरत व त्यासारखी उद्योगप्रधान शहरे ब्रिटिशांच्या शासनामुळे अल्पावधीत महाभयंकर युद्धाच्या विध्वंसाने किंवा परकीय आक्रमणाने झाली नसती इतकी पूर्णपणे उद्ध्वस्त झाली."

२) भारतीय अर्थव्यवस्थेचे ग्रामिणीकरण :-

भारतातील औद्योगिक व्हासामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था शेतीवर आधारीत झाली व शेतीवर प्रचंड भार पडू लागला. भारतातील उद्योगप्रधान शहरे झपाट्याने रिकामी झाली. या शहरातील उद्योगांचा व्हास

घडून येत असताना या उद्योगातील मजूर व कारागीर इ. बेकार झालेला वर्ग खेड्याकडे पर्यायाने शेतीकडे वळला. त्यामुळे यांचा अधिकचा भार शेतीवर झाला. शेतीवर प्रचंड भार पडू लागला. भारतातील उद्योगप्रधान शहरे झपाट्याने रिकामी झाली. या शहरातील उद्योगांचा ऱ्हास घडून येत असताना या उद्योगातील मजूर व कारागीर इ. बेकार झालेला वर्ग खेड्याकडे पर्यायाने शेतीकडे वळला. त्यामुळे यांचा अधिकचा भार शेतीवर झाला. शेतीपासून जास्तीत जास्त कच्चा मालाचे उत्पादन घेण्यास सुरुवात झाली. भारताच्या बाबतीत या काळातील ब्रिटिशांची आर्थिक धारणा अशा प्रकारची होती की, भारत एक केवळ इंग्लंडसाठी कच्चा माल पुरवणारा देश अशी राहिल. उद्योगप्रधान इंग्लंडसाठी भारतातील कृषी साधनांच्या विकासाची आवश्यकता वाटत होती. पण त्यातील एक महत्त्वाचा अडसर म्हणजे भारतातील कच्चा माल दुय्यम प्रतीचा होता. यावर उपाय म्हणून सन १८३३ च्या चॉटर ॲक्टने युरोपीय लोकांना भारतात राहण्याची व संपत्ती विकसित करण्याची परवानगी दिली. यातून भारतात नगदी पिकांच्या उत्पादनास सुरुवात झाली. शेतीवरील अधिकचा भार व ब्रिटिश सरकारने युरोपीय मळेवाल्यांना दिलेले संरक्षण यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था अधिकच बिघडली. शेतीवर आधारीत लोकसंख्या वाढल्याने उत्पादनात वाढ झाली नाही मात्र बेकारीत वाढ झाली. या काळात शेतकी उत्पादन स्थिर राहिले परंतु लोकसंख्या वाढत गेली त्यामुळे शेतीचे आधुनिकीकरण झाले नाही.

३) बेकारी वाढली :-

औद्योगिक ऱ्हासाचा अतिशय मोठा परिणाम हस्तकलामध्ये प्रवीण असलेल्या कारागीरांवर विशेषतः सूतकताई करणारे व विणकर यांच्यावर झाला. उद्योग बंद पडल्याने त्यांच्या हाताला काम राहिले नाही व त्यातच अनेक शेतकऱ्यांचे जोडधंदेही बंद पडले, यावर कोणताही पर्याय तत्कालिन अर्थव्यवस्थेमध्ये निघाला नाही. कारण जुन्या उद्योगधंद्यांचा ऱ्हास होत असताना नवीन उद्योगधंदे मात्र सुरू झाले नाहीत. त्यामुळे यातून खूप मोठ्या प्रमाणात कामगार बाहेर फेकले गेले व बेकारी वाढली. या वाढलेल्या बेकारीचा ताण शेतीवर पडलेला दिसतो. शेतीचे स्वरूप पारंपारिक असल्याने या अधिकच्या बोज्याला शेतीव्यवसाय पेलू शकला नाही. त्यामुळे या काळात गरिबीत मोठी वाढ झालेली दिसते.

४) स्वयंपूर्ण ग्रामीण जीवनाचा ऱ्हास घडून आला :-

भारतात शेती व उद्योग हे परस्पर पूरक स्वरूपाचे होते. परंतु ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणाच्या परिणाम स्वरूप ग्रामजीवनातील ही परस्परपूरकता नष्ट झाली व छोट्या-छोट्या उद्योगांचा ऱ्हास झाला. गावच्या गरजा गावात पूर्ण होत होत्या परंतु नव्या साम्राज्यवादी व्यवस्थेत संपूर्ण ग्रामीण जीवनच बदलल्याने मूळची स्वयंपूर्ण खेडी अनेक बाबतीत परावलंबी झाली. आधुनिक दळणवळणाच्या साह्याने परदेशी माल खेड्यापर्यंत पोहोचू लागला आणि खेड्यामधील कच्चा माल परदेशात सहज जावू लागला.

या संपूर्ण प्रक्रियेवर ब्रिटिशांची मजबूत पकड असल्याने भारताचे या व्यवस्थेमध्ये दुहेरी शोषण झाले. भारत ही निव्वळ एक ब्रिटिशांची उद्योगीक व शेतकी वसाहत बनून राहिली. शिवाय या संपूर्ण प्रक्रियेत ग्रामीण जीवनाचा हळूहळू न्हास घडून आला.

५) भारतीय शेतीचे व्यापारीकरण :-

१९ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत घडून आलेल्या औद्योगिक न्हासाच्या प्रक्रियेमुळे भारतातील छोटे-मोठे उद्योग लोप पावले व बेकार झालेले मजूर व कारागीर शेतीकडे वळले. शेतीवर यांचा अतिरिक्त ताण पडला. ब्रिटिशांची या काळातील आर्थिक धोरणे अशाप्रकारची होती की, भारतीय शेतकऱ्यांनी पारंपारीक शेतीऐवजी नगदी पिके घेण्यास सुरुवात केली. यामध्ये ताग, निळ, रबर, चहा, कापूस, कॉफी इ. नगदी पिकाच्या उत्पादनास प्रोत्साहन व विशेष प्रयत्न केले. उद्योगधंद्यातून बेकार झालेले मजूर स्वस्तात या कामासाठी मिळत असल्याने शेतीसाठी आवश्यक मनुष्यबळ या काळात प्राप्त झाल्याने आधुनिक व्यापारी पिकाचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात वाढले. यातून भारतीय शेतीचे पारंपारीक स्वरूप नष्ट झाले व शेतीचे व्यापारीकरण झाले.

६) राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था व नविन उद्योगाचा उदय :-

औद्योगिक न्हासामुळे असंतोष निर्माण झालेला असला अथवा पारंपारीक ग्रामजीवनाची स्वयंपूर्णता नष्ट झालेली असली तरी दुसरीकडे ग्रामजीवनात बंदिस्त असलेल्यांचा संबंध बाह्य जगाशी आला. भारतीय खेडी परदेशी बाजारपेठाशी जोडली गेली, यातून नवीन उद्योगधंद्याचा उदय झाला. ब्रिटिशांनी आर्थिक धोरणाच्या माध्यमातून लुटण्याचा अथवा औद्योगिक न्हास घडवून आणण्याचा प्रयत्न चालवलेला असला तरी आधुनिक शोषणाचे माध्यम म्हणून ज्या दळणवळणाच्या सोयी भारतात उभ्या केल्या. त्याच सोयी सुविधा भारतात आधुनिक उद्योगधंदे उदयास येण्यास सहाय्यभूत ठरल्या. याच्या माध्यमातून पुढे नविन उद्योगधंदे उदयास आले.

४. औद्योगिक न्हासाची चिकित्सा :-

भारतातील उद्योगधंदे १८ व्या शतकापर्यंत संपूर्ण युरोपमध्ये नव्हे तर जगामध्ये प्रसिद्ध होते. विशेषतः हस्तकौशल्याच्या वस्तू. ब्रिटिश सत्ता भारतात स्थिर स्थावर झाल्यानंतर ब्रिटिशांनी भारतात जी आर्थिक धोरणे राबविली त्याच्या परिणाम स्वरूप या काळात भारतीय उद्योगांचा न्हास घडून आला. पाश्चिमात्य देशात औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया चालत असताना भारतात मात्र अनुद्योगिकीकरण चालू होते यासंबंधी अनेक संशोधक व विचारवंतांनी यांची विविध अंगांनी चिकित्सा करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. आर. सी. दत्त, चि. व्ही. जोशी, बी. डी. बसू, डॉ. बी. आर. गाडगीळ, रजनीपामदत्त इत्यादी

विचारवंतानी व अभ्यासकांनी ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणाच्या परिणामस्वरूप कशा प्रकारे औद्योगिक हास घडून आला याचे सविस्तर विवेचन केलेले आहे. परंतु अमेरिकन अभ्यासक मॉरिस -डी-मॉरिस 'Towards are interpretation of 19th Century Indian economic history' या लेखामध्ये असे म्हणतात की, भारताचे अनुद्योगीकरण ही एक कल्पित गोष्ट होती. अनुद्योगीकरणाच्या सिद्धांताला पुरेसा सांख्यिकी आधार नव्हता असे मत ते मांडतात. त्याशिवाय या लेखात ते असेही म्हणतात की, ब्रिटनमधून भारतात आयात केलेल्या कापडाने भारतातील हातमागावर तयार कापडाशी स्पर्धा केली असली तरी इंग्लंडमध्ये कारखान्यात तयार झालेल्या सूती धाग्यामुळे भारतातील विणकरांची स्पर्धा करण्याची क्षमता बळावली.

मॉरिस-डी-मॉरिस यांच्या म्हणण्याला भारतीय इतिहासकारांनी आक्षेप घेतलेला आहे. त्यांच्या मते, ब्रिटनमधील आयात कापडाच्या तुलनेत हा धागा अल्प प्रमाणात होता व मॉरिस-डी-मॉरिसच्या म्हणण्यानुसार धाग्याच्या आयातीमुळे कापडाच्या आयातीने केलेले नुकसान भरून निघाले हे चूक आहे. वास्तवात भारतातील शेतकरी व गरीब मजूर वर्ग एवढा दरिद्री होता की त्याला जाडे-भरडे कापड खरेदी करण्याशिवाय पर्याय नव्हता. ब्रिटनमध्ये मशीनवर तयार केलेले कापड त्याला परवडत नसे. यामुळेच लॉकेशायरमधील कापडाला भारताच्या ग्रामीण भागात पोहचण्यासाठी वेळ लागला. मात्र भारतातील पारंपारीक पद्धतीने तयार केलेल्या तलम व मध्यम प्रतीच्या कापडाला मात्र ब्रिटनमधून येणाऱ्या कापडाच्या आयातीमुळे तडा बसला. राष्ट्रवादी विचारसरणीच्या इतिहासकारांनी असे मत मांडले की, ब्रिटिश काळात शहरी भागातील हस्तकला उद्योगाचा न्हास झाला. सूत कातण्याचा जो धंदा होता त्यावर वाईट परिणाम झाला. भारतातील पारंपारिक विणकर देखील इंग्लंडमधील आयात केलेला धागा वापरू लागला त्यामुळे ग्रामीण भागातील कारागीरावर ब्रिटिशांनी केलेल्या बदलांचा मोठा परिणाम झाला. डॅनियल थॉर्नर यांच्या मते सन १८८१ ते १९३१ या काळातील जनगणनांचा भारतीय राष्ट्रवाद्यांनी घेतलेला आधार पुरेसा शास्त्रीय नव्हता. डब्ल्यू. एच. मूरलॅण्ड व युरोपीय प्रवाशांचे वृत्तांत व ब्रिटिश दप्तरे यांनीही भारताच्या अविकसितपणावर भर दिला होता. एकंदरीतच पाश्चिमात्य दृष्टीकोन असे मानत होता की, प्रगत ब्रिटिश शासन हे मागासलेल्या भारताला फायदेशीर ठरले. परंतु या विचारालाबी. डी. बसू आक्षेप घेतात. भारतातील हस्तकलांचा नाश करण्यासाठी इंग्लंड सरकारने आपल्या राजकीय सत्तेचा वापर केला व त्याचा वापर करून भारतीय उद्योगाचा न्हास घडवून आणला. त्यासाठी ब्रिटिशांनी खालील मार्गांचा अवलंब केला. याकडे ते लक्ष वेधतात.

- १) भारतावर मुक्त व्यापार पद्धती लादणे.
- २) भारतातील मालावर इंग्लंडमध्ये अधिक कर लावणे
- ३) भारतातून प्रचंड प्रमाणात कच्चा मालाची निर्यात.

३.२.३ संपत्तीचे द्रव्यापहरण/वहन किंवा आर्थिक निःसारण (Drain of Wealth)

ब्रिटिशांनी भारतावर वर्चस्व प्राप्त केल्यानंतर भारत राजकीय पारतंत्र्यात गेला. त्याचबरोबर भारतावर आर्थिक दुरावस्थाही ओढवली. ब्रिटिशांचे आव्हान हे केवळ राजकीय नव्हते, तर ते प्रामुख्याने आर्थिक होते. भारताचे आर्थिक शोषण करण्याच्या ब्रिटिशांच्या विविध धोरणाचा अभ्यास केला असता या गोष्टी ध्यानात येतात. ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतात व्यापाराच्या उद्देशाने प्रवेश केला आणि ब्रिटीश साम्राज्याचा पाया रचला. भारतामध्ये ब्रिटिश सत्ता स्थापन झाल्यानंतर त्यांनी येथील राजकीय व्यवस्था तर बदललीच त्याचबरोबर अर्थव्यवस्थेतही बदल झाला. ब्रिटीशांनी भारतातील पारंपारिक व्यवस्थेमध्ये बदल करून आपल्या व्यापारी हितसंबंधांना पुरेशी भारतीय समाजव्यवस्था, राज्यव्यवस्था व अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. परिणामी भारतीय बाजारपेठ आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेशी जोडली गेली, याचा भारताला फायदा होण्याऐवजी तोटा जास्त झाला. कारण भारतीय अर्थव्यवस्था ही एका त्रयस्त शक्तीद्वारे नियंत्रित केली जात होती. भारतीयांच्या हिताऐवजी या व्यवस्थेत ब्रिटिशांचे आर्थिक हित महत्त्वाचे मानल्यामुळे ती जागतिक बाजारपेठेशी दुय्यम अवस्थेत जोडली गेली. यामधून भारतीय संपत्तीचे वहन किंवा आर्थिक निःसारण मोठ्या प्रमाणात घडून आले. भारतीय अर्थव्यवस्थेला प्रभावित करणारा हा घटक होता. ब्रिटीशांनी भारताचे अविरतपणे आर्थिक शोषण करून भारताला दरिद्री बनविले. ब्रिटिश सरकार आपले शोषण करीत आहे हा विचार भारतीय अर्थतज्ञ आणि विचारवंतांच्या ध्यानी येवू लागला आणि त्यातून आर्थिक निःसारणाचा सिद्धांत मांडला गेला. दादाभाई नौरोजी यांनी प्रथमतः या परिस्थितीकडे अतिशय गांभीर्याने भारतीयांचे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न केला. भारतातील आर्थिक राष्ट्रवादी विचारणाची पद्धतशीर मांडणी केली. सन १८६७ मध्ये "Poverty of India" या निबंधवजा पुस्तकातून त्यांनी 'आर्थिक निःसारणाचा सिद्धांत' विषयक विचार मांडला. पुढे या लेखांचे सन १९०१ "Poverty and Un-British Rule in India" या ग्रंथ स्वरूपात याची सविस्तरपणे चर्चा केली. दादाभाईच्यानंतर रोमेशचंद्र दत्त, न्या. एम. जी. रानडे, ना. गो. गोखले, विल्यम डिग्बी, एस. एन. बॅनर्जी, जी. व्ही. जोशी, लाला लजपतराय, तपन मुखर्जी व इरफान हबीब इत्यादी विचारवंतांनी 'आर्थिक निःसारणाचा सिद्धांत' मांडणी केली.

१. आर्थिक निःसारणाची संकल्पना :-

आर्थिक निःसारण म्हणजे आपल्या हितसंबंधांच्या रक्षणासाठी, प्रगतीसाठी एका व्यक्तीने अथवा व्यक्तीसमूहाने अथवा देशाने दुसऱ्या व्यक्तीची अथवा व्यक्तीसमूहाची अथवा देशाची संपत्ती हरप्रकारे शोषून घेण्याची प्रक्रिया. या प्रक्रियेत स्वार्थी शोषक दुर्बल शोषितावर अन्याय करतात. भारतातून इंग्लंडकडे स्थलांतरित अथवा निःस्सारीत झालेली संपत्ती किंवा वस्तु की ज्या मोबदल्यात कोणत्याही स्वरूपाची भरपाई न मिळणे म्हणजेच संपत्तीचे अपहरण किंवा आर्थिक निःसारण असे म्हणतात.

थोडक्यात भारतामधून इंग्लंडकडे होणारे संपत्तीचे हस्तांतरण अथवा जाणाऱ्या साधनसंपत्तीचा ओघ आणि त्याबदल्यात कोणताही स्वरूपाचा भौतिक परतावा न मिळणे यालाच संपत्तीचे अपहरण अथवा आर्थिक निःस्सारण म्हणतात. आर्थिक निःसारण सिद्धांताला 'द्रव्यापहरण' किंवा 'संपत्तीचे अपहरण' (Drain of Wealth) इत्यादी संज्ञांनी ओळखले जाते. दादाभाई नौरोजींनी ब्रिटीशांनी भारतातून शोषून नेलेल्या संपत्तीची तुलना पाण्याच्या निःस्सारणाशी केली. ज्या प्रकारे एका ठिकाणचे पाणी दुसऱ्या ठिकाणी पाटाच्या सहय्याने नेले जाते. त्याप्रमाणे ब्रिटीशांनी भारतातील संपत्ती इंग्लंडकडे वाहून नेली. त्यामुळे एकेकाळचा संपन्न भारत दरिद्र्याच्या खाईत लोटला गेला. ब्रिटीशांनी केवळ व्यापारी दृष्टीकोनातून व हक्काची बाजारपेठ म्हणून भारताचा उपयोग करून घेतला.

२. शोषक अर्थव्यवस्थेचे तीन टप्पे :-

आर्थिक निःस्सारण अथवा शोषणाचा सिद्धांत प्रक्रिया ही काही अखंडित घटना नव्हती. वसाहतवादाला अथवा शोषणाला कोणतीही एकीकृत संरचना नव्हती याचे अनेक टप्पे होते. शोषण करण्याचे मार्ग व पद्धती वेगवेगळ्या टप्प्यांमध्ये बदलत गेलेले दिसतात. हे बदल अनेक कारणांमुळे होत असलेले दिसतात. उदा. जागतिक भांडवलशाही व्यवस्थेमधील परिवर्तन, वसाहतवादी सत्ताधाऱ्यांच्या देशामधील बदल आणि वसाहत असलेल्या देशामधील आर्थिक व सामाजिक बदल हे शोषणाच्या पद्धतींवर परिणाम करत असलेले दिसतात. इतिहासकार शोषणाच्या तीन वेगवेगळ्या टप्प्यात विभागणी करतात. प्रत्येक टप्प्यामध्ये वेगवेगळ्या शोषण पद्धती व विविध मार्ग हाताळलेले असल्यामुळे विविधता आढळतात. सुरवातीच्या टप्प्यांमध्ये अस्तित्वात असलेल्या शोषण पद्धती नंतरच्या टप्प्यांमध्ये नवीन शोषण पद्धतींबरोबर चालू राहतात. वसाहतवादाच्या प्रत्येक टप्प्यात गुणात्मक बदल होत असतो. आर. पी. दत्त यांनी पहिल्यांदा भारताच्या संदर्भात वसाहती शोषणाचा सिद्धांत मांडला. त्यांनी भारतातील ब्रिटीश वसाहतवादाची विभागणी तीन टप्प्यांमध्ये केली :

- १) व्यापारी भांडवलशाहीचा टप्पा (१७५७-१८००)
- २) औद्योगिक भांडवलशाहीचा टप्पा (१८००-१८६०)
- ३) वित्तीय भांडवलशाहीचा टप्पा (१८६०-१९४७)

३. आर्थिक निःस्सारणाचे मार्ग :-

भारतीय संपत्तीचे प्रमुख तीन मार्गांनी निःस्सारण झाले, ज्यामध्ये व्यापारचा मार्ग, उद्योगधंद्यामार्फत आणि राजकीय मार्ग इत्यादीचा समावेश होता. यातील प्रमुख मार्ग पुढील प्रमाणे

१) गृह खर्च :-

गृहखर्चामध्ये ब्रिटीश अधिकाऱ्यांचे वेतन आणि निवृत्ती वेतन, ब्रिटीश सैन्यावरील खर्च, ब्रिटीश

भांडवलावरील लाभांश व भारतमंत्र्यांचे वेतन अथवा भारतमंत्र्याने इंग्लंडमध्ये केलेला खर्च इत्यादींचा समावेश होता. गृहखर्च हा भारताच्या अप्रत्यक्ष आर्थिक शोषणाचा मुख्य मार्ग होता. सन १८३७ ते १९०१ या कालखंडात ब्रिटिश सरकारने प्रतिवर्षी ३ दशलक्ष पौंड इतकी रक्कम फक्त गृहखर्चावर खर्च केलेली होती. यामध्ये पुढे प्रतिवर्षी १६ दशलक्ष पौंड इतकी प्रचंड वाढ झाली. तर सन १९३० मध्ये ती रक्कम प्रतिवर्षी ३० दशलक्ष पौंड इतकी वाढली

२) युद्ध खर्च :-

ब्रिटीशांनी बंगालमध्ये सत्ता स्थापन केल्यानंतर भारतात आणि भारताशेजारील देशांमध्ये साम्राज्य वाढवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात युद्ध केली. यामध्ये म्हैसूर-इंग्रज, मराठा-इंग्रज, शिख-इंग्रज, अफगाणिस्तान-इंग्रज, ब्रह्मदेश-इंग्रज, नेपाळ-इंग्रज आणि तिबेट-इंग्रज इत्यादी युद्धांचा समावेश होता. ब्रिटीशांनी आपल्या साम्राज्य वाढीसाठी ही युद्धे केली मात्र त्याचा खर्च भारतातील तिजोरीतून केला. हा युद्ध खर्च म्हणजे भारतीय पैशाची लुटच होती.

३) ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी इंग्लंडला पाठविलेली संपत्ती :-

भारतीय प्रशासनामध्ये ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचा मोठ्या प्रमाणात भरणा होता. तसे त्यांचे वेतनही. प्रमुख व महत्त्वाच्या ठिकाणी कार्यरत ब्रिटिश अधिकारी आपल्या कुटुंबाच्या पालनपोषणासाठी आणि मुलांच्या शिक्षणाच्या खर्चासाठी भारतातून मोठ्या प्रमाणात पैसे पाठवित असत. याशिवाय भारतातील संस्थांनिकांच्या कडून प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष वसूल केलेला पैसा, हद्दप केलेली संपत्ति या माध्यमातूनही संपत्तीचे अपहरण इंग्लंडला होत होते.

४) कर्जावरील व्याज :-

ब्रिटीश साम्राज्याचा विस्तार करण्यासाठी कंपनीने अनेक युद्धे केली. या युद्धांचे खर्चांमुळे कंपनीला ७ कोटी पौंड इतके कर्ज झाले होते. याशिवाय सार्वजनिक कर्ज २२ कोटी ४० लाख पौंड इतके होते. या कर्जामधील काही कर्ज रेल्वे, सिंचाई इत्यादीवर खर्च केलेले होते आणि हे कर्ज त्यांनी इंग्लंडमधून घेतले होते. मात्र त्या कर्जावरील भरमसाठ व्याज भारताच्या तिजोरीतून द्यावे लागत होते.

५) ब्रिटीश भांडवल गुंतवणूक :-

इंग्लंडमध्ये घडून आलेली औद्योगिक क्रांति आणि तेथील उद्योगांसाठी लागणारा कच्चा माल भारतातील बाजार पेठेतून इंग्लंडला पाठवणे आणि तयार झालेला पक्का माल भारतात पोहचविण्यासाठी कंपनीने वाहतूक-दळणवळणाच्या सोयी निर्माण केल्या. त्यासाठी लागणारे भांडवल इंग्लंडमधून उभे केले. याशिवाय कोळसा, साखर, कागद, शेतीमाल, चहा, कॉफी, रबर, तबाखू, इत्यादी क्षेत्रातही

गुंतवणूक केली. इंग्लंडमधील भांडवलदारांनी केलेल्या या भांडवल गुंतवणुकीवरील लाभांश, व्याज व नफ्याच्या स्वरूपात भारतातील पैसा इंग्लंडमध्ये पाठविण्यात आला.

६) सेवा खर्च :-

इंग्लंडमधील भांडवलदारांनी बँका, विमा, रेल्वे, कोळसा, जहाज आणि इतर काही क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात भांडवली गुंतवणूक केली. यामधून त्यांना कोट्यावधी रुपयाचा नफा कमविला. या बहुतांशी कंपन्या ब्रिटीश मालकीच्या असल्याने त्यांनी मिळविलेला प्रचंड नफा इंग्लंडला जात होता. तसेच भारतातील व्यापार हा प्रामुख्याने ब्रिटीश मालकीच्या वाहतुक साधनाद्वारे होत असल्याने त्या भाड्यापोटी इंग्लंडला मोठ्या प्रमाणात उत्पन्न प्राप्त होत होते. इंग्लंडमधून भारतापर्यंत संदेशवहनासाठी टाकलेल्या तारांचा खर्चही भारताच्या तिजोरीतून वसूल केला जाई.

७) व्यापारी धोरण :-

औद्योगिक क्रांतीमुळे इंग्लंडमध्ये मोठ्या प्रमाणात उद्योगधंदे उदयास आले होते. भारतातून कच्चा माल कमी किंमतीतया उद्योगधंद्यांना पाठवणे आणि तयार झालेला पक्का माल भारतीय बाजारपेठेत पाठवणे या दृष्टीकोनातून भारता संबंधीचे व्यापारी धोरण आखण्यात आलेले होते. भारतीय जकातीचे दर इंग्लंडमधील उद्योगधंद्यांच्या फायद्याच्या दृष्टीने ठरविलेले होते. या व्यापारी धोरणातून व्यापाऱ्यांनी प्रचंड मोठा नफा प्राप्त केला. ब्रिटीश राज्यकर्त्यांनी विविध राजे, संस्थानिक आणि नवाब यांच्याकडून मोठ्या प्रमाणात पैसा (खंडनीच्या अथवा देणगीच्या स्वरूपात) वसूल केला. कंपनीचे अधिकारी व नोकरा-चाकर भ्रष्ट होते. त्यांनी खाजगी व्यापारातून मोठ्या प्रमाणात पैसा लुबाडून इंग्लंडला पाठविला होता. कंपनीने विविध मार्गांनी भारतातील जास्तीत जास्त संपत्ती इंग्लंडमध्ये हस्तांतरित करण्याचा प्रयत्न केला. यामुळे भारतीय भांडवल निर्मितीचा वेग मंदावून भारताची वाटचाल दारिद्र्याकडे झाली.

४. आर्थिक निःस्सारणासंबंधी अंदाज :-

भारतामधून इंग्लंडकडे ज्याविविध मार्गांनी किती प्रमाणात आर्थिक निःस्सारण झाले. याचा अनेक विचारवंतांनी अंदाज व्यक्त करण्याचे प्रयत्न केलेला दिसतो. सन १७९४ ते १८१३ या काळात ८,२६,७५७ पौंड किंमतीचे सूती कापड इंग्लंडमधून भारतात आयात झाले. १८१४-१८१५ या एका वर्षात ३४,४६,०१६ पौंड इतकी रक्कम इंग्लंडकडे गेली. पुढील काळात ही रक्कम वाढतच गेलेली दिसते. उदा. सन १८३६-३७ मध्ये ३०,९०,५८२ पौंड तर सन १८५१ मध्ये ६१,३२,०४३ पौंडाची संपत्ती इंग्लंड मध्ये गेली. तत्कालीन लॉर्डस सभेच्या चिकित्सक समितीचे अध्यक्ष लॉर्ड एलेनबरो यांनी इ. स. १८४० मध्ये भारताला प्रतिवर्षी २० ते ३० लाख पौंडाची रक्कम इंग्लंडला पाठवावी लागत असल्याचे

मान्य केले. दादाभाई नौरोजी यांच्यामते सन १८६५-६६ पर्यंत १५० कोटी पौंड संपत्ती भारताबाहेर गेली. विल्यम डिग्बीने ब्रिटिशांनी त्यांच्या शासनकाळात ज्या विविध मार्गांनी लुटालूट करून किती संपत्ती त्यांच्या देशात वाहून नेली त्याची मोजदाद करणे ही कठीण आहे असे म्हंटले आहे. प्लासी (१७५७) ते वॉटलू (१८१५) या काळात ५० ते १०० कोटी पौंडाची संपत्ती भारतातून इंग्लंडला नेण्यात आली असा अंदाज व्यक्त केला. कंपनीने केलेल्या या रक्तशोषणामुळे भारताच्या विकासाची क्षमताच हळूहळू पांगळी बनली. एस. एन. बॅनर्जी यांच्या अंदाजानुसार एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरच्या ३० वर्षांच्या काळात आर्थिक निःस्सारणाचे वार्षिक सरासरी मूल्य सुमारे ३० दशलक्ष पौंडइतके होते असे म्हंटले आहे.

५. आर्थिक निःसारणाचे परिणाम :-

१) दारिद्र्य वाढले :-

भारतीय साधनसंपत्तीचे वेगवेगळ्या मार्गांनी द्रव्यापहरण राहिले याचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर विपरित परिणाम घडून आले. भारतात कमालीचे दारिद्र्य वाढीस लागले. दादाभाई नौरोजींनी याला ‘वाईटातले वाईट’ (evil of all evils) असे म्हंटले. त्यांच्या मते, एकेकाळी सधन असलेल्या भारताला निर्धन व दारिद्र्याच्या खाईट टाकून भारतातील संपत्तीचे निःसारण झाले. डॉ. ईश्वरीप्रसाद यांचा मते “भारत ही इंग्लंडची पोट भरणारी दुभती गाय बनली आणि तिची वासरे मात्र उपाशी मारू लागली.”

२) शेती व शेतकऱ्यावर परिणाम झाला :-

ब्रिटिशांनी भारतातून जे द्रव्य इंग्लंडमध्ये पाठवले त्याचा अप्रत्यक्ष परिणाम भारतीय शेती व शेतकऱ्यावर झाला. भारताकडे ते केवळ एक कच्चा माल पुरवणारा देश म्हणूनच पाहत होते. त्या काळात ब्रिटिशांनी ज्या प्रकारच्या शेतीला प्रोत्साहन दिले. त्याचा कोणताही फायदा शेतकऱ्यांना झाला नाही. यासंबंधी रोमेशचंद्र दत्त म्हणतात की, “भारतातून इंग्लंडकडे जे धन निःसारण झाले त्याचे उदाहरण या भूतलावरील कोणत्याही देशात आढळत नाही. निव्वळ महसूलाचा निम्मा हिस्सा प्रतिवर्षी भारताबाहेर जातो, खरोखरच भारतीय जमिनीचा ओलावा अन्य देशांना सुपीक व सुखी बनवतो. देशाच्या साधनसंपत्ती सुखी बनवतो. देशाच्या साधनसंपत्तीचे इतके मोठे आर्थिक निःसारण या भूतलावरील सर्वाधिक संपन्न देशांनाही निर्धन करील, या निःसारणामुळे भारत देश, हा दुष्काळाचा देश झाला आहे, भारताच्या किंवा जगाच्या लिखित इतिहासातील कोणत्याही दुष्काळापेक्षा भारतातील दुष्काळ अधिक घातक स्वरूपाचे झाले आहेत.” आर्थिक निःसारणामुळे भारतीय शेतकऱ्यांची निर्धनता वाढून तो दुष्काळाच्या चक्रात अडकला गेला. जमीन महसूलाच्या रकमेतून मोबदल्यात कोणत्याही प्रकारच्या दीर्घकालीन सवलती मिळाल्या नाहीत. त्यामुळे तो कर्जबाजारी बनून दरिद्री झाला.

३) भांडवल निर्मिती होवू शकली नाही :-

आर्थिक निःसारण म्हणजे भारताच्या दृष्टीने भांडवलहानी होती. आर्थिक लुटीमुळे भारताला संपत्तीच नव्हे तर भांडवलही गमवावे लागले. आर्थिक निःसारणाच्या मोबदल्यात भारताला कोणताही भांडवली लाभ मिळला नाही. त्यामुळे भारतातील भांडवलनिर्मिती अत्यल्प राहिली. बिपन चंद्रा यांच्यामते, एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचा सुमारे ६% आणि राष्ट्रीय बचतीच्या एक तृतीयांश इतक्या संपत्तीचे वहन इंग्लंडला होत होते. परिणामतः भारतातील बचत इंग्लंडकडे जाऊ लागल्याने भारतात भांडवलनिर्मिती होऊ शकली नाही.

४) उद्योग व हस्तउद्योगांचा न्हास झाला :-

आर्थिक निःसारणाचा फायदा इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीला झाला. भारतातील उद्योग धांड्यांचा व औद्योगिक विकासाचा वेग मंदावला. त्याचे कारण भारतात या काळात भांडवल जमा होऊ शकले नाही. ब्रिटीशांच्या व्यापारी धोरणाच्या परिणाम स्वरूप येथील उद्योग धांड्यांचा नव्हेत तर भारतीय हस्तोद्योगांचा न्हास घडून आला. या संदर्भात जी. व्ही. जोशी म्हणतात की, कोणतेही देश असे निःसारण सहन करून त्याचबरोबर प्रगतीपथावर राहू शकत नाही. रोमेशचंद्र दत्त यांनी असे म्हंटले आहे की, जेव्हा देशात कर बसविले जातात आणि त्या करापासून मिळणारे उत्पन्न देशातच खर्च केले जाते, तेव्हा तो पैसा देशातच परिचलनात राहतो, त्यामुळे व्यापार, उद्योग आणि शेती या क्षेत्रांना उर्जितावस्था प्राप्त होते आणि ही समृद्धी या ना त्या प्रकारे जनतेपर्यंत पोहचते. पण देशांतील करांपासून मिळणारे उत्पन्न देशाबाहेर पाठविले जाते तेव्हा तो पैसा किंवा उत्पन्न कायमचा गमावला जातो, त्यामुळे त्या देशाच्या विकासाला किंवा उद्योगांना चालना मिळत नाही किंवा तो पैसा देशातील लोकांपर्यंत कोणत्याही मार्गाने पोहचत नाही

५) रोजगार निर्मिती झाली नाही :-

भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचा काही भाग ब्रिटीश लोक भारताबाहेर खर्च करीत होते. ती रक्कम जर भारतात खर्च केली असती तर भारतात रोजगारनिर्मिती व उत्पन्न निर्मिती शक्य झाली असती. आर्थिक निःसारणामुळे भारतातील रोजगारावर आणि भारताच्या उत्पन्नावर घडून आलेल्या अनिष्ट परिणामाबाबत दादाभाई नौरोजी, रोमेशचंद्र दत्त, एस. एन. बॅनर्जी इत्यादी विचारवंतांनी लिखाण केलेले आहे. आर्थिक निःसारणामुळे रोजगारनिर्मितीवर झालेल्या संबंधी रोमेशचंद्र दत्त यांनी एका भारतीय कवीने दिलेल्या उपमेचा उल्लेख करून लिहितात की. राजा आपल्या प्रजेकडून जास्तीचे कर घेतो आणि सूर्य जसा पृथ्वीकडून पाणी घेऊन पुन्हा पावसाच्या रूपाने परत करतो, तसा व्यवहार करतो. पण येथे सूर्य भारताकडून पाणी (वाफेच्या रूपात) घेतो आणि पाऊस मात्र इंग्लंडला देतो.

६) भारतावर कर्जाचा डोंगर वाढला :-

आर्थिक निःसारणामुळे भारतातील संपत्ती देशाबाहेर गेली. परिणामी भारतीय अर्थव्यवस्थेवर विपरित परिणाम होवून भारत कर्जबाजारी झाला. यासंबंधी दादाभाई नौरोजी म्हणतात की, भारतातील संपत्ती आर्थिक निःसारणामुळे भारताबाहेर जाते आणि कर्जाच्या रूपाने परत येते. मात्र त्या कर्जावरील व्याज पुन्हा बाहेर जाते आणि अशाप्रकारे कर्जाचे हे चक्र चालू राहते.

दादाभाई नौरोजी यांनी आर्थिक निःसारणाची नैतिक नैतिक अपहरणाची अतिशय एक वाईट बाजू समोर मांडली आहे. दादाभाई म्हणतात, “आत्मा, बुद्धीचातुर्य, विद्वत्ता निसर्ग सर्वच देशांना बहाल करतो, पण भारतात मात्र ती बाब इतिहासजमा होत आहे. त्यामुळे आधुनिक प्रशासनपद्धतीत तीन प्रकारांनी भारतीयांचा न्हास होत आहे.”

आर्थिक निःसारणाची भारताच्या उत्पन्नावर आणि संपत्तीवर, भांडवल निर्मितीवर, औद्योगिक विकासावर, जमिन महसूल, व्यापार, शेती आणि भारतीय जनतेच्या आर्थिक स्थितीवर झालेल्या परिणामांचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न भारतीय राष्ट्रवादी नेत्यांनी केला आहे. भारतातील ब्रिटिशांची राजवट अत्यंत शोषक स्वरूपाची होती हे राष्ट्रवादी नेत्यांनी आर्थिक निःसारणाच्या सिद्धांताद्वारे स्पष्ट करून दाखवले. भारतीय राष्ट्रवादी विचारवंतांनी मांडलेल्या आर्थिक निःसारणाच्या सिद्धांतावर टीका होत असली तर त्याचे महत्त्व कमी होत नाही. भारताच्या दारिद्र्याला व मागासलेपणाला ब्रिटिशांचे आर्थिक निःसारणाचे जबाबदार असल्याची जाणीव भारतीयांमध्ये निर्माण केली. यामुळे ब्रिटिश सत्तेच्या चांगुलपणावर असलेल्या विश्वासाला तडा गेला. भारतीयांना ब्रिटिश साम्राज्यवादाची खरी ओळख झाली. भारतातून इंग्लंडला होत असलेल्या आर्थिक निःसारणाला आपला प्रमुख टिकाविषय बनवून साम्राज्यवादाच्या आर्थिक गाभ्यालाच हात घातला. राष्ट्रीय चळवळीमध्ये या सिद्धांताच्या आधारे ब्रिटिशांच्या शोषक स्वरूपाची जाणीव निर्माण केली.

* स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३ *

□ रिकाम्या जागा भरा.

१. "Poverty of India" ग्रंथ मध्ये प्रकाशित झाला
२. आर्थिक निःसारणाचा सिद्धांत यांनी मांडला
३. यांनी पहिल्यांदा भारताच्या संदर्भात वसाहती शोषणाचा सिद्धांत मांडला.
४. इंग्लंडमध्ये घडून आलेली ने भारतीय व्यापारला घरघर लागली
५. लॉर्ड एलेनबरो यांनी भारताला प्रतिवर्षी लाख पौंडाची रक्कम इंग्लंडला पाठवावी लागत असल्याचे मान्य केले.

७. **संरक्षक जकातीचे धोरण** : देशात आयात केल्या जाणाऱ्या मालावरील जकातकर हा निर्यात होणाऱ्या मालावरील जकातकरापेक्षा खूपच जास्त असतो आणि त्याद्वारे व्यापारी स्पर्धेमध्ये परकीय मालापेक्षा स्वदेशी माल स्वस्त मिळू शकतो. स्वदेशाच्या व्यापारी हितसंबंधाचे रक्षण करणाऱ्या अशा जकातविषयक धोरणाला संरक्षण जकातीचे धोरण असे म्हणतात.

३.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-१ ची उत्तरे

१. नबाब अझिमुश शहा.
२. सन १७७०.
३. २२ मार्च १७९३.
४. कॅप्टन अलेक्झांडर रीड.
५. रयतवारी.
६. ३०.
७. रयतवारी.
८. लॉर्ड विल्यम बेंटिंग.
९. कायमधारा.
१०. ०३.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-२ ची उत्तरे

१. 'शबनम'.
२. सन १७०० व १७२०.
३. सन १८१३.
४. मॅचेस्टर व लाकेशायर.
५. ५२००.
६. ढाक्याचे.
७. अंतर्गत जकाती व अबकारी.
८. सन १८३३ च्या.

९. मॉरिस -डी-मॉरिस.

१०. इंडिया दुडे.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-३ ची उत्तरे

१. सन १८६७.

२. दादाभाई नौरोजी.

३. आर. पी. दत्त.

४. औद्योगिक क्रांती.

५. २० ते ३०.

६. 'वाईटातले वाईट'.

७. तीन.

८. ६%.

९. डॉ. ईश्वरीप्रसाद.

१०. अँडम स्मिथ.

३.५ सारांश

भारतामध्ये ईस्ट इंडिया कंपनी एक व्यापारी कंपनी म्हणून आलेली होती. व्यापारच्या माध्यमातून अधिकअधिक फायदा प्राप्त करणे हा त्यांचा मूळ उद्देश होता. १८ व्या शतकात भारतातील अस्थिर राजकीय परिस्थितीचा फायदा घेत कंपनीने एक एक प्रदेश पादाक्रांत केला. बंगालचा नवाब व मुघल बादशहाकडून मिळालेले मुलकी व दिवाणी अधिकार राजकीय सत्ताकेंद्र स्थापन करण्यास पोषक ठरले. बंगालमध्ये सत्ता स्थापन केल्यानंतर कंपनीने व्यापाराबरोबर राजकीय विस्ताराचे धोरण स्वीकारले. अनेकविध नैतिक अनैतिक मार्गांचा अवलंब करत कंपनीने भारतातील उद्योग, हस्तकला व्यवसाय, लघुउद्योग नष्ट केले. आर्थिक पिळवणुकीचे धोरण स्वीकारले. परिणामी शेतीवर अतिरीक्त बोजा पडू लागला. उद्योगधंद्यातून बेकार झालेले कारागीर उदरनिर्वाहासाठी शेतीकडे वळले. त्यामुळे शेतावर मोठ्या प्रमाणात ताण पडू लागला. कंपनीच्या अगोदरच्या काळात जमिनदारांना शेतसाराऱ्यात वाढ करण्याचा अधिकार नव्हता. कंपनीच्या काळात मात्र जमीन महसूल ही बाब राज्याचे उत्पन्न मानले गेल्याने जादा जमीन महसूल वसूल करण्याकडे कंपनीने अधिक भर दिला. कायमधारा, रयतवारी आणि महालवारी इत्यादी जमीन महसूल पद्धतींचा वापर केला. महसूल कर वाढल्यामुळे भारतीय शेतकरी मोठ्या अडचणीत

सापडला. खते, बि-बीयाणे, कृषी साधनाचा अभाव, ओले व कोरडे दुष्काळ आणि सक्तीची जमीन महसूल पद्धती यामुळे शेतकरी कर्जबाजारी बनला. सावकारांना जमीनी विकून महसूल भरावा लागे. कर्ज थकल्यास जमीनीचे लिलाव होण्यास सुरवात झाली. भारतातील बहुतांश शेती पावसावर अवलंबून असल्याने शेतीचे उत्पादन मर्यादित होते. कंपनी सरकारने शेतीकडे लक्ष दिले नाही. शेतीच्या क्षेत्रात इंग्रजांनी आर्थिक साम्राज्यवाद चालू केला. शेतीचे व्यापारीकरण केले. युरोपमध्ये घडून आलेली औद्योगिक क्रांती व १८१३ मध्ये संपुष्टात आलेली कंपनीची व्यापारी मक्तेदारी यामुळे ब्रिटिश सरकारने भारताबाबत खुल्या व्यापारचे धोरण स्वीकारले. खुल्या व्यापाराच्या स्पर्धेत भारतातील हस्तद्योग तग धरू शकले नाहीत. त्यातून भारतीय उद्योगधंद्याचा ऱ्हास घडून आला. त्याचे दूरगामी परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर घडून आले. ब्रिटिशाने अनेकविध मार्गांनी संपत्तीची लूट केली. भारतातून झालेल्या या लूटी विरुद्ध भारतीय विचारवंतांनी आवाज उठवण्यास सुरवात केली. राष्ट्रवादी विचारांची मांडणी सुरू झाली.

३.६ सरावासाठी प्रश्न

□ अ) टिपा लिहा.

१. महालवारी पद्धती.
२. औद्योगिक ऱ्हासाचे परिणाम.
३. दादाभाई नौरोजी.
४. भारतीय शोषणाचे टप्पे.
५. आर्थिक निःसारणाची संकल्पना.

□ ब) खालील प्रश्नांची विस्तृत उत्तरे लिहा

१. कायमधारा पद्धतीची चर्चा करा.
२. रयतवारी पद्धतीची माहिती द्या.
३. रयतवारी पद्धतीच्या परिणामाची चर्चा करा.
४. औद्योगिक ऱ्हासाच्या कारणाची चर्चा करा.
५. आर्थिक निःसारणाच्या विविध मार्गांची चर्चा करा.
६. आर्थिक निःसारणाची परिणामांची चर्चा करा.

३.७ संदर्भ ग्रंथ/अधिक वाचनासाठीचे ग्रंथ

१. जावडेकर, श. द., *आधुनिक भारत*, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, १९७९.
२. दत्त, रजनीपाम (अनु.य.ना.देवधर), *आजकालचा भारत*, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २००६.
३. ग्रोवर, बी. एल. (अनु.डॉ.एन.के.बेल्हेकर), *आधुनिक भारताचा इतिहास*, एस. चांद आणि कंपनी, नवी दिल्ली, २००३.
४. राय, सत्या. एम., *भारत मे उपनिवेशवाद और राष्ट्रवाद*, हिंदी माध्यम कार्यान्वय, निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय, २००२.
५. सरदेसाई, बी.एन., नलावडे, व्ही.एन., *आधुनिक भारताचा इतिहास*, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००४.
६. सरदेसाई, बी. एन., *आधुनिक महाराष्ट्र*, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २०००.
७. गोखले, आर. एम., *भारताचा आर्थिक इतिहास*, ओरिएंट लाँगमन, पुणे, १९७७.
८. पाटील, अवनिश (संपा.), *१९ व्या शतकातील भारताचा आर्थिक इतिहास*, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, २०१७.
९. **Gadgil, D. R.**, *The Industrial Evolution of India in Recent Times*, Oxford University, Calcutta, 1959.
१०. **Sarkar, Sumit**, *Modern India : 1855-1947*, MacMillan India Ltd., Madras, 1986.
११. **Roy, Tirthankar**, *The Economic History of India : 1887-1947*, Oxford University Press, New Delhi, 2000.
१२. **Romesh Dutt**, *The Economic History of India in the Victorian Age*, Kegan Paul, Trench, Trubner Co. Ltd., 1908.

□□□

कंपनी सरकारविरुद्ध उठाव

अ) आदिवासींचे उठाव

ब) १८५७ चा उठाव

क) १८५८ चा राणीचा जाहिरनामा व त्यांचे परिणाम

अनुक्रमणिका

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रास्ताविक

४.२ विषय विवेचन

४.२.१ आदिवासींचे उठाव

४.२.२ १८५७ चा उठाव

४.२.३ १८५८ चा राणीचा जाहिरनामा व त्यांचे परिणाम

४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

४.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

४.५ सारांश

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

४.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

४.० उद्दिष्टे

हा घटक अभ्यासल्यानंतर आपल्याला खालील बाबी लक्षात येतील.

१. ईस्ट इंडिया कंपनीविरुद्ध झालेल्या आदिवासी उठावाची माहिती मिळेल.
२. १८५७ चा उठाव कसा झाला याची माहिती मिळू शकेल.
३. १८५७ च्या उठावाची कारणे, वाटचाल व परिणामांची माहिती सांगता येईल.
४. १८५७ च्या राणीच्या जाहिरनाम्याविषयी माहिती मिळेल.

४.१ प्रास्ताविक

१७ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात इंग्लंडमधील ईस्ट इंडिया कंपनीच्या व्यापाऱ्यांनी भारतात प्रवेश केला. तराजू-तलवार या नीतीने दीडशे वर्षांनी भारताच्या राजकारणात चंचूप्रवेश केला. त्यावेळी भारतात लहान-मोठी शेकडो संस्थाने स्वतंत्रपणे राज्य करीत होती. रॉबर्ट क्लार्कची 'दुहेरी शासन पद्धती', लॉर्ड वेलस्लीची 'तैनाती फौज' योजना आणि 'लॉर्ड डलहौसीचे विलिनीकरण धोरण' अशी विविध धोरणे राबवून कंपनी राजवटीने अनेक संस्थाने आपल्या साम्राज्यात विलिन करून घेतली. सन १८५६ ईस्ट इंडिया कंपनीने संपूर्ण भारतावर वर्चस्व प्रस्थापित केले. हे वर्चस्व प्रस्थापित करत असताना कंपनी सरकारकडून संस्थानिक, वतनदार, जहागिरदार, आदिवासी व सर्वसामान्य जनतेवर अन्याय केला. परिणामतः कंपनीप्रती जनतेचा असंतोष वाढत गेला व यातूनच स्वतंत्र अशा विविध समूहांनी कंपनी सरकार विरुद्ध उठाव केला, याचा प्रारंभ आदिवासींच्या उठावापासून झाला.

४.२ विषय विवेचन

४.२.१ आदिवासींचे उठाव

नागर संस्कृतीपासून दूर राहिलेले आणि डोंगर, जंगलाच्या आश्रयाने राहत असलेले रहिवासी म्हणजे 'आदिवासी' अशी त्यांची संज्ञा करण्यास येते. इंग्रज येण्यापूर्वी आपली स्वतंत्र वृत्ती जपत त्यांनी बाहेरील जगताशी संबंध ठेवलेला नव्हता. त्यांनी नागरी सुधारणा व आधुनिकता यापासून स्वतःला दूर ठेवलेले होते.

जगामध्ये आफ्रिकेनंतर भारतात सर्वात जास्त आदिवासींची संख्या आहे. प्रामुख्याने मध्यप्रदेश, बिहार, ओरीसा, राजस्थान, आसाम, गुजरात, महाराष्ट्र, पश्चिम बंगाल, आंध्र प्रदेश ही आदिवासी बहुल राज्ये म्हणून ओळखली जातात. तर अरुणाचल प्रदेश, मेघालय, नागालँड या राज्यांची ओळख 'आदिवासी राज्ये' म्हणून केली जाते. आदिवासींमध्ये गोंड, संथाळ, भिल्ल, नागा, मुंडा, खोंड, पावरा, हुबळा, भीड, कोरकू, मावची, कोलम, तडवी, कोया, कोला, माडिया, गोंड, आंध्र, परधान, ठकार, कातकरी, वारली, महादेव कोळी, काथोडी इत्यादी जमाती आढळतात. या आदिवासीज जमाती देशाच्या बऱ्याच भूभागावर पसरलेल्या आहेत.

अ) भारतातील आदिवासींच्या उठावाची कारणे :-

भारतात ईस्ट इंडिया कंपनीने वसाहतवादी धोरण राबविताना आदिवासी प्रदेशांमध्ये प्रवेश केला. आदिवासी लोकांचा जंगलाशी खूप घनिष्ठ संबंध होता. या पहाडी (जंगली) प्रदेशातूनच ते आपल्या जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करत होते. शिकार करणे, जंगलातील विविध वस्तू गोळा करणे, याचबरोबर

स्थलांतरित स्वरूपाची शेती करणे असा त्यांचा जीवनक्रम होता. स्वतंत्रप्रियता हा त्यांचा खास गुण होता. यामुळे त्यांच्या या स्वातंत्र्यप्रियतेला कोणत्याही शासकाने ठेच पोहचविली नव्हती. इंग्रजांनी प्रथमच सर्वसाधारण समाजापासून अलिप्त जीवन जगणाऱ्या या आदिवासी कार्यक्षेत्रात प्रवेश करून हस्तक्षेप करण्यास सुरुवात केली.

इंग्रजांनी आदिवासी टोळी प्रमुखांना तेथील 'जमीनदार' बनवून त्यांच्यामार्फत जमीन महसूल धोरण राबविण्यास सुरुवात केली. जमीनीवर सारा बसवून तो सक्तीने वसूल करणे, जबरदस्तीने जमीनी ताब्यात घेणे, जंगली उत्पन्नावर मालकीत्व निर्माण करणे, आदिवासींना सक्तीने कमी वेतनावर राबवून घेणे इत्यादीचा यामध्ये समावेश होता. ब्रिटिश अधिकारी, जमीनदार व सावकार वर्गाकडून आदिवासींवर झालेले अन्याय, अत्याचार व शोषण यामुळे स्वतंत्रप्रिय असणाऱ्या आदिवासींचे जीवन अलग-थलग झाले. यातच भर म्हणून ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी गोर-गरीब, अज्ञानी, आदिवासींची सेवा-सुश्रुषा करण्याच्या निमित्ताने ख्रिश्चन धर्मप्रसार सुरू केला. मूलतः स्वतंत्र प्रवृत्ती असणाऱ्या आदिवासींना वरीलप्रमाणे होत असलेला हस्तक्षेप नकोसा वाटू लागला. आपली परंपरा, संस्कृती जोपासणाऱ्या आदिवासींच्यामध्ये असंतोष निर्माण झाला. याचा परिणाम आदिवासींनी विविध ठिकाणी जमेल त्या पद्धतीने कंपनी सरकारविरुद्ध उठाव केले. या उठावांची सुरुवात बहुधा इंग्रज अधिकारी, सावकार, जमीनदार यांच्यावर हल्ला करून होत असे. अशावेळी बंदोबस्तासाठी आलेल्या इंग्रज सैन्य, अधिकारी, पोलीस, ठाणे यावरही आदिवासींनी हल्ले चढविले. मिळेल त्या शस्त्रानिशी (तलवार, धनुष्यबाण, काठ्या-कुऱ्हाडी) उठाव केले. परंतु इंग्रजांच्या आधुनिक शस्त्रास्त्रांपुढे त्यांच्या पारंपरिक शस्त्रास्त्रांचा टिकाव लागला नाही. तरीही अन्यायाविरुद्ध प्राणपणाने लढण्याचे असामान्य धैर्य त्यांनी दाखवून दिले.

ब) सन १७५७ ते १८५७ या कालखंडात झालेले उठाव :-

१. संन्याशी उठाव :-

बंगालमध्ये इंग्रजांनी सर्वप्रथम आपल्या सत्तेचा पाया घातला. इंग्रजांच्या विस्तारवादी व आर्थिक शोषक नीतीचा फटका बंगालमधील जनतेला बसला. इंग्रजांच्या नव्या अर्थव्यवस्थेमुळे जमीनदार, शेतकरी, कारागीर यांची दुरावस्था झाली. यातच बंगालमधील शेतकऱ्यांना भीषण दुष्काळाला सामोरे जावे लागले. शेतकरी व कारागीरांची ही व्यथा पाहून संन्याशांनी त्यांना संघटित करून उठाव करण्यास पुढाकार घेतला. यातच बंगालमधील तीर्थस्थळांना, जाण्या-येणाऱ्या लोकांवर ब्रिटिशांनी निर्बंध लादले. या सर्वांचा परिणामस्वरूप संन्याशांनी सन १७६३ मध्ये ब्रिटिशांविरुद्ध उठाव सुरू केले. सावकार, इंग्रज अधिकारी यांच्या घरावर हल्ले केले. संन्याशांचे नेते मंजर शाह, मुसा शाह, भवानी पाठक यांनी उठावाचे नेतृत्व केले. या उठावाचे लोण बंगालसह बिहारपर्यंत पसरले होते. संन्याशांनी उत्तर बंगालमधील बोगरा व मैमनसिंह प्रदेश ब्रिटिश जोखडातून मुक्त करून तेथे स्वशासन निर्माण केले. वॉरन हेस्टिंग्जने संन्याशांविरुद्ध

दीर्घ लढा उभारून संन्याशांचा हा उठाव मोडून काढला. संन्याशांच्या या उठावाचा उल्लेख बंकिमचंद्र चॅटर्जी यांनी आपल्या 'आनंदमठ' कादंबरीत केला आहे.

२. चुआर उठाव :-

बंगालमधील मिदनापूर जिल्ह्यामध्ये चुआर जमातीचे आदिवासी राहत होते. शेती व शिकार करणे हा त्यांचा प्रमुख व्यवसाय होता. इंग्रजांनी सन १७६५ मध्ये तो प्रदेश आपल्या ताब्यात घेऊन तेथे नवी प्रशासन-व्यवस्था निर्माण केली. या अन्यायी व्यवस्थेच्या विरोधात सन १७६८ साली दलभूम येथील राजा जगन्नाथ धाल याने चुआर जमातींना संघटीत करून उठाव केला. वारंवार पडणारे दुष्काळ, ब्रिटिशांचे अन्यायी महसूल वसुलीचे धोरण याला बळी पडलेल्या चुआर आदिवासी जमातींनी उत्स्फूर्तपणे ब्रिटिशांविरुद्ध लढा दिला. या लढ्याचे लोण, बंगाल, बिहारमधील दलभूम, कैलापाल, ढोलका आणि बाराभूम येथे पसरले होते. सन १८१६ सालापर्यंत चुआरांचा उठाव सुरू होता. शेवटी ब्रिटिशांनी लष्करी बळाचा आणि सामंजस्य धोरणाचा वापर करीत हा उठाव मोडून काढला.

३. पाईक उठाव :-

मध्ययुगीन कालखंडापासून ओडीसा राज्यात पाईक पद्धत अस्तित्वात होती. तेथील निरनिराळ्या स्वतंत्र राजांचे जे खडे सैनिक होते, त्यास 'पाईक' असे म्हटले जात असे. युद्धप्रसंगी या पाईकांनी शत्रूविरुद्ध लढण्यास मदत करावी त्याचा मोबदला म्हणून तेथील राजांनी पाईकांना कसण्यासाठी मोफत जमीनी दिल्या होत्या. सन १८०३ साली इंग्रजांनी ओडिसा काबीज केले. त्यांनी पाईकांच्याकडे असणाऱ्या वंशपरंपरागत जमीनी जप्त केल्या. इंग्रजांचे सारावसूलीचे धोरण, मीठावरील वाढत्या करामुळे मीठाच्या किंमतीत झालेली वाढ या घटनांमुळे पाईकांच्यामध्ये इंग्रजाप्रती असंतोष निर्माण झाला. परिणामतः खुर्दा येथील राजाने पाईकांच्या मदतीने उठाव केला. सन १८०४ ते १८१७ पर्यंत पाईकांनी ब्रिटिशांविरुद्धी उठाव केले. पाईकांच्या उठावाचे नेतृत्व जगनबंधू विद्याधर यांनी केले. ब्रिटिशांनी हा उठावही दडपून टाकला.

४. भिल्लांचा उठाव :-

खानदेशात राहणाऱ्या मूळ रहिवाशी भिल्ल जमातीने सन १८१८ ते १८३१ या कालखंडात इंग्रजांविरुद्धी उठाव केले. त्याचे प्रमुख कारण इंग्रज सरकारने निर्माण केलेली आर्थिक दुरावस्था होय. परंतु ब्रिटिशांना या उठावामागे दुसरा बाजीराव पेशवा व त्याचा सहकारी त्र्यंबकजी डेंगळे असावा असे वाटत होते. भिल्लांच्या दैनंदिन जीवनात इंग्रजांनी केलेला हस्तक्षेप त्यांना सहन झाला नाही. इंग्रजांनी आपल्या शोषक नीतीने भिल्लांची उदर निर्वाहाची साधने नष्ट केली. परिणाम म्हणून भिल्लांनी उठाव केला. पुढे ब्रिटिश सरकारला कधी दमननीती तर कधी समझोता धोरणांचा अवलंब करून हा उठाव शांत करण्यात यश मिळाले.

५. वाघेरांचा उठाव :-

मध्य प्रांतातील ओखा विभागात राहणाऱ्या वाघेरा लोकांनी ब्रिटिशांविरुद्ध सशस्त्र उठाव केला. सुरूवातीपासूनच वाघेरा लोकांनी ब्रिटिश सत्तेला विरोध केला होता. बडोद्याच्या गायकवाड राजांनी ब्रिटिशांच्या तैनाती फौजेचा स्विकार केला. इंग्रज फौजेच्या साहाय्याने सारा वसुली सुरू केली. यामुळे सन १८१८ ते १८१९ या कालावधीत वाघेरा लोकांनी ब्रिटिश प्रदेशावर हल्ले केले. इंग्रजांनी शांतता तह करून हा उठाव थांबविला.

६. कच्छमधील उठाव :-

सन १८१९ साली कच्छचा राजा भारमल यास ब्रिटिशांनी पराभूत करून त्याचा अल्पवयीन मुलाला गादीवर बसविले. भारमलचा मुलगा अल्पवयीन आहे हे कारण सांगून कच्छची शासनव्यवस्था ब्रिटिश प्रतिनिधी मंडळाकडे ठेवले व रेसिडेंट मार्फत कच्छचा कारभार सुरू झाला. परिणामतः इंग्रजांनी जादा सारा आकारणी सुरू केल्याने जनतेत असंतोष पसरला. यातच भर म्हणून ब्रम्हदेशाच्या युद्धात इंग्रजांच्या पराभवाची बातमी सर्वत्र पसरल्याने उठाव मोठ्या प्रमाणात झाला. ब्रिटिशांविरुद्धी उठाव करून कच्छची सत्ता पुन्हा राजा भारमलला मिळवून द्यावयाची. ब्रिटिशांच्या शोषक धोरणाला विरोध करायचा हा हेतू समोर ठेवून लोकांनी उठाव केला. सन १८३१ सालापर्यंत ब्रिटिशांविरुद्धी लोकांचा असंतोष प्रकट होत राहिला, याची परिणती ब्रिटिशांनी समझोता करून या उठावाचा शेवट केला.

७. अहोमांचा उठाव :-

अहोम हे आसाममध्ये राहत असल्याने ब्रिटिशांचे ब्रम्हदेशाबरोबर युद्ध सुरू असताना युद्धानंतर इंग्रज सैन्य आसामच्या प्रदेशातून माघारी घेतले जाईल असे अहोम सरदारांना शब्द दिला होता. परंतु ब्रिटिशांनी तो शब्द पाळला नाही, उलट अहोम लोक राहत असलेल्या प्रदेश ब्रिटिश साम्राज्यात सामील करण्याचा प्रयत्न केला. यामुळे अहोमांनी सन १८२८ मध्ये गोमधर कुंवर यास राजा घोषित करून रंगपूरवर हल्ला करण्याची तयारी केली. इंग्रजांना ही बातमी लागताच त्यांनी अहोमांचा हा उठाव मोडून काढला.

८. रामोश्यांचा उठाव :-

महाराष्ट्राच्या पश्चिम घाटात राहणारी एक प्राचीन जमात अशी रामोशी जमातीची ओळख आहे. पेशवाईच्या अस्तापर्यंत मराठी सत्ताधिकांनी आदिवासींच्या दैनंदिन जीवनात व आर्थिक व्यवहारात हस्तक्षेप केला नाही. सातारचे छत्रपती व मराठी सत्ताधिकांबद्दल रामोशी जमातीला अभिमान होता. मात्र सन १८१८ मध्ये ब्रिटिशांनी पेशवाईचा शेवट केला व साताराच्या छत्रपतींनाही मर्यादित क्षेत्रापुरते राजेपद दिले व बाकीचा सर्व प्रदेश ब्रिटिश साम्राज्याला जोडला. त्या प्रदेशावर आपली प्रशासन

व्यवस्था व महसूल व्यवस्था लादली. रामोशांचे पारंपारिक हक्क व अधिकार काढून घेतले. आर्थिक दुरावस्थेमुळे संतप्त झालेल्या रामोशांनी इंग्रजांविरुद्ध बंडाचे निशाण उभारले. उमाजी नाईक याने रामोशी जमातीला एकत्रित करून इंग्रज राजवटीसमोर आव्हान उभे केले. सन १८२२ मध्ये छत्रसिंगाने आपल्या नेतृत्वाखाली उठाव केला. जमीनदार, सावकार, महसूल अधिकारी, इंग्रज अधिकारी यांच्यावर हल्ले चढविले. सन १८२६ ते १८२९ या कालखंडात ब्रिटिश सत्तेला रामोशी उठावांनी 'सळो की पळो' करून सोडले. पुढे सन १८४०-४१ मध्ये रामोशांनी पुन्हा एकदा सातारा परिसरात मोठा उठाव घडवून आणला. या उठावातून इंग्रज राजवटीविषयीची चीड व सातारा छत्रपतींबद्दल असणारी आत्मीयता दिसून येते. रामोशांचा हा तीव्र प्रतिकार आणि लढाऊ वृत्ती पाहून ब्रिटिशांनी तडजोडीचे धोरण स्विकारून उठाव शमविला. तडजोड म्हणून अनेक रामोशी लोकांना कसण्यास जमिनी दिल्या तर काहींना पोलीस दलात नोकऱ्या दिल्या.

९. कूकीचा उठाव :-

मणिपूरजवळ लुशाय टेकड्यांच्या पायथ्याला कुकी आदिवासी जमात रहात होती. या जमातीने इंग्रजांच्या वाढत्या हस्तक्षेपाविरुद्ध उठाव केला. कुकींनी इंग्रजांच्या ताब्यातील प्रदेशावर हल्ले करण्यास सुरुवात केली. पर्वतीय प्रदेशांची माहिती इंग्रजांना फारशी नसल्याने कुकींविरुद्ध लढा देणे कठीण झाले. तेव्हा पर्याय म्हणून काही कुकींना लाचलुचपत व नोकरीचे आमिष दाखवून फूट पाडण्याचा प्रयत्न केला. सन १८१७ ते १८४८ सालापर्यंत कुकींचे हल्ले होतच राहिले.

१०. कोळी उठाव :-

सह्याद्रीच्या पर्वतरांगांमध्ये राहणाऱ्या कोळी जमातीने इंग्रजांविरुद्धी उठाव केले. इंग्रज राजवटीत त्यांच्या शोषक धोरणामुळे कोळी जमातीमध्ये बेकारीचे प्रमाण वाढले. त्यांना स्वतःचा उदरनिर्वाह भागविणेही कठीण झाले यांचा परिणाम कोळ्यांनी इंग्रजांच्या प्रदेशावर हल्ले चढविले. त्यांच्या ताफ्यातील अनेक किल्ले उध्वस्त केले. सन १८२९, १८३९ व १८४४ साली कोळ्यांनी उठाव केला. पण हा उठाव मोडून काढण्यात आला.

११. कोल उठाव :-

छोटा नागपूर परिसरातील कोल जमीतीने उठाव केला. त्याचे प्रमुख कारण कोलांच्या जमीनी ब्रिटिशांनी काढून घेतल्या. १८२० मध्ये पोरहटच्या राजाने ब्रिटिशांवर निष्ठा ठेवून त्यांच्या संमतीने कोलांच्या प्रदेशावर ताबा मिळविण्याचा प्रयत्न केला व शेतसारा गोळा केला. यामुळे प्रचंड संतप्त झालेल्या कोलांनी १८३१ मध्ये उठाव केला. रांची, सिंगभूम, मानभूम, हजारीबाग, पलामाऊ पर्यंत हा उठाव पसरला. बुधो भगत यांनी उठावाचे नेतृत्व केले. पारंपारिक शस्त्रानिशी इंग्रजांच्या सशस्त्र

सैनिकाविरुद्ध कोलांनी लढा दिला. हा उठाव दोन वर्षे चालू होता. सन १८३२ मध्ये ब्रिटिशांनी सैनिकी कारवाई करून हजारो कोल जमातींच्या लोकांना ठार करून हा उठाव दडपून टाकला.

१२. खासी उठाव :-

आसाम आणि मेघालय येथील पर्वतमय प्रदेशात खासी जमातीचे लोक राहत होते. १८२४ साली इंग्रजांना ब्रम्हदेशावर आक्रमण करावयाचे होते. यासाठी ब्रम्हदेशाकडे लष्कर तैनात करण्यासाठी खासी आदिवासींच्या प्रदेशातून रस्ता बांधण्यास सुरुवात केली. खासी जमातींना ब्रिटिशांचा हा हस्तक्षेप सहन झाला नाही. यामुळे सन १८२४ ते १८३३ या कालखंडात खासी जमातीने ब्रिटिशांविरुद्ध उठाव केले. इंग्रजांनीही खासी जमातीच्या खेड्यावर हल्ले करून खेडी जाळली. खासींची आर्थिक कोंडी केली. परिणाम म्हणून तिरूतसिंग, बरमानिक या खासी नेत्यांनी उठावाची तीव्रता वाढविली. परंतु अपयश आले.

१३. संथाळ उठाव :-

भारतातील मोठ्या संख्येने असणारी व शांतताप्रिय जीवन जगणारी जमात अशी संथाळाची ओळख आहे. बिहार, पश्चिम बंगाल, उडीसा, छत्तीसगड, झारखंड व बांगलादेशातही संथाळ जमातीचे लोक राहतात. बंगालमधील राजमहल जिल्ह्यात संथाळ जमातीने शेतजमिनीच्या कारणावरून १८५५-५६ मध्ये उठाव केला. संथाळ लोकांचा शेती हा मुख्य व्यवसाय होता. इंग्रज सरकारचा अंमल संथाळाच्या प्रदेशात सुरू झाल्यानंतर इंग्रजांनी तेथे प्रशासन व्यवस्था निर्माण करून जमीन महसूल गोळा करण्यास सुरुवात केली. यातच भर म्हणून तेथील जमीनदार व सावकारांना पाठिंबा देऊन अनेक अधिकार दिले. परिणाम स्वरूप जमीनदार, सावकार, महसूल अधिकारी यांनी संथाळ लोकांचे शोषण केले. जमिनीची खोटी करारपत्रे करणे, महसूल भरणा झाला नाही तर जमिनी जप्त करणे, स्त्रियांवर अत्याचार, रेल्वे बांधकामावर मजूर म्हणून अल्प वेतनावर राबविणे अशा प्रकारे शोषण केले. या अत्याचारांने त्रस्त झालेल्या संथाळ जमीतीचे नेतृत्व सिधू व कान्हू यांनी केले. सुमारे साठ हजार संथाळ लोकांना संघटीत करून धनुष्यबाण, कुन्हाडी, काठ्या घेऊन ब्रिटिशांविरुद्धी उठावासाठी उभे केले. जमीनदार, सावकार, इंग्रज अधिकारी यांच्यावर हल्ले केले. उठावाची व्याप्ती इतकी मोठी होती की सिधू आणि कान्हू या संथाळ नेत्यांनी इंग्रजांची सत्ता समाप्त करण्याची घोषणा केली व स्वातंत्र्य जाहीर केले. उठावाचे दमन करण्यासाठी इंग्रजांनी लष्करी कारवाई केली तरीही संथाळानी जंगलाच्या आश्रयाने गनिमी कावा पद्धतीचा वापर करून इंग्रजांविरुद्धी लढा सुरूच ठेवला. इंग्रजांनी संथाळाचा उठाव दडपण्यासाठी क्रूर मार्गांचा अवलंब केला. यात सुमारे पंधरा ते वीस संथाळ लोक मारले गेले. मोठ्या प्रमाणावर लष्करी कारवाई केल्यानंतर १९५६ मध्ये संथाळाचा सर्व प्रदेश इंग्रजांच्या नियंत्रणाखाली आला. संथाळ लोकांचा राग शांत करण्यासाठी सरकारने संथाळ जिल्हा निर्माण केला.

*** स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१ ***

१. दलभूमचा राजा जगन्नाथ धाल याने कोणत्या जमातीला संघटीत करून उठाव केला.
२. सन १८२५ मध्ये कोणाच्या नेतृत्वाखाली भिल्लांनी उठाव केला.
३. मणिपूरजवळ लुशाय टेकड्यांच्या पायथ्याला कोणती आदिवासी जमात राहत होती.
४. बंगालमधील राजमहल जिल्ह्यात संथाळ जमातीने कोणत्या कारणावरून उठाव केला.
५. कोणत्या राज्यात पाईक पद्धत अस्तित्वात होती.

४.२.२ १८५७ चा उठाव

भारताच्या स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या इतिहासातील सर्वात मोठी घटना म्हणून सन १८५७ च्या उठावाकडे पाहिले जाते. ब्रिटिशांनी सन १७५७ मधील प्लासीच्या विजयानंतर १०० वर्षात भारतातील सर्व स्थानिक सत्ताधिकांवर प्रभुत्व निर्माण करून साम्राज्य विस्तार केला. या शंभर वर्षात अनेक स्थानिक स्वरूपाचे उठाव झाले ते सरकारने चिरडून टाकले. सन १८१८ साली पेशवाई नष्ट झाल्याने ब्रिटिश साम्राज्यविस्ताराला गती मिळाली. सन १८५२ पर्यंत ब्रिटिशांनी प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे संपूर्ण भारतावर कब्जा मिळविला. तैनाती फौज, विलिनीकरणाचे धोरण राबवून संस्थाने खालसा केल्यामुळे देशातील बहुतांशी संस्थाने ब्रिटिश साम्राज्याच्या अधीन झाली. ब्रिटिशांचे व्यापारी धोरण, जमीन महसूलविषयक धोरण, वंशश्रेष्ठत्व, ख्रिश्चन धर्मप्रसाराला दिलेला अप्रत्यक्ष पाठिंबा, ब्रिटिश लष्करातील भारतीय सैनिकांच्या समस्या इत्यादी घटनांमुळे देशपातळी कंपनी सरकारविषयी प्रचंड असंतोष पसरला. या असंतोषातूनच सन १८५७ चा उठाव घडून आला.

□ १८५७ च्या उठावाची कारणे :-

ब्रिटिशांनी सुरू केलेल्या नव्या प्रशासन व्यवस्थेमुळे ब्रिटिश सरकारला विरोध झाला. हा विरोध जनजाती व व्यक्तीगत पातळीवर छोट्या-मोठ्या उठावाच्या स्वरूपात झाला. साम्राज्यवादी धोरण व द्रव्यशोषक नीतीचा परिणाम येथील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक घटकांवर झाला. यामुळे १८५७ च्या उठावाची कारणमिमांसा ही राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक कारणांमध्ये विभागणी होते. या कारणांचा आढावा पुढीलप्रमाणे :-

अ) राजकीय कारणे :-

१. तैनाती फौज धोरण :-

लॉर्ड वेलस्लीने तैनाती फौज धोरणांची अंमलबजावणी हिंदुस्थानात केली. लष्करीदृष्ट्या कमकुवत संस्थानिकांना स्वसंरक्षणासाठी लष्करी मदत देऊ केली. या मोबदल्यात इंग्रज संस्थानिकाकडून ठराविक रक्कम घेत असत. परंतु बऱ्याच संस्थानिकांना या रक्कमा देणेही कठीण झाले. तसेच त्यांच्या कारभारात ब्रिटिश लष्कर हस्तक्षेप करू लागले. पुढे लॉर्ड डलहौसीने तैनाती फौजेची आर्थिक बाकी आहे. या सबबीखाली निजामाचा वऱ्हाड प्रांत, अवध संस्थान खालसा केले. यामुळे संस्थानिकाचे सार्वभौमत्व संपुष्टात येऊन ते नाममात्र संस्थानिक राहिले.

२. डलहौसीचे संस्थाने खालसा धोरण :-

लॉर्ड वेलस्लीच्या तैनाती फौजेनंतर लॉर्ड डलहौसीने संस्थाने ब्रिटिश साम्राज्यात विलीन

करण्याचा टप्पा गाठला, यासाठी त्रिसूत्रीचा वापर केला यापैकी एक दत्तक वारसास मंजुरी न देणे, संस्थानातील अयोग्य प्रशासनावर कारवाई करून अशी संस्थाने ताब्यात घेणे आणि कंपनी सरकारचा अंतिम अधिकार या तत्वाखाली संस्थानाचे विलिनीकरण करणे. अशाप्रकारे सातारा, उदयपूर, जयपूर, संबलपूर, नागपूर, झांशी, आयोध्या, नागपूर आणि झांशी इत्यादी संस्थाने खालसा करून ब्रिटिश साम्राज्यात समाविष्ट केली. डलहौसीच्या या साम्राज्यवादी धोरणाने संस्थानिक व जनतेत असंतोष निर्माण झाला.

३. पदव्या व तनखे बंद :-

लॉर्ड डलहौसीने संस्थाने खालसा धोरणाबरोबरच संस्थानिकांना दिलेल्या पदव्या व तनखे बंद केले. सन १८१८ मध्ये पेशवाईचा अस्त झाल्यानंतर मराठ्यांचा शेवटचा पेशवा दुसरा बाजीराव यास वार्षिक ८ लाख रुपयाचा तनाखा कंपनी सरकारने दिला होता, तो डलहौसीने रद्द केला. दिल्लीचा मुघल सम्राट बहादूर शहाने आपला वारसदार म्हणून जवान बख्त याचे नाव जाहीर केले. परंतु लॉर्ड डलहौसीने जवान बख्तच्या नावाला मंजुरी न देता मिर्झाफरूखला वारस म्हणून जाहीर केले. पुढे बहादूरशहाची बादशहा ही पदवी रद्द केली. थोडक्यात डलहौसीच्या या धोरणामुळे राजेरजवाडे कंपनी राजवटीविषयी संतप्त झाले व याचे रूपांतर पुढे १८५७ च्या उठावात झाले.

ब) प्रशासकीय कारणे :-

१. वर्णभेदाचे धोरण :-

ब्रिटिशांनी भारतात सत्ता स्थापन केल्यानंतर वर्णभेदाला प्रारंभ केला. भारतीय लोक रानटी आणि असंस्कृत आहेत, त्यांना सुसंस्कृत करण्याची जबाबदारी आम्ही पार पाडत आहोत अशी ब्रिटिशांची धारणा होती. यामुळे इंग्रज शासनकर्त्यांनी काळा-गोरा वर्णभेद करण्याबरोबर वांशिक भेदभाव सुरू केला. इंग्रज स्वतःला श्रेष्ठ मानत होते. हिंदुस्थानातील हिंदी लोक हे राज्यकारभार करण्यास अपात्र आहेत. अशी भावना इंग्रजांची झाली होती. प्रशासकीय सेवेमध्ये काम करणाऱ्या भारतीय लोकांना कनिष्ठ दर्जाच्या व कमी पगाराच्या नोकऱ्या दिल्या व इंग्लंडहून आलेल्या गोऱ्या लोकांसाठी मोठ्या पदाच्या व पगाराच्या नोकऱ्या दिल्या. यामुळेही भारतीय लोकांमध्ये असंतोष धुमसत राहिला.

२. इनाम कमिशन :-

ब्रिटिशपूर्व काळात एतद्देशीय राजे, पराक्रमी सरदार, सैनिक, विद्वान, विविध मठ, मंदिरे, मशिदी, दर्गे इत्यादींना जमीन इनाम स्वरूपात देत असत, ही जमीन सारामुक्त असे. परंतु भारतात ब्रिटिशांनी आपली राजवट प्रस्थापित केल्यावर लॉर्ड बेंटिगच्या काळात इनाम कमिशन नेमले. या इनाम कमिशनने

ज्यांना इनाम जमिनी मिळाल्या आहेत, त्याची कागदपत्रे सरकारकडे सादर करावीत असे आदेश दिले. जर अशी कागदपत्रे सादर केली नाहीत तर इनाम जमिनी जप्त केल्या जातील असा आदेश काढला. मशिदी, दर्गे, देवस्थाने, मठ या इनाम जमिनी मिळाल्या होत्या, त्याची कागदपत्रेही काहीजवळ नव्हती. त्यामुळे अशा जमिनी इनाम कमिशनच्या माध्यमातून जप्त केल्या. यामुळे लोकांच्या धार्मिक भावनेला ठेच पोचली.

३. न्यायव्यवस्थेतील दोष :-

कंपनी सरकारने 'कायद्यासमोर सर्व समान' अशी न्यायव्यवस्था निर्माण केली. परंतु युरोपियन व्यक्तींवर जर गुन्हा सिद्ध झाला तर पक्षपाती धोरण स्विकारले जात असे. भारतीय व्यक्तीला मात्र कठोर शिक्षा दिली जाई. भारतीय न्यायाधिश युरोपियन गुन्हेगारांना शिक्षा देऊ शकत नव्हते. ब्रिटिशपूर्व कालखंडात खेड्यातच न्यायदानाची व्यवस्था असे. त्यामुळे खेड्यातील व्यक्तीला तेथेच न्याय मिळत होता. परंतु ब्रिटिशांच्या नव्या प्रशासन पद्धतीनुसार न्याय मिळविण्यासाठी लोकांना तालुका, जिल्ह्याच्या ठिकाणी जावे लागत असे. ही न्यायप्रणाली खर्चिक होती. त्यामुळे सर्वसामान्य माणसाला अनंत अडचणींना सामोरे जावे लागत असे.

क) सामाजिक कारणे :-

१. भारतीय चालीरिती, रूढी व परंपरामध्ये हस्तक्षेप :-

कंपनी सरकारने हिंदुस्थानात प्रथम सत्ता संपादन व नंतर साम्राज्यविस्तार केल्यानंतर येथील लोकांच्या सामाजिक प्रथा, रूढी व परंपरामध्ये हस्तक्षेप करण्यास सुरुवात केली. लॉर्ड बेटिंग, लॉर्ड डलहौसी यासारख्या गव्हर्नर जनरलनी हिंदी समाजात सुधारणा घडविण्याच्या उद्देशाने सतीबंदी, बालविवाह प्रतिबंधक, विधवा पुनर्विवाह संमती कायदा यासारखे कायदे केले. या कायद्यामागची राज्यकर्त्यांची भूमिका योग्य असली तरी या कायद्यामुळे पिढ्यान्पिढ्या चालत आलेल्या चालीरिती, रूढी, परंपरा मोडून पडत आहेत अशी सर्वसामान्य लोकांची भावना झाली. अशा धोरणामुळे समाजाची चौकट नष्ट होत असून आपल्या धर्म व संस्कृतीवर खूप मोठे संकट आलेले आहे. अशी समाजाचा धारणा झाली. याचाच परिणाम ब्रिटिशांविरुद्ध सर्वसामान्य जनतेचा असंतोष उफाळून आला.

२. नवी शिक्षण व्यवस्था :-

कंपनी सरकारने भारतात आपली सत्ता स्थिर झाल्यानंतर आधुनिक शिक्षण पद्धतीला प्रारंभ केला. ख्रिश्चन धर्मप्रसारकांनीही येथील समाजात शिक्षण प्रसाराचे कार्य होती घेतले, परंतु यामागे त्यांच्या उद्देश धर्मप्रसार हा होता. या नव्या शिक्षण पद्धतीमुळे हिंदुस्थानातील पारंपारिक शिक्षण पद्धती मागे पडली व

इंग्रजी शिक्षण घेतलेले नवसुशिक्षित लोक एकीकडे ब्रिटिशांचे कारकून म्हणून तर दुसरीकडे समाजाचे प्रबोधन करू लागले. या बदलामुळे येथील समाज व्यवस्था कोलमडण्याच्या परिस्थितीत आहे व ही परिस्थिती कंपनी सरकारच्या धोरणामुळे निर्माण झाली आहे, असा सर्वसामान्य जनतेचा समज झाला. यामुळे ब्रिटिश राजवटीबद्दल लोकांच्या मनामध्ये असंतोष साचू लागला.

ड) आर्थिक कारणे :-

१. हिंदुस्थानची आर्थिक लूट :-

ब्रिटिशांनी भारतात प्लासीच्या युद्धानंतर (१७५७) व्यापार आणि आर्थिक धोरण हा प्रमुख उद्देश समोर ठेवला. भारतातील राज्यकर्त्यांमध्ये असलेल्या अराजकतेचा फायदा घेऊन आर्थिक लूट सुरू केली. येथील राजे, संस्थानिक, जमीनदार, व्यापारी व सर्वसामान्य जनता यांच्याकडून लुटलेली संपत्ती ब्रिटिश अधिकारी वर्गाने इंग्लंडला नेली. सन १७७५ ते १७८० या पाच वर्षांच्या कालावधीत एकट्या बंगालमधून सुमारे ३ कोटी ८४ लाख पौंड संपत्ती इंग्लंडला पाठविली गेली. याशिवाय कंपनी सरकारच्या (इंग्रज) नोकरांना खाजगी व्यापार करण्याची मुभा देण्यात आल्याने त्यांनी येथील शेतकरी व सर्वसामान्य जनतेचे शोषण करून प्रचंड नफा कमविला. हेच इंग्रज नोकर व अधिकारी इंग्लंडमध्ये गेल्यानंतर भारतात मिळविलेल्या संपत्तीच्या बळावर एखाद्या उमरावाप्रमाणे जीवन जगत असत. इंग्रजांच्या अशा शोषक नीतीमुळे भारतात प्रचंड दारिद्र्य निर्माण झाले. यासंदर्भात दादाभाई नौरोजी म्हणतात की, “महमंद गझनीने भारतावर १७ स्वाच्या करून जेवढी संपत्ती नेली नाही, त्याच्या कित्येक पटीने अधिक संपत्ती ब्रिटिश लोकांनी इंग्लंडला नेली.”

२. व्यापार व उद्योगधंद्यांचे पतन व वाढती बेकारी :-

ब्रिटिशपूर्वकाळात भारतीय खेडी स्वयंपूर्ण होती, परंतु इंग्लंडमध्ये झालेल्या औद्योगिक क्रांतीने युरोपातील उद्योगधंद्यांना लागणारा कच्च्या मालाची गरज भासू लागली. ब्रिटिशांनी भारतातून अल्प किंमतीत कच्चा माल युरोपीयन उद्योगधंद्यांना पुरविला. यासाठी भारतीय व्यापार व उद्योगधंदे सक्तीचे बंद पाडण्याचे धोरण स्विकारले. युरोपातून येणाऱ्या पक्का मालाची बरोबरी भारतीय उद्योगधंदे करू शकले नाहीत, याचा परिणाम भारतीय व्यापार व उद्योगधंद्यांचे पतन (ऱ्हास) घडून आले. ग्रामीण उद्योगधंदे बंद पडल्यामुळे लाखो लोक बेकार झाले. उदरनिर्वाहाचे साधनच ब्रिटिशांच्या धोरणामुळे नष्ट झाल्यामुळे बहुसंख्य लोकांच्या वाट्याला दारिद्र्य आले. त्यातच भर म्हणून लॉर्ड डलहौसीने संस्थाने खालसा केल्यामुळे हजारो सैनिकांच्या नोकऱ्या गेल्या, त्यांना उपजीविकेचा प्रश्न भेडसावू लागला. एकंदरीत व्यापार, उद्योगधंद्यांचा ऱ्हास व वाढती बेकारीमुळे लोकांच्या मनात निर्माण झालेल्या असंतोषाचे रूपांतर १८५७ च्या उठावात झाले.

३. अन्यायकारी सारा आकारणी :-

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे हे इंग्रजांच्या लक्षात आल्याने त्यांनी शेतीविषयक महसूल धोरण आखले जे भारतीय शेती व शेतकऱ्यांना मारक ठरले. लॉर्ड कॉर्नवॉलिसची कायमधारा पद्धती व नंतर आलेल्या महालवारी व रयवारी पद्धतीने सामान्य शेतकरी वर्ग कोलमडून पडला. भरमसाठ महसूल (सारा) आकारणी शेतकरी कर्जबाजारी झाला. सावकारांच्या जाळ्यात अडकला. जमीन महसूल वेळेत न मिळाल्यास जमिनीचे लिलाव काढण्याचा प्रघात ब्रिटिशांनी सुरू केला. या माध्यमातून अमर्याद संपत्तीची लूट करण्यात आली.

इ) धार्मिक कारणे :-

१. धर्मावर संकट :-

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतात आपली सत्ता निर्माण केल्यानंतर प्रारंभी ख्रिश्चन मिशनऱ्यांना प्रवेश नाकारला. परंतु सत्ता मजबूत होत गेली तशी आपले धोरण बदलले. इ.स. १८१३ च्या कायद्याने भारतात ख्रिश्चन धर्मप्रसार करण्याची मुभा देण्यात आली. धर्मप्रसारासाठी भारतात आलेल्या ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी येथील अशिक्षित लोकांना सेवाभाव व आर्थिक मदत करून धर्मांतर करण्यास प्रवृत्त केले तर सुशिक्षितांना ख्रिश्चन धर्मातील उदात्त तत्त्वे व मानवतावादाची शिकवण देऊन धर्मप्रसाराचे कार्य केले. हिंदू-मुस्लिम धर्मावर टीका केली. भारतीय लोकांच्या चालीरिती, परंपरावर हल्ले चढविले. पोर्तुगीजाप्रमाणे जुलूम जबरदस्ती करून इंग्रजांनी धर्मप्रसार केला नसला तरी अप्रत्यक्षपणे मिशनऱ्यांच्या धर्मप्रसाराला पाठिंबा दिला. इंग्रज व मिशनऱ्यांच्या धर्मप्रसार म्हणजे आपल्या धर्मावर आलेले मोठे संकट आहे अशी येथील लोकांची भावना निर्माण झाली.

२. सुधारणावादी धोरणाची प्रतिक्रिया :-

इंग्रज व ख्रिश्चन मिशनरी दोघेही भारतीय लोकांना एकाच दृष्टिकोनातून पाहत होते. तो म्हणजे या रानटी लोकांना 'सुसंस्कृत' बनविण्यासाठी आम्ही येथे आलेलो आहोत. यामुळे सार्वजनिक ठिकाणी ब्राम्हण वर्गापासून शूद्रापर्यंत सर्वांना एकसारखी वागणूक दिली जाऊ लागली. ब्रिटिशांच्या अशा धोरणामुळे भारतीयांची धर्म व जात नष्ट होईल, असा प्रचार सनातनी लोकांनी सुरू केला. इंग्रजांनी सती बंदी कायदा, विधवा पुनर्विवाह कायदा, बालविवाह बंदी कायदा, धर्मांतरानंतर प्राप्त होणारा मालमत्तेवरील हक्क आणि एतद्देशीय सैनिकांना सक्तीचे समुद्र पर्यटन करणारा कायदा हे सर्व कायदे केले, हे कायदे जरी सुधारणावादी असले तरी आपल्या धर्म व संस्कृतीत सरकारचा हा हस्तक्षेप आहे असे लोकांना वाटले.

ई) लष्करी कारणे :-

१. सैन्यसंख्या व पगारातील तफावत :-

भारतात सन १८५६ मध्ये २ लाख ३३ हजार हिंदी शिपाई तर ४५ हजार गोरी फौज होती. गोच्या फौजेच्या पाचपट हिंदी शिपाई होते. देशातील महत्त्वाची लष्करी केंद्रे, दारुगोळा, शस्त्रास्त्रे ही हिंदी शिपायांच्या ताब्यात होती. गोच्या सैनिकांचे भारतात प्रमाण वाढावे म्हणून लॉर्ड डलहौसीने वारंवार ब्रिटिश संसदेकडे मागणी केली. परंतु याकडे दुर्लक्ष करण्यात आले. शिपायांनी याच संधीचा फायदा उठविला तर दुसरीकडे हिंदी आणि युरोपियन सैनिकांच्या पगारात प्रचंड तफावत होती. हिंदी सैनिकाला कोणत्याही स्वरूपाची व बढती मिळत नसे. याउलट युरोपियन सैनिकाने लष्करात प्रवेश करताच त्यास भराभर बढती मिळत असे. यामुळे हिंदी सैनिकांना काम करूनही उदरनिर्वाह भागविणे कठीण होऊन बसे.

२. हिंदी शिपायांवरील निर्बंध :-

इ.स. १८२४ मध्ये ब्राम्ही युद्धासाठी बराकपूर छावणीतील ४७ व्या रेजिमेंटमधील शिपायांना ब्रम्हदेशात जाण्याचे आदेश दिले. परंतु समुद्र पर्यटनास बंदी असून आम्ही ब्रम्हदेशाला जाणार नाही असे सांगितल्याने अनेक सैनिकांना नोकरीवरून काढून टाकण्यात आले. सन १८४९ साली पंजाब ब्रिटिश साम्राज्यात विलीन झाले. अनेक पंजाबी शीख व मुसलमानांना ब्रिटिशांनी लष्करात नोकऱ्या दिल्या, त्यावेळी शीख सैनिकांच्या दाढीला व डोक्याचे केस काढण्याचे आदेश देणार नाही असा ब्रिटिशांनी शब्द दिला होता. परंतु तो नंतर पाळला नाही. परिणामी शीखांनी नोकरीचा त्याग केला. हिंदी सैनिकांने गंध लावू नये, शेंडी राखू नये, विशिष्ट प्रकारे दाढी राखावी अशी बंधने लादण्यात आली. अशा सर्व निर्बंधामुळे हिंदी सैनिकात असंतोषाचे वातावरण पसरले.

३. हिंदी सैनिकांमधील वाढलेला आत्मविश्वास :-

कंपनी सरकारने हिंदी सैनिकांच्या बळावर ब्रम्हदेशापासून काबूलपर्यंतचा प्रदेश जिंकला. भारतातील बहुसंख्य संस्थानिक व राज्यावर मिळविलेले विजय हे हिंदी (ऐतदेशीय) सैनिकांच्या पराक्रमामुळे मिळाले होते, अशी भावना हिंदी सैनिकांमध्ये पसरली होती. आपण इंग्रजांइतके शूर व पराक्रमी आहोत असा आत्मविश्वास त्यांच्यामध्ये निर्माण झाला. आपण जर इंग्रजांना युद्धावेळी सहकार्य केले नाही, तर ते विजय मिळवू शकत नाहीत असा आत्मविश्वास दुणावला. यामुळे हिंदी सैनिकांनी ब्रिटिशांच्या अन्यायाविरोधात बंडाचे हत्यार उपसले.

फ) तात्कालिक कारण :-

इंग्रजांनी भारतीय लष्करामध्ये जानेवारी १८५७ मध्ये 'ब्राऊन बेस' (लोखंडी बंदुका) बंदुकाऐवजी

सैनिकांना लांब पल्ल्याच्या एन्फिल्ड बंदुका दिल्या. त्यात वापरली जाणारी काडतुसे ही गाई व डुकराच्या चरबीपासून बनविलेली असत. या काडतुसांना वंगणयुक्त आवरण असल्यामुळे ते दातांनी तोडावे लागत होते. या आवरणाला गाई व डुकराची चरबी लावलेली असते अशी बातमी लष्करामध्ये सर्वत्र पसरली. गाई हिंदूना पवित्र तर डुकर मुसलमानांना अपवित्र असल्याने गाई व डुकराची चरबी दोन्ही धर्मासाठी निषिद्ध मानली जात असे. काडतूस प्रकरणाची ही बातमी प्रथम कलकत्त्याच्या फौजेत पसरली व त्याचा सर्वत्र प्रसार झाला. हिंदू-मुस्लिम सैनिकांच्या धार्मिक भावना दुखावल्या व सैनिकांनी बंडाचे निशाण उभारले.

□ १८५७ च्या उठावाची वाटचाल :-

संपूर्ण देशभर चरबीयुक्त काडतुसांची बातमी पसरली. फेब्रुवारी १८५७ मध्ये बेहरामपूर येथील १९ देशी पलटणीने प्रथमच काडतुसांना स्पर्श करण्यास नकार दिला. इंग्रजांनी त्वरीत या पलटणीतील सैनिकांना लष्करातून काढून टाकले. परंतु ही बातमी बराकपूरच्या लष्करी छावणीतही पोहचली आणि २९ मार्च १८५७ रोजी बराकपूरच्या छावणीतील सैनिकांनी काडतुसे वापरण्यास नकार दिला. या छावणीतील ३४ वी एन.आय. रेजिमेंटमधील मंगल पांडे या सैनिकाने इंग्रजांच्या विरोधात परेड ग्राऊंडवर घोषणा दिल्या. त्यावेळी इंग्रज अधिकारी सार्जंट मेजर ह्यूसन यांनी सैनिकांना कैद करण्याचे आदेश दिले. मंगल पांडे याने मेजर ह्यूसनवर गोळ्या झाडल्या व त्यास ठार केले. इंग्रज अधिकाऱ्यांनी मंगल पांडे यास कैद करून त्याच्यावर लष्करी न्यायालयात खटला भरला. खटल्याच्या निकालानंतर मंगल पांडेला दोषी ठरवून ८ एप्रिल १८५७ रोजी फाशी दिली.

मंगल पांडेच्या फाशीची बातमी सर्वत्र पसरताच ठिकठिकाणी उठावांची मालिकाच सुरू होऊन उठाव देशभर पसरला. दिल्लीपासून ५८ किलोमीटर अंतरावर असलेल्या मीरत येथेही उठावास सुरुवात झाली. २४ एप्रिल १८५७ रोजी मीरतमधील 'नेटिव्ह कॅव्हलरी' या सैनिकी तुकडीतील ९० सैनिकांनी चरबीयुक्त काडतुसे वापरण्यास नकार दिला. यामुळे ब्रिटिश लष्करी अधिकाऱ्यांनी यातील ८५ सैनिकांना ९ मे १८५७ रोजी बडतर्फ करून १० वर्षांची शिक्षा ठोठावली. दुसऱ्याच दिवशी म्हणजे १० मे १८५७ रोजी मीरत येथील तुरुंगाची भिंत फोडून कैदेत अडकलेल्या ८५ सहकाऱ्यांची सुटका केली. 'मारो फिरंगी को' अशा घोषणा देत बंडाचा झेंडा उभारला. चर्चमध्ये प्रार्थनेसाठी निघालेल्या ब्रिटिशांना हिंदी सैनिकांनी ठार केले. युरोपीयन अधिकाऱ्यांच्या घरावर हल्ले केले. युरोपीयन स्त्रिया, मुले यांनाही सोडले नाही. खजिना लुटला, कचेऱ्या जाळल्या. उठावकर्त्यांनी "चलो दिल्ली"ची घोषणा देऊन मीरत येथील सैनिक दिल्लीकडे गेले.

मीरत येथील उठावकर्ते सैनिक दिल्लीत पोहचल्यावर दिल्लीतील सैनिकही उठाववाल्यांना

मिळाले. ११ मे रोजी दिल्लीत पोहचलेल्या बंडखोर सैनिकांना रोखण्यासाठी इंग्रज अधिकारी लेफ्टनंट विलोबी याने प्रतिकार केला. परंतु त्यास यश आले नाही. उठावकर्त्यांनी इंग्रज व युरोपियन लोकांना ठार करण्याचे सत्र आरंभिले. दिल्लीतील सर्वसामान्य जनतेनेही उठावकर्त्यांना मदत केली. उठाववाल्यांनी बऱ्याच इंग्रज सैनिकांची कत्तल केली आणि दिल्ली ताब्यात घेतली. बंडखोर सैनिकांनी आपला मोर्चा लाल किल्ल्याकडे वळवून १० वर्षीय वृद्ध मुघल सम्राट दुसरा बहादूरशाह जफर यांस हिंदुस्थानचा बादशहा म्हणून घोषित केले आणि या उठावाचे नेतृत्व बादशहाकडे देण्यात आले.

दिल्लीत घडलेल्या खळबळजनक घटनेमुळे आणि उठावकर्त्यांना मिळालेल्या यशामुळे ब्रिटिशांच्या अनेक लष्करी छावण्यांमध्ये देशी सैनिकांनी उठाव केले. १३ मे रोजी फिरोजपूर, २० मे रोजी अलीगढ, ३० मे रोजी लखनौ व मथुरा, ४ जून रोजी वाराणसी व कानपूर, ६ जून रोजी झाशी व अलाबाद येथे सैनिकांनी उठाव केले. याशिवाय इटावा, रूरकी, बरेली, शहाजानपूर, आजमगढ, सीतापूर, मुरादगढ, बनारस, फतेहगढ, अंबाला, बुंदेलखंड इत्यादी ठिकाणी उठाव झाले. मध्य भारत, बिहारचा मोठा प्रदेश व पूर्व पंजाबच्या प्रदेशातील सर्वसामान्य जनतेने ब्रिटिश सत्ता झुगारून देऊन उठाव केला. बंगाल प्रांतातील ढाक्का, चित्तगाँव, भागलपूर, मदारीगंज येथील सैनिकांनी उठाव केले. राज्यस्थानमध्ये उठावाचा फारसा प्रचार झाला नाही. दक्षिण भारतामधील महाराष्ट्रात सातारा, कोल्हापूर, खानदेश, अहमदनगर, औरंगाबाद, नागपूर अशा अनेक ठिकाणी उठावाच्या हालचाली झाल्या. याशिवाय वेल्लोर, अर्काट, कर्नूल, त्रिचनापल्ली, कडप्पा, बेळगाव, धारवाड, हैद्राबाद येथेही ब्रिटिशांविरुद्ध असंतोष निर्माण होऊन काही ठिकाणी उठाव झाला.

१८५७ च्या उठावात जहागीरदार, वतनदार, जमीनदार, काही संस्थानिक व त्यांचे आश्रित, सर्वसामान्य लोक, हिंदी शिपाई व आदिवासी इत्यादी लोक सामील झाले. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांची हत्या, सरकारी कचेऱ्याची नासधूस व लुटालूट करणे, कैदेतील हिंदी शिपायांना सोडविणे, तारायंत्रे तोडणे, खजिना लुटणे, दळणवळण यंत्रणा उध्वस्त करणे, ब्रिटिशांची शासन व्यवस्था कोलमडून टाकणे अशा विविध मार्गांचा अवलंब उठावकर्त्यांनी केला. या उठावामुळे कंपनी सरकारपुढे खूप मोठे आव्हान उभे केले. या व्यापक उठावाच्या पहिल्या टप्प्यात उठावाची तीव्रता व इंग्रजांचा बेसावधपणा यामुळे इंग्रजांना अनेक ठिकाणी माघार घ्यावी लागली. उठावकर्त्यांचा आत्मश्र्वास वाढल्याने उठाववाल्यांनी ब्रिटिशांची सर्व यंत्रणा मोडून काढण्याचे सत्र अवलंबिले. परंतु अल्पावधीत लॉरेन्स, कॅनिंग, निकोलसन, हॅवलॉक, औट्रॅम, ह्यूरोज, नील यासारख्या अनुभवी इंग्रज सेनापतींनी पराक्रमाची शर्थ करून उठाव मोडून काढून परिस्थिती नियंत्रणात आणली. या उठावात दिल्लीचा मुघल बादशहा दुसरा बहादूरशाह जफर, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, नानासाहेब पेशवे, सेनापती तात्या टोपे, फैजाबादचा मौलवी अहमदुल्ला, अवधची बेगम हजरत महल, बिहारचा राणा कुवर्सिंह, बरेलीचा जनरल बरकतखान, सातारामधील रंगो बापूजी गुप्ते,

कोल्हापूरचे चिमासाहेब महाराज इत्यादी प्रमुख नेत्यांनी उठावात प्रमुख भूमिका पार पाडली. लखनौ, दिल्ली, झाशी, कानपूर येथे झालेल्या उठावात ब्रिटिशांची प्रचंड मोठी हानी झाली. इंग्रजांनीही याचा बदला म्हणून मोठ्या प्रमाणात येथील लोकांची व हिंदी शिपायांची कत्तल केली. या उठावात हिंदू मुस्लिम धर्मीयांबरोबर आदिवासी व इतर जाती-धर्माच्या लोकांचा ब्रिटिशांविरोधी असणारा असंतोष संघटीतरित्या उठावाच्या स्वरूपात प्रकट झाला, ही बाब इंग्रज सरकारला विचार करायला लावणारी होती. १८५७ च्या उठावात अनेक संस्थानिक इंग्रजनिष्ठ राहिले. याचबरोबर पंजाबमधील शीख व हैद्राबादचा सालारजंग यांनी इंग्रजांना मदत केली. अशा प्रकारे १८५७ च्या उठाव इंग्रजांनी मोडून काढला.

□ उठाव अयशस्वी होण्याची कारणे :-

१८५७ च्या उठावाचे लोण संपूर्ण भारतभर पसरले. तात्पुरत्या स्वरूपात ब्रिटिशांची सर्व व्यवस्था कोलमडून जात आहे अशी भीती ब्रिटिशांना वाटू लागली. परंतु ब्रिटिशांनी या व्यापक उठावाच्या धक्क्यातून सावरल्यानंतर अतिशय नियोजितपणे उठाव दडपून टाकला आणि उठावास अपयश आले. त्याची कारणे पुढीलप्रमाणे :-

१. उठावाचे स्वरूप स्थानिक :-

ब्रिटिश साम्राज्याच्या विविध प्रदेशात १८५७ चा उठाव झाला असला तरी उठावकर्त्यांना अंतिम ध्येय काय हे निश्चित करता आले नाही. केवळ ब्रिटिश राजवटीच्या अन्यायी व शोषक धोरणाविरोधात उभारलेला लढा असे उठावाचे स्वरूप राहिले. उत्तरेत उठावाने रौद्र रूप धारण केले असले तरी दक्षिणेतही उठाव व उठावासंबंधित हालचाली मोठ्या प्रमाणात झाल्या. परंतु उठावात सामील झालेल्या समाजातील संस्थानिक, जमीनदार, वतनदार, सैनिक, आदिवासी, सर्वसामान्य लोकांचे प्रश्न हे स्थानिक स्वरूपाचे होते. त्यास एक राष्ट्रीयत्वाची झालर नसल्याने हे उठाव स्थानिक स्वरूपाचे राहिले.

२. प्रभावी नेतृत्वाचा अभाव :-

१८५७ च्या उठावाचा प्रारंभ शिपायांच्या बंडापासून झाला. शिपायांनी उठावाचे नेतृत्व दिल्लीच्या मुघल बादशहाकडे दिले. परंतु मुघल बादशहाचा देशव्यापी प्रभाव पडू शकला नाही. झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, नानासाहेब पेशवे हे संस्थानिकासाठी ब्रिटिशांविरुद्ध लढले. तात्या टोपे, रंगो बापूजी गुप्ते इत्यादींनी प्रयत्नांची शिकस्त केली. परंतु त्यांना प्रादेशिक मर्यादा पडल्या. दळणवळण व संदेशवहन यंत्रणेचा अभाव शिवाय एकमुखी व प्रभावी नेतृत्व उठावकर्त्यांना लाभले नसल्याने हा उठाव मोडून काढणे सोपे गेले. उठाववाल्यांनी जमेल त्या पद्धतीने, हाती मिळेल त्या शस्त्रानिशी उठाव केल्याने त्यांना योग्य दिशा मिळू शकली नाही.

३. आधुनिक शस्त्रसामुग्री व एकच नेतृत्व :-

ब्रिटिशांकडे असणारी आधुनिक शस्त्रास्त्रे हेही ब्रिटिशांच्या विजयाचे कारण ठरले. त्यांच्याकडे असणाऱ्या नव्या पद्धतीच्या बंदुका, रायफली, तोफा यामुळे हाती विळे, कोयते, काठ्या, भाले, तलवारी बाळगलेल्या उठावकर्त्यांना पराभूत करणे त्यांना शक्य झाले. तसेच ब्रिटिशांकडे हॅवलॉक, सर ह्यूरोज, औट्रॅम, लॉरेन्स, निकोलसन, बर्नार्ड, विल्सन, जेकब हे कसलेले ब्रिटिश सेनानी एकाच नेतृत्वाचे ओदश पाळून उठावकर्त्यांचा विमोड करत होते. लॉर्ड कॅनिंगच्या नेतृत्वाखाली या उठावाचा शेवट घडवून आणला.

४. राजे-रजवाड्यांच्या पाठिंब्याचा अभाव :-

भारतात सुमारे साडेपाचशे पेक्षा अधिक संस्थाने अस्तित्वात होती. हे संस्थानिक एखाद्या राजाप्रमाणे वागत असत. देशातील बहुतांश संस्थानिक पद, प्रतिष्ठा, स्वायत्तता व आपले संस्थान अबाधित राहण्यासाठी वाटेल ते करण्यास तयार होते. यामुळे ज्या संस्थानिकांना लॉर्ड डलहौसीच्या खालसा धोरणाचा फटका बसला तेवढ्यानीच १८५७ उठावात सहभाग घेतला. बाकीचे संस्थानिक (ग्वाल्हेर, बडोदा, हैद्राबाद, जिंद, पतियाळा, कपूरधाळा, ब्रिटिशांशी एकनिष्ठ राहिले. तर काही संस्थानिकांनी उठाव मोडून काढण्यासाठी इंग्रजांना मदत केली.

५. एक राष्ट्रीयत्वाचा अभाव :-

१८५७ च्या उठावास प्रारंभ झाल्यानंतर या उठावात यश मिळाले तर पुढची दिशा काय ठरवायची? यासंदर्भात एकवाक्यता नव्हती. एक विशिष्ट समान ध्येय क्रांतीकारकासमोर नसल्याने हा उठाव यशस्वी होऊ शकला नाही. एकराष्ट्रवाद निर्माण करण्यासाठी हे स्वातंत्र्ययुद्ध लढले जात आहे, अशा प्रकारचा ठाम विश्वास क्रांतीकारकमध्ये नसल्याने १८५७ च्या उठावात एक राष्ट्रीयत्वाचा अभाव दिसून येतो.

६. लष्करी डावपेच व मदतीचा अभाव :-

१८५७ च्या उठावाची सुरुवात सैनिकापासून झाली. प्रारंभी सैनिकांनी आपल्या शौर्याने अनेक आघाड्यांवर ब्रिटिशांना पराभूत केले. परंतु लढाईचे तंत्र व नीती याबाबतीत भारतीय शिपाई व नेते कमी पडले. त्यांना योग्यवेळी योग्य डावपेच आखता आले नाहीत. दिल्ली जिंकल्यानंतरही त्यांना विजय टिकवता आला नाही. इंग्रज सैन्य संख्येने कमी असून अनेक मोठ्या लढाया जिंकल्या. इंग्रजांकडे मोठी आर्थिक ताकद, आधुनिक शस्त्रास्त्रे, शिस्तबद्ध सैन्य व अनुभवी सेनानी होते. शिवाय दळणवळण व संदेशवहनाचा ताबा इंग्रजांकडे असल्याने त्यांना सर्व प्रकारची मदत वेळेवर पोहचत

होती. या तुलनेत उठावकर्त्यांना मदत वेळेत पोहचली नाही अथवा मिळालीच नाही. यामुळे या उठावास अपयश आले.

७. उठावाची व्याप्ती मर्यादीत :-

भारताच्या भौगोलिक विस्ताराचा विचार करता १८५७ च्या उठावाची व्याप्ती मर्यादीत राहिली. या उठावाचे लोण उत्तर भारतात व्यापक असले तरी सिंध, राजस्थान प्रांतात शांतता होती. पंजाबमधील शीखांनी इंग्रजांना मदत केली. इंग्रजांनी सैन्याच्या जोरावर दक्षिण भारतातील उठाव दडपून टाकला. संपूर्ण देशावर इंग्रजांचा प्रभाव असल्याने अनेक ठिकाणी उठाव होण्याअगोदर काळजी घेण्यात आली. एकूणच भारतासारख्या खंडप्राय देशाच्या मानाने उठावाची व्याप्ती मर्यादीत राहिली.

वरील सर्व कारणामुळे १८५७ चा उठाव दडपून टाकण्यात इंग्रज यशस्वी ठरले.

□ १८५७ च्या उठावाचे परिणाम :-

१८५७ चा उठाव अयशस्वी झाला असला तरी या उठावाचे भारताच्या इतिहासावर दूरगामी परिणाम झाले. या उठावाने भारतातील ब्रिटिश साम्राज्याच्या मजबूत पाया अस्थिर करण्याचा प्रयत्न केला.

१. ईस्ट इंडिया कंपनीची राजवट संपुष्टात :-

सन १७५७ ते १८५७ या काळात कंपनी सरकारने व्यापार, साम्राज्यवाद व राज्यकारभार या त्रिसूत्रीचा वापर करीत संपूर्ण हिंदुस्थान आपल्या नियंत्रणाखाली आणला. या काळात कंपनी सरकार व त्यांच्या अधिकाऱ्यांनी येथील जनतेवर अन्याय, अत्याचार करून जास्तीत जास्त आर्थिक शोषण केले. कंपनीच्या सत्तेमुळे व शोषक धोरणामुळे भारतीयांच्या असंतोषात भर पडत गेली. याचे पडसाद सन १८५७ च्या रूपाने उमटले. भारतातील इंग्रजी राजवट ईस्ट इंडिया कंपनीच्या हातात असुरक्षित आहे, असे इंग्लंडच्या राणी व्हिक्टोरियास वाटल्यामुळे कंपनी राजवट संपुष्टात आल्याची घोषणा राणीने केली. १ नोव्हेंबर १८५८ रोजी इंग्लंडच्या राणीने जाहीरनामा प्रसिध्द करून ईस्ट इंडिया कंपनीच्या ताब्यातील सर्व सत्ता आपल्या हाती घेत असल्याचे जाहीर केले.

२. राणीचा जाहीरनामा :-

राणी व्हिक्टोरिया हिने सर्व भारतीयांना उद्देशून एक जाहीरनामा प्रसिध्द केला. तो जाहीरनामा १ नोव्हेंबर १८५८ रोजी अलाहाबाद येथे दरबार भरवून तेथे वाचून दाखविण्यात आला. भारतीयांच्या असंतोषाची तीव्रता कमी व्हावी म्हणून त्यांना विश्वासात घेऊन राज्यकारभार करण्यासाठी आश्वासने

देणारा जाहीरनामा प्रसिध्द केला. या मुद्द्यांची सविस्तर माहिती याच प्रकरणात ४.२.३ या घटकात केली आहे.

३. भारतीय लष्कराची पुनर्रचना :-

१८५७ च्या उठावाची सुरुवात सैनिकांपासून झाली असल्याने उठावानंतर भारतीय सैनिकांना दोषी ठरवून 'विभाजन व संतुलन' या तत्वाचा वापर करून लष्कराची पुनर्रचना करण्यात आली. ब्रिटिश लष्करातील ब्रिटिश सैनिकांचे भारतीय सैनिकांशी असणारे प्रमाण १ : २ करण्यात आले. हिंदुस्थानातील सर्व महत्वाची ठाणी इंग्रज-फौजेच्या ताब्यात ठेवण्यात आली. पूर्वी लष्करात संमिश्र जातीच्या तुकड्या होत्या. त्याऐवजी पंजाबी, शीख, गुरखा, रजपूत, महार, मराठा अशा जातवार तुकड्या निर्माण केल्या. तोफखाना व शस्त्रास्त्र विभाग प्रामुख्याने सामान्य जनतेपासून दूर ठेवण्यात आले. याप्रकारे लॉर्ड कॅनिंगच्या कालखंडात लष्कराची पुनर्रचना करण्यात आली.

४. एतदेशीय संस्थानिकांच्या धोरणात बदल :-

लॉर्ड डलहौसीच्या विलीनीकरण धोरणाचा परिणाम म्हणून अनेक संस्थाने खालसा झाली. संस्थानिकांचे तनखे, पदव्या रद्द करण्यात आल्या, यामुळे अशा संस्थानिकांनी व त्यांच्या अधिपत्याखालील जनतेने उठावात सहभाग घेतला तर अनेक संस्थानिकांनी ब्रिटिशांना मदत केली. यानिमित्ताने ब्रिटिशांना संस्थानिकांची ताकदही कळली. भारतामध्ये आपल्या सत्तेची पकड मजबूत करावयाची असेल तर संस्थानिकाबाबतच्या आक्रमण धोरणाचा त्याग केला पाहिजे याची जाणीव ब्रिटिशांना झाली. त्यामुळे ब्रिटिशांनी साम्राज्यवादी धोरणाचा शेवट करून संस्थानिकांना स्थानिक राजांचे अधिकार देण्याबरोबर त्यांचे हक्क, अधिकार, सन्मान अबाधित राखले जातील याची हमी दिली.

५. 'फोडा व झोडा' या भेदनीतीचा अवलंब :-

सैनिकांपासून उठावास सुरुवात झाली. दिल्लीचा मुघल बादशहास नेतृत्व देण्यात आले. इंग्रज सत्तेचा शेवट करून मुस्लिम सत्तेची पुनर्स्थापना करावयाची असा उठावकर्त्यांचा डाव आहे असे ब्रिटिशांना वाटत होते. उठावाच्या कारस्थानात मुसलमानच प्रमुख आहेत असा दृढ समज झाला होता. या उठावात हिंदू-मुस्लिम या दोन धर्मीयांतील ऐक्यभावही दिसून आला. या सर्व घटना अशाच घडत राहिल्या तर येथे राज्य करणे अवघड होईल अशी भीती ब्रिटिशांना वाटू लागली. यातूनच त्यांनी प्रथम मुस्लिमांबाबत कठोर धोरण स्विकारले. मुसलमान वतनदाराच्या जमिनी जप्त केल्या. दिल्ली, फतेहपूर येथील मशिदीत मुसलमानांना नमाज पडण्यास बंदी घातली. मात्र नंतरच्या काळात त्यांनी मुस्लिमांप्रतीचे धोरण बदलून मुस्लिमांचा वापर हिंदू समाजाविरुद्ध आणि राष्ट्रीय भावनेच्या प्रसाराला रोखण्यासाठी केला

व भविष्यात हे दोन्ही समाज (हिंदू-मुस्लिम) एकत्र येणार नाहीत याची काळजी घेतली. परिणामी देशात फोडा-झोडा नीती यशस्वी झाली.

६. नेतृत्व मध्यमवर्गाकडे :-

१८५७ च्या उठावात नेतृत्व करणारे नेते अंशतः सुशिक्षित होते. मात्र उठावात सहभागी झालेल्या सैनिकांपासून सर्वसामान्य माणसापर्यंत बहुतांशी लोक अशिक्षित होते. ब्रिटिशांविरुद्ध सशस्त्र उठाव करूनही अपयश आल्याने यापुढे सशस्त्र उठाव करणे म्हणजे आत्मघाताला निमंत्रण देणे होईल असे समाजाला वाटले. पुढील काळात सशस्त्र लढ्याऐवजी न्याय मागण्यासाठी घटनात्मक मार्गाचा अवलंब केला पाहिजे असे नवसुशिक्षित लोकांना वाटू लागले. यातूनच देशाचे नेतृत्व मध्यमवर्गाकडे गेले. या मध्यमवर्गाने लोकजागृती करून लोकांना आपल्या हक्काची जाणीव करून दिली. लोकमतचा सरकारवर दबाव आणून आपल्या मागण्या मान्य करून घेण्याचे सत्र अवलंबले.

७. राष्ट्रीयत्वाचे बीजारोपण :-

१८५७ च्या उठाव असफल ठरला असला तरी या लढ्यात ज्या शूर वीरांनी हौतात्म्य पत्करले, त्यांच्या प्रती लोकांच्या मनामध्ये अभिमान निर्माण झाला. बहादूर शहा, मंगल पांडे, नानासाहेब, तात्या टोपे, राणी लक्ष्मीबाई, कुंवरसिंह, बेगम हजरत महल, रंगो बापूजी गुप्ते, चिमासाहेब महाराज इत्यादींनी देशासाठी आपल्या सर्वस्वाचे बलिदान दिले. त्यांच्या स्मृती पुढील काळात राष्ट्रीय भावना जागृत करण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरल्या. ब्रिटिशांनी आपल्याला गुलामगिरीत ठेवले आहे, याची जाणीव भारतीय जनतेला झाल्याने ब्रिटिशांविरुद्धी संघटीत होऊन लढा दिला पाहिजे अशी भावना निर्माण झाली.

* स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२ *

□ अ) योग्य पर्याय निवडा.

१. संस्थाने खालसा धोरण ने सुरू केले.
अ) लॉर्ड कॉनवॉलिस ब) लॉर्ड वेलस्ली
क) लॉर्ड डलहौसी ड) लॉर्ड कॅनिंग.
२. कायमधारा पद्धती याने सुरू केली.
अ) लॉर्ड डलहौसी ब) लॉर्ड रिपन
क) लॉर्ड कॉनवॉलिस ड) लॉर्ड मेयो.

३. मंगल पांडे याने या इंग्रज अधिकाऱ्यावर गोळ्या झाडल्या.

अ) मेजर ह्यूसन

ब) लेफ्टनंट विलोबी

क) वॉरेन हेस्टिंग्स

ड) लॉर्ड क्लाइव्ह.

४. राणी लक्ष्मीबाई यांनी येथून इंग्रजांविरुद्ध उठाव केला.

अ) दिल्ली

ब) झाशी

क) मेरठ

ड) कानपूर.

५. १८५७ च्या उठावात हे संस्थान ब्रिटिशांशी एकनिष्ठ राहिले.

अ) सातारा

ब) झाशी

क) बरेली

ड) ग्वाल्हेर.

□ ब) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. भारतात तैनाती फौज कोणी सुरू केली?

२. इ.स. १८१३ च्या कायद्यानुसार भारतात कोणत्या धर्मास धर्मप्रसार करण्याची परवानगी देण्यात आली?

३. १८५७ च्या उठावावेळी दिल्लीचा मुघल बादशहा कोण होता?

४. १८५७ च्या उठावात इंग्रजांना कोणी मदत केली?

५. इंग्रजांनी १८५७ च्या उठावानंतर कोणत्या भेदनीतीचा अवलंब केला?

४.२.३ १८५८ चा राणीचा जाहिरनामा व त्यांचे परिणाम

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या प्रशासकीय व आर्थिक धोरणामुळे भारतीय समाजाच्या विविध वर्गांमध्ये असंतोष निर्माण झाल्याने इंग्रजी सत्तेपुढे १८५७ च्या लढ्याचे आव्हान उभे राहिले याची जाणीव इंग्लंडच्या राणी व्हिक्टोरियाला झाली. भारतातील ब्रिटिश सत्ता कंपनीच्या हाती सुरक्षित नाही, कंपनीच्या कारभारामुळे इंग्लंडची प्रतिष्ठा धोक्यात आली आहे असे वाटल्याने इंग्लंडची तत्कालीन साम्राज्ञी राणी व्हिक्टोरिया हिने १ नोव्हेंबर १८५८ रोजी एक जाहीरनामा प्रसिध्द केला. त्यास 'राणीचा जाहिरनामा' असे म्हटले जाते. हा जाहीरनामा इंग्लंडचे पंतप्रधान डर्ली यांनी तयार केला होता.

□ जाहीरनाम्यातील तरतूदी :-

राणीचा जाहिरनामा हा भारतीय प्रजेला उद्देशून तयार करण्यात आला होता. लॉर्ड कॅनिंगने १ नोव्हेंबर १८५८ रोजी अलाहाबाद येथे दरबार भरवून राणीचा जाहिरनामा घोषित केला. हा जाहिरनामा सन १८५८ च्या गव्हर्मेण्ट ऑफ इंडिया या अधिनियमान्वये प्रसृत करण्यात आला. १८५८ च्या कायद्याने

भारतातील कंपनी राजवट बरखास्त करण्यात आली आणि इंग्लंडच्या राणीची प्रत्यक्ष राजवट सुरू झाली. राणीच्या जाहिरनाम्यातील तरतुदी पुढीलप्रमाणे :-

१. संस्थानिकांच्या संबंधी असणाऱ्या धोरणात बदल करून संस्थानिक, राजेरजवाड्यांशी असणारे तह किंवा करारनामे पाळले जातील.
२. धार्मिक बाबतीत सरकार हस्तक्षेप करणार नसून सर्व धर्मियांना समान वागणूक मिळेल.
३. इंग्लंडला भारतात यापुढे राज्यविस्तार करण्याची अजिबात इच्छा नाही.
४. देशातील जनतेचे हित लक्षात घेऊन राज्यकारभार केला जाईल.
५. लोकांच्या चालीरिती, श्रद्धा, प्रथा, परंपरा विचारात घेऊन कायदे करून त्याची अंमलबजावणी केली जाईल.
६. सरकारी नोकरी देताना धर्म, जात, वर्ण, वंश व भाषा याचा विचार न करता केवळ शिक्षण आणि गुणवत्तेचा विचार करून नेमणूक दिल्या जातील.
७. मुघल बादशहा बहादूरशाहाचे नामधारी पद रद्द केले.
८. १८५७ च्या उठावात ब्रिटिश नागरिकांचा खून करणाऱ्यांना कैद्यांना सोडून इतर गुन्हेगारांना पश्चात्ताप झाल्यास सोडून दिले जाईल.
९. संस्थानिकांना दत्तक घेण्याचा अधिकार दिला जाईल. तसेच त्यांच्या पदव्या, मानसन्मान पूर्ववत ठेवले जातील.

एकंदरीत इंग्रजांच्या भारतविषयक धोरणात बदल होऊन या जाहिरनाम्याने भारतात शांतता व सुव्यवस्था राखण्यासाठी पावले उचलली गेली.

□ राणीच्या जाहिरनाम्याचे परिणाम :-

हिंदुस्थानातील ईस्ट इंडिया कंपनीच्या राज्यकारभाराचे उच्चाटन करण्याचा हेतू या जाहिरनाम्याने सफल झाला. कंपनी राजवटीवरील भारतीयांचा असलेला असंतोष लक्षात घेऊन इंग्लंडमधील ब्रिटिश सरकारने १८५७ पूर्वी वीस-पंचवीस वर्षांपासूनच कंपनी सरकारवर नियंत्रणे आणण्यास सुरुवात केली होती. १७८४, १८१३, १८३३, १८५३ असे प्रत्येक २० वर्षांनी केलेले कायदे त्याचेच प्रतीक होते. या सर्वांचा प्रभाव राणीच्या जाहिरनाम्यावर होता. यामुळे भारतातील कोणत्याही वर्ग अथवा गटाला दुखावून तेथे आपली सत्ता कायम ठेवणे हे कोणत्याही परिस्थितीत धोक्याचे आहे याची जाणीव इंग्लंडमधील सरकारला झाली होती. यातूनच इंग्लंडच्या संसदेने '१८५८ चा भारत सरकार

अधिनियम' संमत करून त्यानुसार भारतातील सर्व प्रदेश, प्रशासन, महसूल कंपनी सरकारकडून काढून ते ब्रिटिश राजपदाच्या वर्चस्वाखाली आणले. राणीच्या जाहिरनाम्याचा परिणाम म्हणूनच भारतातील मध्यवर्ती, प्रांतिक, स्थानिक स्वराज्य संस्था, न्याय व्यवस्था इत्यादीमध्ये बदल करण्यात आले.

१. भारतातील मध्यवर्ती प्रशासन व्यवस्थेतील बदल :-

१८५८ चा भारतविषयक कायदा इंग्लंड सरकारने मंजूर केला. या कायद्यानुसार 'कंपनी सरकारची' राजवट बरखास्त करून ती 'इंग्लंडच्या राजा'कडे (राजपद) देण्यात आली. (त्यावेळी इंग्लंडचे राजपद राणी व्हिक्टोरियाकडे होते.) या कायद्यान्वये भारतातील प्रशासन राणीच्या नावाने चालविण्यात येईल त्यासाठी भारतमंत्री (भारत सचिव) व त्यांच्या मदतीला १५ सदस्यांचे सल्लागार मंडळ नेमण्यात आले. भारतमंत्री हा ब्रिटिश संसदेच्या मंत्रीमंडळातील मंत्री असल्याने तो इंग्लंडच्या राणीचा विश्वासू व जबाबदार घटक होता. पूर्वी कंपनी राजवटीत भारतमंत्र्याच्या ऐवजी 'बोर्ड ऑफ कंट्रोल' ही जबाबदारी पार पाडत होते.

भारतामध्ये प्रत्यक्ष राज्यकारभार चालविण्यासाठी पूर्वीच्या 'गव्हर्नर जनरल' ऐवजी 'व्हाईसरॉय'ची (राजाचा वैयक्तिक प्रतिनिधी) नियुक्ती करण्यात आली. व्हाईसरॉयच्या मदतीसाठी कार्यकारी परिषदेची (कौन्सिल/मंडळ) तरतूद करण्यात आली. प्रारंभी कार्यकारी परिषदेची संख्या ०४ अशी निश्चित करण्यात आली. कार्यकारी परिषदेतील सदस्य हे सरकारी विभागाचे प्रमुख व व्हाईसरॉयचे सल्लागार म्हणून काम पाहणार होते. भारतमंत्र्याचे नियंत्रण व्हाईस रॉयवर असेल. भारतीय प्रशासनाच्या सर्व घटकावर नियंत्रण भारतमंत्री ठेविल. बिकटप्रसंगी व्हाईसरॉय निर्णय घेऊ शकत असे इतरवेळी प्रत्येक निर्णय भारतमंत्र्यांच्या सहमतीशिवाय घेता येत नसे.

कायदेविषयक बाबींसंबंधी निर्णय घेण्यासाठी इ.स. १८६१ च्या 'इंडियन अॅक्ट' नुसार व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी परिषदेतील (कौन्सिल) सदस्यांची संख्या कमीतकमी ६ व जास्तीत जास्त १२ अशी वाढविण्यात आली. या कार्यकारी परिषदेला 'शाही कायदेमंडळ' (Imperial Legislative Council) या नावाने ओळखले जात असे. हे सदस्य नेमण्याचा अधिकार व्हाईसरॉयला देण्यात आला. याशिवाय सर्वप्रकारचे अंतिम निर्णय घेण्याचे अधिकार मात्र भारतमंत्र्यांनंतर व्हाईसरॉयकडे देण्यात आले होते.

२. प्रांतिक प्रशासन व्यवस्थेतील बदल :-

ब्रिटिशांनी प्रशासनाच्या सोयीसाठी भारताचे अनेक प्रांत पाडले. त्यामध्ये मुंबई, मद्रास व बंगाल हे प्रांत इलाखे किंवा 'प्रेसिडेन्सी' म्हणून ओळखले जात असत. या इलाख्याचा कारभार गव्हर्नर व त्याचे

कार्यकारी मंडळ पाहत असे. हे कार्यकारी मंडळ ब्रिटिश सरकारने नियुक्त केले असे. प्रांतांच्या आर्थिक बाबींवर केंद्र सरकारचे कठोर नियंत्रण होते. प्रांतीक सरकारने कार्यक्षम राहून महसूल वसूलीवर देखरेख करणे, केंद्र (मध्यवर्ती) सत्तेला शक्य नसल्याने इंग्रज अधिकाऱ्यांनी सार्वजनिक वित्त विभागाचे विकेंद्रीकरण करण्याबाबत पावले उचलली. इ.स. १८७० साली लॉर्ड मेयो याने केंद्रीय व प्रांतीक वित्त विभाग एकमेकांपासून वेगळे केले. शिक्षण, आरोग्य, पोलीस, तुरुंग, रस्ते इत्यादींच्या खर्चासाठी केंद्रीय महसूलातून ठराविक रक्कम (अनुदान) प्रांतांना देण्यात आले. इ.स. १८६१ व १८९२ च्या कायद्यानुसार प्रांतातील कायदेविषयक कामकाजासाठी विकेंद्रीकरणाचे धोरण ठरविण्यात आले. तसेच वित्तीय विकेंद्रीकरणामुळे प्रांतिक प्रशासनामध्ये उत्पन्न वाढवून खर्च कमी करण्याचा इंग्रजांचा हेतू काही अंशी सफल झाला.

३. स्थानिक स्वराज्य संस्था :-

इंग्रजांनी ग्रामीण शासन व्यवस्थेच्या पारंपारिक चौकटीला हात न लावता शहरी स्थानिक संस्थांची निर्मिती केली. ब्रिटिशांनी नगरपालिका व जिल्हा मंडळे (District Local Board) स्थापन करून जास्तीत-जास्त प्रशासनाचे विकेंद्रीकरण केले. खेड्याऐवजी जिल्हा हा स्थानिक प्रशासनाचा घटक बनविला. जिल्हा समित्या निर्माण करून ग्रामीण भागातील कर व उपकर वसूल करण्याची जबाबदारी या समित्यांवर टाकण्यात आली. जिल्हा अधिकारी या समित्यांचा अध्यक्ष असे. लॉर्ड मेयोने आर्थिक विकेंद्रीकरणाच्या धोरणाचा पुरस्कार करून, स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून स्थानिक लोकांकडून पैसा गोळा करून तो तेथील विकासासाठी वापरावा असे सुचविले. मेयोच्या या धोरणामुळे नगरपालिकांना आर्थिक स्वावलंबी बनविण्यासाठी कर आकारणीस मंजुरी देण्यात आली. पुढे लॉर्ड रिपनच्या उदारमतवादी धोरणामुळे त्याने १२ मे १८८२ रोजी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या स्थापनेसंबंधी निर्णय घेतला. यानुसार इ.स. १८८४ मध्ये मुंबई इलाख्यात 'लोकल बोर्ड' कायदा करण्यात आला. या कायद्यानुसार जिल्हा व तालुका स्तरावर 'लोकल बोर्ड' स्थापन करण्यात आली. याचाच परिपाक म्हणून पुढे प्रत्येक खेड्यांमध्ये ग्रामपंचायतीची स्थापना करण्यात आली.

४. प्रशासकीय सेवा :-

ब्रिटिशांच्या भारतातील प्रशासन यंत्रणेत भारतीयांना फारच कमी स्थान होते. तसेच प्रशासकीय धोरण ठरविताना भारतीयांना विचारात घेतले जात नसे. ब्रिटिश प्रशासनातील सर्व महत्त्वाची अधिकारपदे 'भारतीय सनदी सेवेतील' (Indian Civil Service) अधिकाऱ्यांना दिली जात असत. ही पद भरण्यासाठी दरवर्षी इंग्लंडमध्ये स्पर्धा परीक्षा होत असे. या परीक्षेस बसण्यास भारतीयांना परवानगी होती, परंतु परीक्षा केंद्र इंग्लंडमधील लंडन येथे असल्याने भारतीयांना सर्व पात्रता पूर्ण करून तेथे पोहचणे जिकीरीचे होत असे. कारण समुद्रामार्गे इंग्लंडला जाण्यासाठी पाच-सहा महिन्यांचा प्रवास करावा लागत

होता. १८५८ च्या राणीच्या जाहिरनाम्यानंतर दोन वर्षांनी भारत मंत्र्यांनी नेमलेल्या एका कमिशनने शिफारस केली की, 'भारतीय सनदी सेवा' (ICS) ही परीक्षा इंग्लंड व हिंदुस्थानात दोन्हीकडे होईल. इ.स. १८६३ साली सत्येंद्रनाथ टागोर हे पहिले भारतीय (ICS) परीक्षा उत्तीर्ण झाले. यानंतर सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी, आर. सी. दत्त, बिहारीलाल गुप्ता यांनी (ICS) परीक्षेत यश मिळविले. तरीही प्रशासनातील पोस्ट व तार खाते, पोलीस, वन विभाग, अभियांत्रिकी, रेल्वे खात्यातील महत्त्वाची व मोठ्या पगाराची पदे ब्रिटिशांसाठी राखून ठेवली जात असत. भारतीयांना ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या वर्चस्वाखाली रहावे लागत असे.

५. सैन्याची पुनर्रचना :-

सन १८५८ च्या राणीच्या जाहिरनाम्यानंतर पुन्हा सन १८५७ सारखा उठाव होणार नाही अशा रितीने सैन्याची पुनर्रचना करण्यात आली. ब्रिटिश लष्करातील भारतीय शिपाई व इंग्रज शिपाई व अधिकारी यांचे प्रांतानुसार प्रमाण बदलण्यात आले. भारतीय व इंग्रज शिपायांचे प्रमाण मुंबई व मद्रास सैनिकांमध्ये ३:१ तर बंगाल सैन्यामध्ये २ : १ ठेवण्यात आले. तोफखाना, विविध महत्त्वाचे लष्करी विभाग, इंग्रज अधिकारी व सैन्याच्या ताब्यात राहतील याची दक्षता घेण्यात आली. भारतीय शिपायांच्या जातवार संघटना होऊ नयेत, यासाठी सैन्याची तुकड्यांची रचना जातभेदविरहित करण्यावर भर दिला. भारतीय सैनिकांमध्ये राष्ट्रभक्ती, राष्ट्रवाद वाढू किंवा निर्माण होऊ नये यासाठी मराठा, रजपूत, शीख, गुरखा, बलुची इत्यादी प्रादेशिक रेजिमेंट्स तयार करण्यात आल्या.

सैन्याच्या या पुनर्रचनेमुळे लष्करावरील खर्चात प्रचंड वाढ करण्यात आली. युरोपीयन सैनिकांना मिळणारा पगार हा देशी सैनिकांच्या पगारापेक्षा पाच पटीने जास्त होता. सन १९०४ साली एकूण भारतीय महसूलाच्या ५२% भाग सैन्यावर खर्च केला जात होता. यामुळे भारतीयांना महसूलापोटी प्रचंड मोठी रक्कम द्यावी लागत होती.

६. न्यायालयीन परिणाम :-

कंपनी कालखंडात सर्वोच्च न्यायालयाची रचना दिवाणी सदर अदालत व निझामत सदर अदालत अशी द्विस्तरावर करण्यात आली होती. कलकत्ता येथे सर्वोच्च न्यायालय होते. पुढे इ. स. १८५८ च्या राणीच्या जाहिरनाम्यानुसार धर्म, जात, वर्ण, वंश असा भेदभाव न करता कायद्यापुढे सर्व समान असतील असे आश्वासन मिळाले. इ. स. १८६१ मध्ये उच्च न्यायालय स्थापनेचा कायदा मंजूर झाला. या कायद्यान्वये मुंबई, मद्रास व कलकत्ता येथे उच्च न्यायालयाची स्थापना करण्यात आली. सर्व प्रांतात एकसूत्री व समान न्यायव्यवस्था निर्माण करण्यात आली. तरीही बऱ्याचवेळा युरोपीयन व भारतीय यांच्यात न्यायदान होत असताना पक्षपात होतच राहिला.

*** स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३ ***

□ अ) योग्य पर्याय निवडा.

१. १ नोव्हेंबर १८५८ रोजी या राणीने जाहिरनामा प्रसिध्द केला.
अ) कॅथेराईन ब) व्हिक्टोरिया क) एलिझाबेथ ड) मेरी.
२. भारतात या ठिकाणी राणीचा जाहिरनामा वाचून दाखविण्यात आला.
अ) मुंबई ब) अलाहाबाद क) कलकत्ता ड) मद्रास.
३. या व्हाईसरॉयने केंद्रीय व प्रांतिक वित्तविभाग एकमेकांपासून वेगळे केले.
अ) लॉर्ड कॅनिंग ब) लॉर्ड मेयो क) लॉर्ड माऊटबॅटन ड) लॉर्ड कर्झन.
४. लॉर्ड रिपन याने धोरण स्विकारले.
अ) साम्यवादी ब) जहालवादी क) उदारमतवादी ड) समाजवादी.
५. हे पहिले भारतीय 'भारतीय सनदी सेवा' (ICS) परीक्षा उत्तीर्ण झाले.
अ) सत्येंद्रनाथ टागोर ब) आर. सी. दत्त
क) बिहारीलाल गुप्ता ड) रविंद्रनाथ टागोर.

□ ब) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. भारतात राणीचा जाहिरनामा कोणी वाचून दाखविला?
२. १८५८ नंतर भारतात गव्हर्नर जनरल ऐवजी कोणाची नियुक्ती करण्यात आली?
३. कोणत्या व्हाईसरॉयने आर्थिक विकेंद्रीकरणाचा पुरस्कार केला?
४. १८८४ मध्ये मुंबई इलाख्यात कोणता कायदा करण्यात आला?
५. प्रारंभी 'भारतीय सनदी सेवा' (ICS) या स्पर्धा परीक्षेचे केंद्र कोठे होते?

४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

१. आदिवासी : नागरी संस्कृतीपासून दूर आणि डोंगर जंगलाच्या आश्रयाने राहत असलेले रहिवाशी म्हणजे आदिवासी होय.

२. उठाव : एखादी राजकीय सत्ता उखडून टाकण्यासाठी केलेला प्रयत्न म्हणजे उठाव होय.
३. वंशश्रेष्ठत्व : गोच्या वर्णाचे लोक (युरोपियन) आफ्रिका व आशिया खंडातील काळ्या वर्णाच्या लोकांपेक्षा आपण श्रेष्ठ आहोत असे समजत असत.
४. राष्ट्रीयत्व : आपल्या मातृभूमीबद्दल, भाषा, धर्म, परंपरा, संस्कृती याबद्दल प्रत्येक व्यक्तीच्या मनात प्रेम आणि आदर असणे, तसेच राष्ट्रहितासाठी सर्वस्व बहाल करणे.

४.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-१ ची उत्तरे

- अ) १. (अ) संन्याशी उठाव.
२. (क) रामोशी.
३. (ब) बुधो भगत.
४. (ड) आसाम व मेघालय.
५. (ब) संधाळ.
- ब) १. चुआर.
२. सेवाराम.
३. कुकी.
४. शेतजमिनीच्या.
५. ओडिसा.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-२ ची उत्तरे

- अ) १. (क) लॉर्ड डलहौसी.
२. (क) लॉर्ड कॉनवॉलिस.
३. (अ) मेजर ह्यूसन.

४. (ब) झाशी.
५. (ड) ग्वाल्हेर.
- ब) १. लॉर्ड वेल्सली.
२. ख्रिश्चन.
३. दुसरा बहादूरशहा जाफर.
४. पंजाबचे शीख व हैद्राबादचा सालारजंग.
५. फोडा व झोडा.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-३ ची उत्तरे

- अ) १. (ब) व्हिक्टोरिया.
२. (ब) अलाहाबाद.
३. (ब) लॉर्ड मेयो.
४. (क) उदारमतवादी.
५. (अ) सत्येंद्रनाथ टागोर.
- ब) १. लॉर्ड कॅनिंग.
२. व्हाईसरॉय.
३. लॉर्ड मेयो.
४. लोकल बोर्ड.
५. लंडन.

४.५ सारांश

१७ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात इंग्लंडमधील ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या व्यापाऱ्यांनी भारतात प्रवेश केला. भारतातील राजकीय अस्थिर परिस्थितीचा फायदा घेऊन कंपनीच्या व्यापाऱ्यांनी येथील राजकारणात चंचुप्रवेश केला. सन १७५७ साली प्लासीच्या लढाईने ब्रिटिश सत्तेचा पाया घातला. सन १७५७ ते १८५६ सालापर्यंत ईस्ट इंडिया कंपनीने संपूर्ण हिंदुस्थानवर वर्चस्व संपादन केले. हे वर्चस्व

प्रस्थापित करत असताना कंपनी सरकारकडून संस्थानिक, वतनदार, आदिवासी, सर्वसामान्य जनतेवर कळत-नकळत अन्याय होत गेले. यामुळे ब्रिटिशांप्रती जनतेचा असंतोष वाढत गेला व यातूनच स्वतंत्र अशा विविध समूहांनी कंपनी सरकारविरुद्ध बंड केले.

डोंगर दऱ्याखोऱ्यांमध्ये तुरळक वस्ती करून राहत असलेल्या आदिवासींनी ब्रिटिशांविरुद्ध बंडाचे निशाण उभे केले. या आदिवासींचा बाहेरील जगताशी फारसा संबंध येत नव्हता. नव्हे तर त्यांनी स्वतःला नागरी सुधारणा व आधुनिकता यापासून दूर ठेवले होते. ब्रिटिशांनी वसाहतवादी भूमिकेतून आदिवासी राहत असलेल्या पर्वतीय प्रदेश व जंगलातील जमिनीवर कब्जा मिळविण्यास सुरुवात केली. आदिवासींच्या पारंपारिक हक्कावर गदा आणली. सेवा-भावी वृत्तीचा वापर करून मिशनऱ्यांनी ख्रिश्चन धर्मप्रसार केला. यामुळे मूलतः स्वतंत्र प्रवृत्तीने जगणाऱ्या आदिवासींना त्यांच्या दैनंदिन जीवनात होत असलेला हस्तक्षेप नकोसा झाला. यातूनच संन्याशी, चुआर, पाईक, भिल्ल, वाघेरा, कुकी, अहोम, कोळी, काल, खासी, पागलपंथी, संथाळ इत्यादी आदिवासी जमातींनी हाती मिळेल त्या शस्त्रानिशी ब्रिटिशांच्या विरुद्ध उठाव केले. परंतु हे उठाव संघटित नसल्याने एकसंघ अशा ब्रिटिश सत्तेने मोडून काढले.

१८५६ सालापर्यंत ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने तैनाती फौज, संस्थाने खालसा धोरण इत्यादी धोरणाचा वापर करून प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे संपूर्ण भारतावर ताबा मिळविला. ब्रिटिशांचे व्यापारी धोरण, जमीन महसूलविषयक धोरण, वंशश्रेष्ठत्व, ख्रिश्चन धर्म प्रसाराला दिलेले अप्रत्यक्ष प्रोत्साहन, ब्रिटिश लष्करातील भारतीय सैनिकांच्या समस्या इत्यादी घटनांमुळे १८५७ पूर्वी विविध ठिकाणी छोटे-मोठे उठाव घडून आले. या उठावातून देशपातळीवर ब्रिटिश राजवटीविषयी असंतोष पसरल्याने १८५७ चा उठाव घडून आला. १८५७ च्या उठावाची सुरुवात सैनिकांच्या बंडापासून झाली. २९ मार्च १८५७ रोजी बराकपूरच्या छावणीतील सैनिकांनी गाई व डुकराची चरबी लावलेली काडतुसे वापरण्यास नकार दिला. मंगल पांडे याने मेजर ह्यूसनवर गोळ्या झाडून ठार केले व उठावाचे लोण सर्वत्र पसरण्यास सुरुवात झाली. उत्तर भारत, बिहार, दिल्ली, राजपुताना, लखनौ, अलाहाबाद, कानपूर, बनारस, झाशी, बरेली, दक्षिणेत सातारा, कोल्हापूर, बेळगांवसह अनेक ठिकाणी उठावाचे लोण पसरले. या उठावाचे नेतृत्व मुघलबादशहा बहादुरशहा, नानासाहेब पेशवे, राणी लक्ष्मीबाई, तात्या टोपे, कुवरसिंह, बेगम हजरत महल, रंगो बापूजी गुप्ते आदींनी केले. या उठावात सैनिक, राजे, संस्थानिक, सेनापती, जमीनदार, आदिवासी, सर्वसामान्य जनतेने सक्रिय सहभाग घेतला होता. परंतु उठावात संघटीत शक्तीचा अभाव, पारंपारिक शस्त्रे, एकराष्ट्रीयत्वाचा अभाव इत्यादी कारणामुळे ब्रिटिशांनी साम, दाम, दंड, भेद नीतीचा वापर करून उठाव मोडून काढला.

१८५७ च्या उठावाचा बिमोड केल्यानंतर पुन्हा अशा प्रकारचा उठाव होऊ नये म्हणून इंग्लंडच्या राणी व्हिक्टोरियाने १ नोव्हेंबर १८५८ रोजी 'राणीचा जाहिरनामा' प्रसिध्द केला. हा जाहिरनामा लॉर्ड

कॅनिंगने अलाहाबाद येथे दरबार भरवून वाचून दाखविला. या जाहिरनाम्यानुसार हिंदुस्थानातील जफतेला विश्वास व अनेक आश्वासने दिली गेली. संस्थानिकांप्रती सकारात्मक धोरण, नोकरीच्या नेमणूका, निःपक्षपातीपणे, कायद्यापुढे सर्व समान, धर्माची सक्ती नाही अशा अनेक तरतुदी करण्यात आल्या. राणीच्या जाहिरनाम्यामुळे ईस्ट इंडिया कंपनीची १०० वर्षांची कारकिर्द संपुष्टात आली. सन १८५८ च्या कायद्याने भारतात 'ब्रिटिश राज'च्या माध्यमातून राज्यकारभार सुरू झाला, त्याचे भारतीय राज्यकारभारावर परिणाम होऊन अनेक बदल घडून आले.

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

□ अ) खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

१. आदिवासी उठावाची कारणे सांगून उठावांची माहिती लिहा.
२. आदिवासी उठावांची माहिती विशद करा.
३. १८५७ च्या उठावाची कारणे स्पष्ट करा.
४. १८५७ चा उठाव अयशस्वी होण्याची कारणांची चर्चा करा.
५. १८५७ च्या उठावाचे परिणाम स्पष्ट करा.
६. १८५८ च्या राणीचा जाहिरनामा व त्याचे परिणाम विशद करा.

□ टिपा लिहा.

१. आदिवासी उठावाची कारणे.
२. भिल्लांचा उठाव.
३. रामोशांचा उठाव.
४. संथाळाचा उठाव.
५. १८५७ च्या उठावाचे तात्कालिक कारण.
६. १८५७ च्या उठावाची वाटचाल.
७. १८५७ चा उठाव अतयगांची कारणे.
८. राणीचा जाहिरनामा.

४.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१. नाडगोंडे, गुरुनाथ, भारतीय आदिवासी, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, १९८६.
२. ओझा, एन. एन. (संपादक), आधुनिक भारत : भाग-२, क्रॉनिकल बुक्स, नवी दिल्ली.
३. कुलकर्णी, अ. रा., कंपनी सरकार (ईस्ट इंडिया कंपनी), राजहंस प्रकाशन, पुणे.
४. वैद्य, सुमन, कोठेकर, शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास (१७५७-१८५७).
५. ग्रोव्हर, बी. एल., बेल्हेकर, एन. के., आधुनिक भारताचा इतिहास : एक नवीन मूल्यांकन, एस. चाँद पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.

□□□